A. RUDNICKI

AZ ÉLŐ MEG A HOLT TENGER

ADOLF RUDNICKI

Żywe i martwe morze (Czytelnik)

és

Młode cierpienia (Państwowy Instytut Wydawniczy)

Fordította

és az utószót írta

ELBERT JÁNOS

A. RUDNICKI

AZ ÉLŐ MEG A HOLT TENGER

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1959

A fordítás a
Czytelnik, Warszawa 1955
és a
Panstwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1957 évi
kiadása alapján készült

A kiadásért felel az Európa Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Pákozdy Ferenc
A fordítást az eredetivel egybevetette: Sebők Éva
A védőborítók és a kötésterv Görög Júlia munkája
Készült 3800 példányban, 11 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601-54. sz. szabvány szerint
Pécsi Szikra Nyomda 201
felelős vezető: Melles Rezső

Ovjon a büszke, józan értelem:
le ne merüljünk a múlt bánatába.
Csak mi ismerjük a világot, csak mi halunk
halállal
— mert nem hal meg se állat, se virág —
csak mi szállunk alá napjaink során,
meredek lejtőjén a szép idő völgyébe.

(Mieszysława Buczkowna:
A szép idő völgye)

A föld nem adja vissza azt, amit elnyelt — hozzá kell látnunk újat építeni.

(Egy tízéves kislány naplójából)

1

Egy napon különös titok nyomára bukkantam: Zachariasz bátyám volt a császár. A komódban matattam éppen, ott akadtam rá a fotografiájára. Megdöbbentett, hogy mennyire hasonlít a császárra, akinek arcmása ott díszelgett valamennyi boltban. Tüstént megvilágosodott előttem az igazság: nem puszta hasonlatosság ez, a bátyám valóban Ausztria császára.

Kabátom alá rejtettem a képet, s nyargaltam a Slowacki térre, ahol Guminskiék kirakatában ott függött a legnagyobb császár. Útközben minden kirakatban összehasonlítottam a két arcot, s még jobban megerősödött a gyanúm. A katonasapkás császár előtt összeszedtem minden erőmet, beléfúrtam tekintetemet és összes efféle ismereteimet eszembe idézve, átkozódva követeltem az igazságot. Harmadízben, amikor a legizzóbb pillantást lövelltem felé, lesütötte a szemét — így vallotta be, hogy felfedtem „legféltettebb titkát".

Otthagytam az arcmást, behúzódtam a Rawner-ház kapualjába és előhúztam a fényképet a kabátom alól: „Most pedig valld meg az igazat!" — lihegtem a

képnek, szikrázó szemmel. Ezúttal Zachariasz sütötte le a szemét, mint az imént a császár. „A kezedben vagyok — mondta —, ez az igazság, én ülök a trónon Ausztriai Károly néven. Senki sem tudja, miféle bűnökkel terhesek, milyen erényekkel ékesek az elődei. A mi családunk az érdemesek és — mellőzöttek sorából való. Ős-ősapánk negyven esztendei böjtjéért most, ötezer év múltán, bennünket illet a jutalom, s én lettem Ausztria császára. De hallgass, mert ha kikotyogod a titkot, abban a szempillantásban elszárad a nyelved."

Rövidesen híre járt azután a városkánkban a császári abdikációnak. Kolanko, a pék, aki gyakorta megcsípkedte az arcomat vagy a fenekemet, megmagyarázta nekem, mit jelent ez a szó. Megértettem, hogy Zachariasz bátyám most majd hazatér.

Úgyis lett.

2

Én tizenkét esztendős voltam, Zachariasz harminc; bizony idős volt már! Édesapánk éjfélig másolta a szent könyveket, a pergamentekercsek fölé görnyedve; becsülték is érte az emberek. Jókedvű, szerény ember volt, nem ártott a légynek sem. Az örök életet két erényével igyekezett kiérdemelni: a szent könyvek másolásával és utódok nemzésével. Ez utóbbi erénye révén valóságos orgonasípsorral ajándékozta meg a világot. A sort Zachariasz kezdte s én zártam

be. Azon kezdtem a számolást tanulni, hogy azt adogattam össze, hányan vagyunk. Az első erény nem hozott annyit a konyhára, hogy belőle szüleim a másodikat fedezhették volna, így hát a bátyáim korán nekivágtak a világnak. Zachariaszt csak hírből ismertem, takács volt a városban, 1914-ben a háború alaposan kiseperte házunkat, Zachariaszt is elragadta onnan, ahol érte. Koronként küldött egy-egy lapot, s ezekre anyám kevesebb könnyet hullatott, mint fiatalabb bátyáiméra — hiszen olyan régen szülte már! Egyik levelébe fényképet is rakott Zachariasz, katonasapkásat, s én éppen erről a fotográfiáról tudtam meg, hogy császár volt.

3

A császár leköszönése után az arcképek eltűntek valamennyi boltablakból, még Kolanko pék is leakasztotta a falról a maga beliszteződött császárát. Ez idő tájt kezdtek hazafelé szállingózni a katonák a frontról. Eleinte csak heverésztek és nagyokat szíva a mahorkából, sorra mesélték történeteiket. Két bátyám is hazatért. Hamarosan kisütöttem, hogy ők nem sejtik Zachariasz titkát. Nem is ismerte azt senki, így hát hétpecsétes titok birtokába jutottam, s ha elárulom, romlásba dönthetem családunkat az elkövetkezendő ötezer esztendőre. Hallgattam hát. Olykor nem tudtam uralkodni vonásaimon, de szerencsére, az öregek semmit sem vesznek észre! Semmit

sem értenek! Minek is élnek! Egy novemberi napon arra ébredtem, hogy beszélgetnek a konyhánkban az ágyam mellett. Valaki hajadonfőtt, nadrágtartóban, ingujjban mesél az anyámnak és a középső bátyámnak. Még a szívverésem is elállt: az osztrák császár ült a konyhában. Fakó arc, vizenyős szem, elválasztott frizura — tüstént megismertem. Jelt adtam a tekintetemmel. Ausztria császára egy mosollyal felelt. Lesütöttem a szemem.

4

Zachariasznak nem jó sora volt a mi szegény házunkban, pedig nem ehhez szokott a császársága idején. Mama mondta is, hogy nem tud neki olyan jó kosztot adni, amilyenhez szokott. Apa hallgatott; megint a régi könyveket másolta. A háború alatt abbahagyta ezt is, akkor anyám vállát nyomta a kiadások terhe. Én segítettem neki, ahogy tudtam; kicsi voltam, hát befurakodtam a sorba és nem hagytam, hogy kihajítsanak. Legjobb szövetségesem Kolanko pék volt, ő, mihelyt meglátott, rám bökött az ujjával, arra elcsendesedtek az emberek és előre engedtek. Gyakran egy zacskó süteménytörmeléket is adott a pék, s közben jól megcsípkedte az arcomat és nagyot nevetett hozzá, pedig nekem inkább sírásra görbült a szám. De még a sok kedvessége ellenére is többnyire beértük répával, csak ritkán került az asztalunkra kenyér.

A bátyáim, amint megjöttek a frontról, kereset után néztek. A Császár is ezen igyekezett, de nem vitte semmire. Beláttam, hogy ha koldus alakját öltötte magára, most végig kell járnia a megaláztatás minden fokát. A bátyáim nem avatták bele a dolgaikba. A Császár magányosan élt. Mindenki tudta, hogy nem sokáig időzik a házunkban, csak változzék meg a helyzet odakint a világban! Velem nemigen állt szóba, olykor rám mosolygott, s én tiszteletteli, odaadó mosollyal válaszoltam.

A titok súlya nyomott. A legnehezebb volt megőriznem Zelman bátyám előtt, aki öt esztendővel volt idősebb nálam, s egy ágyban aludt velem. Minden éjjel gyötört a kín, a titok ott dobogott a torkomban. Nehéz volt titkot tartanom Fawcio előtt is, aki egy cipőfelsőrész-készítő fia volt s magamkorabeli pajtásom. Fawcio ezerféle történetet tudott a lélekvándorlásról. Meséi után mindig szorongatott a félelem.

5

A legborzongatóbbak és legédesebbek a szombat esti imádkozások órái voltak. Népes társasággal ott szorongtunk Zabienskiék legsötétebb és legkisebb szobájában. A távolabbi szobákból odaszűrődött az ima panaszos, szomorú melódiája, s közben Fawcio a lelkekről mesélt. Millió és millió esztendő villózott a csendben és homályban, moccanni sem mertünk, még

a szívverésünk is elállt. Szombat estéken, a Kolanko pék kemencéjében sült nehéz ételtől rendszerint fájlaltam egy kissé a gyomromat.

Egyik szombaton ágyhoz kötött a láz. Mama elmesélt hazulról. A Császár már jó órája üldögélt a kredenc előtt és valami kusza, ismeretlen dallamot dúdolt. A leszálló sötétben már nem láttam az alakját, csak a dudorászását hallottam. Konyhánk alámerült a lét fenekére.

— Hány éves múltál Chanukakor? — szólított meg hirtelen.

Megnémultam az ámulattól, ki sem mertem nyitni a számat.

— Tíz?

Hallgattam.

— Tíz?

Rábólintottam, pedig tizenkettő múltam.

— Én a te korodban már megkerestem a magamét. Inaskodtam Rachmilnál. Léckötegeket cipeltem, ládákat pakoltam a kocsira. Azok a kis semmi szöges ládák voltak a legnehezebbek. Dolgoztam keményen. sötéttel keltem, sötéttel jöttem, se jól nem laktam, se ki nem aludtam magam soha. Azt hiszem, te túl sokat ábrándozol a „másik világról". Olyan vagy, mint a mama, aki azt hiszi, hogy a mennyország kapuja szélesre van tárva előtte, mert egyszer nadrágot varrt a radlowi csodarabbinak. Bizony, ha idejekorán nem kapsz észbe, elvisz a tüdőbaj, még a húsz esztendőt se éred meg, éppúgy, mint az a sok pajtásod, akik évek hosszat nem látnak húst meg cukrot. Valld be, arról ábrándozol, hogy egyszer tíz deka vegyeset ehessél a Damazertől, mi? Bizonyára te se szívesen

hordod ezeket a fasarukat, hogy már a szomszéd utcából hallják, amint arra slattyogsz bennük.

Olyan csendben hallgattam a császárt, mint egy megszeppent kis egér. „Próbára akarsz tenni, Császár — gondoltam magamban. — Meg akarod tudni, eladnám-e a lelkem tíz deka kolbászért, amit annyira szeretek. Nem, nem adom el, Császár, de miért gyötörsz? Miért nem feded fel isteni arcodat, császári küldetésedet? Hát számít az, hogy én meghalok, vagy Fawcio, vagy akár mindnyájan meghalunk, számíthat ez a te feladatod mellett, a titok mellett, amelyek benned találtak rejtekhelyet? Vess véget e próbatételnek, Császár! A szívem majd kiszakad, még egy perc, és rajongva elkiáltom: Szeretlek, Császár! Tizenkét esztendős vagyok csak, de a dolgok lényege nem ismeretlen előttem. Tudom, hogy minden csak hasonlat, az ember nem több, mint akinek látszik. Nem kell nekem tíz deka vegyes. Császár, fel van peckelve a szám. Vedd ki hát a pecket a számból, Császár!"

— Miért ültök a sötétben? Már meggyújthatnátok a lámpát! A cipészéknél is ég már — mondotta anyám, amint visszajött a szomszédból. Gyufa sercent, hatalmas árnyak szöktek a falra. A fellobbanó fényben megláttam a hunyorgó Császárt.

Nem beszélhettünk tovább.

Másnap a hűvös hajnalban arra ébredtem, hogy világosság van a lakásunkban. Négy idegen állt az ágyam mellett, három civil meg egy rendőr, perzsagalléros sötétkék köpenyben. Ide-oda hordozták a petróleumlámpát. Most odatartották fölébem, s aztán villamoslámpával is a szemembe világítottak.

— Kicsi még — mondta az egyik civilruhás.

— De a kis Dávidkából lesz a nagy Dávid — felelte a másik.

— Szentigaz — tódította a rendőr és lerántotta rólam a dunyhát. Miután meggyőződött róla, hogy senki sem rejtőzködik mellettem, ismét betakart. Később még egyszer visszajött és betúrt a matracom alá. Megfenyegetett az ujjával.

Szüleim és bátyáim magukra kapkodott ruhában, sápadtan álldogáltak és nem értették, miért törtek így rájuk. Jómagam azonban tüstént kitaláltam. Előző nap estefelé a Császár valamit hazahozott és elrejtette a szobában a szekrény mögé. Amint megpillantottam az idegeneket, rögtön tudtam, hogy amiatt jöttek, amit a Császár hazahozott és elrejtett.

— Ide nézzetek, mit találtam! — kiáltotta a legalacsonyabb civil, berohanva a konyhába, egyik kezében egy puskát, a másikban egy vörös vászonba bugyolált brosúraköteget szorongatva.

— Uraságod, kegyes életű uraságod talán puskával írja a Tórát? — kérdezte a rendőr apámat és megcibálta a szakállát.

— Mindent, amit írnak, puskával írnak ezek — szólt a legkövérebb civil, aki kamásnit viselt.

— Tán ritkaság ma a puska? — mondta merészen a Császár. — Minden háznál találni még be nem adott puskát.

— De miféle könyvek társaságában? — avatkozott bele az eddig hallgató felügyelő. — Mindenesetre magunkkal visszük, Gemeiner Zachariasz.

És elvitték a Császárt.

Odakint reggeledett. Átszaladtak hozzánk a szomszédok. Mindnyájan vigasztalták a mamát, hogy estére hazajön Zachariasz. De Fawcio apja, a cipőfelsőrész-készítő, aki nagyon szépen tudott énekelni, nem volt olyan bizonyos efelől.

7

— Szóval a bátyád császár volt — mondta Fawcio, aki este átjött látogatóba és kicsalta belőlem a titkot. Magunk voltunk. — Hanem én a rendőrség helyébe inkább téged csuktalak volna be, mint a bátyádat.

— Miért? — kérdeztem.

— Azért, mert aki egyszer látta a császárt, az veszedelmesebb, mint maga a császár. Az csak jönmegy, viszi a hírt, lázít. Ide figyelj — még a hangja is megváltozott hirtelen — jól vigyázz; aki egyszer látta a császárt, annak rossz dolga lesz.

— Azt mondtad a múltkor, hogy mindenkinek rossz a dolga.

— De azért vannak fokok, fokozatok. A legroszszabb azoknak, akik látták a császárt. Azok nem lelnek nyugtot soha.

— Nem igaz! — kiáltottam.

— De igaz!

— Nem igaz! — kiáltottam ismét. — Mindig csak ijesztgetsz, meg akarsz rémíteni.

— Gondold csak meg — folytatta csendesen Fawcio — olyan akarsz majd lenni, mint a császár, azt akarod tenni, amit a császár, egész biztosan azt akarod majd . . .

— Igaz, Fawcio — suttogtam. Fawciónak mindig igaza volt, mindig ő kerekedett felül. Azért fedtem fel előtte a titkot, mert erősebb volt nálam és olyan akartam lenni, mint amilyen ő. Ó, Istenem, hát így kell élnie annak, aki ismeri a d o l g o k l é n y e g é t?

Erőtlenül hanyatlottam a párnámra. Millió és millió év villózott körülöttem, millió és millió élő és holt lélek kiáltott felém a mi apró konyhánk csendes homályában.

1

Seweryn B. barátom, akinek csődbe ment kereskedő létére is volt még egy kis faháza Józefówban, Varsó mellett, így szólt hozzám egy szép napon:

— Már rád sem tudok nézni bosszankodás nélkül. Egészen besavanyodsz, hónapok óta tollat sem fogtál a kezedbe, csitt, várd ki a végét, mindenféle csalafinta érvvel hozakodsz elő. Nem tudom, mit tartsak felőlük, nem értek az egészhez, hanem egyet látok, Varsó nem tesz jót neked, nem mennél ki inkább Józefówba? Ott sokkal jobb helyet találsz, nyugalmat, levegőt, ott aztán összeszedheted a gondolataidat... Ha akarod, akár tüstént indulhatsz. A szoba fűthető, a színben akad még fa. Alaposan bedurranthatsz, ha jólesik.

Nem ez volt az első effajta beszélgetésünk. Nehéz dolgokon mentem keresztül írói pályámon, semmi sem sikerült akkoriban. Hogy miért, azt itt túl bonyolult lenne elmondanom. Nem is idevaló.

— Abban a kis villában — már megbocsáss, hogy így nevezem — folytatta Seweryn — lesz egy szomszédod is. Valami szabóféle, huszonhat esztendős, magadkorabeli legény. Abból a huszonhatból hetet ült

börtönben. Most Józefówban próbálja összeszedni magát. Tüdőbajos. Ismered Teresát, a foglyok védőangyalát? Nyár vége felé odajön hozzám: „Add ide a kulcsot, a többi nem rád tartozik." És bekvártélyozta a szabócskát. Már harmadik hónapja ott csücsül. Valamilyen Joel, a vezetékneve bizony meg nem marad az ember fejében. Legalábbis az enyémben. Az a kis kiruccanás végtére is jót tenne neked — fejezte be. — Az ördögbe is, egy darab élet gomolyog azokon a homokbuckákon, mért ne néznéd meg legalább?

2

Józefów — fenyő meg homok. A keskenyvágányú vasút táján olyan a homok, hogy térdig süpped bele a láb. A fenyveseket felparcellázták és a kerítések mögött faházak lapulnak, olyan csúfak, mintha kocsiszínek volnának. Csak itt meg a Baluty-negyedben látni efféle építkezést. A lódzi gyárosok ácsoltattak ilyen barakkokat a munkásaiknak, mint amilyeneket a varsói kis háztulajdonosok, boltosok, fodrászok és házmesterek eszkábáltak itt össze maguknak. Maguknak építették, de végül is jómaguk egy csepp szobácskában szoronganak, a többit kiadják borsos áron nyaranta, a tehetősebbeknek, télen meg nyugdíjasoknak. Hogy a tőkéjük megtérüljön.

S mikor beköszönt a nyár, ide költözik egész Varsó. Idehozza a füstlepte tüdőket, a megtépázott idegeket, a lábasokat és az ágyakat. Szétteríti plédjeit a gyér

füvön, felhúzza a gramofonokat, kiosztja a bridzshez a kártyát és — átadja magát a pihenésnek. Hogy a pihenés teljes legyen, a muranówi kisasszonyok elhozzák ládába csomagolt kölcsönkönyvtárukat. A kis vasúti állomáson, amelynek peronfedele olyan, mint egy kitárt szárnyú madár, megjelennek a Twarda utcai borbélyok csörgő neszesszerjeikkel, benne a bádognyelű ecsetekkel, hitvány borotvaszappanokkal. Új erők ragadják magukba Józefowót: a haszonlesés szelleme költözik az üres üzlethelyiségekbe, az egyikben ásványvizet mérnek, a másikban olvasó nyílik, a harmadikban táncterem, ahol felharsan a dzsessz. A reklám mozgékony szelleme — az üzleti szellem édestestvére — plakátokkal díszíti a kerítéseket és oszlopokat, s a sok falragasz olcsó, kényelmes penziót (napi ötszöri ízletes és bőséges étkezés!), elegáns fodrászokat, megbízható manikürösöket, fájdalommentes pedikürözést, kitűnő mosónőket és minden ízben és minőségben kapható fagylaltokat kínál. A kisasszonyok selyem hosszúnadrágot öltenek, a csinosabbak shortot. S a hosszú és rövidnadrágosok az érett nők vakmerőségével dobják oda testüket az izzó sugarú napnak. Így aztán ez a kis hely, amely oly sivár és lapos, mint az asztal lapja, s rút, akár a Przeskok utca tája, kedves dolgok zajától lesz hangos, amelyek itt a helyszínen ugyan másként festenek, de amelyekre oly jó visszaemlékezni később.

Józefów nyáron kivirul s teszi ezt a szó minden értelmében. Virágzik és forr a repülni készülő madárhoz hasonló állomáson éppúgy, mint a kerítések között. Éjjel-nappal nagy a forgalom. Déltájban olyan szívdöglesztő muzsika harsog a megafonokból, hogy belé-

bódul az ember. Hanem az igazi cécó akkor kezdődik, amikor beköszönt az este. A szánalmas, fakó arcú, fehérbe öltözött muzsikusok magukra öltik néger maszkjukat — málnaszörpszínűre mázolt vörös ajakkal — jelt adnak, s megkezdődik az őrület, amely gyilkos foxtrottban vihog, dallamos tangóban csobog, ábrándokba ringat méltóságteljes angolkeringőivel, pezseg a lengyel Kujawiakban. Józefów évente csak két hónapig él, hanem akkor aztán él — a szakemberek szavajárása szerint — kétszázszázalékosan. De ha a csendet keresed, azt is megtalálod itt. A keskenyvágányú vasút mellett, ott, ahol térdig süpped a láb, ezüstfolyóvá varázsolja a homokot az éj. Bolyongsz az ezüstös vidéken, könnyű szellő játszik — lenge, mint a muszlin; enyhe remegés fog el, felpillantasz az égre, amely úgy csillog, mint egy másik ezüstfolyó, a szemed tágra nyílik, s a lélekre valami csodálatos béke száll. S mindez hangtalanul. Bizony, ezt a csendet a fényes, kerek hold permetezi széjjel.

Alig két hónap múltán egyszerre csak kezdenek elszállingózni a hosszú- és rövidnadrágos tünemények, a kölcsönkönyvtárak bölcs tekintetű tulajdonosnői, filozófusi hajlandóságú férjeik segítségével lerakják a polcokat, a köztiszteletben álló, elegáns fodrászok kalapjuk — ez elfeledett, furcsa divatcikk — után nyúlnak, és kimért, táncos léptekkel — ami a *bonton* jele — ellejtenek a kétszárnyú állomás irányába; a kioszkokból kihengergetik az utolsó szifonokat, s a nyomorult, sápadt muzsikusoknak, nyomuk sincs már. Az egész vonalon megkezdődik a visszavonulás, szinte pánikszerűen, s e pánik nem látható, de annál jobban érezhető. Egyszer csak körös-körül pusztaság

támad. Van, akit megnyugtat ez a pusztaság. Egy szép napon azonban még azokat is elfogja a pánik, akiket eleinte megnyugvással töltött el e hirtelen támadt csendesség, sebtében pakoláshoz látnak, megszállja őket az új ötlet, hogy szabadságuk hátralévő részét most már jobb lenne Varsóban, a Teatralny tér környékén agyonütni. Már elfelejtették, hogy egy héttel ezelőtt éppilyen lelkesedéssel menekültek ide amonnan.

Józefów meghal. Október ugyan még csak október, de hát ezek csak szavak. Nincs ennél nyomasztóbb időszak. Az októberi napfényben van valami az emberi jajkiáltásokból. Józefówban kevés a lombos fa, csak az állomás táján akad néhány gesztenye és juhar; no meg találni diófákat is. Szépségük éppen októberben virul ki teljességében. De, ime, mit tesz a természet saját művével: eddig azon erőlködött, hogy kibontsa szépségüket, most meg egyik ágat a másik után tépázza meg, és eleven pompájukkal beszórja az árkokat és utakat. Novemberben már aligha látsz egyszerre három embernél többet az utcán. A jómodor tiltja, hogy akár ezek is szóba álljanak egymással. Hallgatnak, holott olyasféle kíváncsiságot éreznek, mint a kutyák más kutyák közelében vagy a gyerekek más gyerekek között. Azt hihetnéd, ők az emberi faj utolsó képviselői. Novemberben és decemberben a madárszárnyú állomáson kora reggel ott topognak néhányan a hidegben feltűrt gallérral, s futkosnak fel-alá. Hamarosan vonatra szállnak, s késő éjszaka érkeznek vissza, sietősen szaladnak a házukig, jól idomított kutyájuk körülszaglássza, megugatja őket, aztán bezárkóznak hét lakatra.

Nyáron Józefów tárva-nyitva áll, télen begubózik, bezárkózik mindenki, mintha a szomszédban pestis dühöngene. Sok háznak az ablaka is bedeszkázva. Lakatlanul állanak. De amelyikben laknak, azok is holmi elnéptelenedett erődökre emlékeztetnek, amelyek megszakították egymással a kapcsolatot. A Walery Posrebrzany boltja az egyetlen hely, ahol az ember kielégítheti társas ösztönét. Józefówban télen fenékig kell üríteni a magány keserű poharát. És ebben a decemberi Józefówban járta a végét Joel. Nem tudom, vajon Seweryn sejtette-e, hogy nem beteghez küld, hanem haldoklóhoz.

3

Filutnak hívták.* Kicsit fellengzős név olyan embernek, akinek borsónagyságú kavernák vannak a tüdejében. Egy rozoga vaságyon haldoklott, zöldfalú, üvegajtós szobában, ahonnét fiatal fenyőkre lehetett látni. Az ágyon kívül csak néhány egyszerű szék állott itt, éjjeliszekrény, asztal meg egy kis szekrény; homályos tükör függött a falon, megfeketedett keretben. Jobbra ajtó nyílt a szalonba, vagy ha jobban tetszik: ebédlőbe, amely lomtárul szolgált. Egy távolabbi szobában a házmester lakott a feleségével, Weronikával. A szalonból kicsiny ajtó nyílt a folyosóra, innen keskeny lépcső vezetett az emeletre, ahol az egyetlen

* *Filut: Mókás (lengyelül)*

fűthető szobában én rendezkedtem be. Ósdi, szűk ház volt a Seweryné.

Joel haldoklott. Efelől nem is lehetett kétség. Mikor néhány hónapja kijött a börtönből, a pártot szétzúzva találta. Az emberek könyörületére volt hát utalva, éppúgy, mint a legtöbb fogoly. A szimpatizánsok körében mind serényebben gyűjtöttek adományokat, hol az egészségeseknek, akiket az ítélet munkanélkülivé tett, hol a betegeknek, akik még jobban rászorultak a könyörületre. Az egészségesek éhesen kóboroltak, a betegek elhagyatva haldokoltak. Joelt a „foglyok Teresájához" vitték egyenest. A középkorú asszony feketében járt, a ruhája szabadon hullámzott kövér testén, szemében feszült figyelem csillogott, szívbetegeknél vagy hajlottkorú embereknél látni ilyesmit. A férje után Radzichowska volt a neve, de csak Teresának emlegették. És ha emlegették, hát mindig a legszebb szavakkal.

Ennek a látogatásnak eredményeképpen került Filut Kamper doktor elé. A vizsgálat nem tartott sokáig. Kamper kikísérte a beteget, majd így szólt Teresához:

— Fekvőszék kell neki. Csakis fekvőszék. Más itt nem segít. Kell egyet venni, legalább a napfény segítsen valamit. Ez minden, amit nyújthatunk neki. Borsó nagyságú kavernák vannak a tüdejében. Egy hónapja van az életből, legfeljebb kettő . . .

Szeptember végére járt az idő, mikor a fogoly először és egyben utoljára meglátta Varsót. Megrázó pillanatokat élt át, s ennek sokféle oka volt: a tömeg a Marszalkowskán, az autók és autóbuszok; tetszett neki a felhőkarcoló a Napóleon téren, de a legnagyobb ha-

tást — szinte elhinni is nehéz — a gyárnegyedek kéményeinek füstje tette rá. Meglehet, hogy ugyanaz az érzés buzogott benne, amely arra készteti a süketeket, hogy a rezesbandában gyönyörködjenek, holott nem hallanak semmit. Joel maga egy podolei kisvárosban született. Az édesapja ma is ott él még — mosolygó arcú, félénk képű, gyér szakállú zsidó, aki a varrógép mellett morzsolja napjait. Az apján meg a varrógépen kívül, abban az egyetlen kis szobában lakott még a négy testvére is — valamennyi fiatalabb Joelnél. Két faágy meg az asztal, amelyen vasaltak is, ettek is, egy csomó nehéz illatot árasztó szövet meg mindenféle nehezen megnevezhető tárgy alkotta a Filut-család kis szobájának ingóságait. Joelnek nem volt ereje ahhoz, hogy visszatérjen ebbe a házba, s jogot sem érzett arra, hogy megtoldja öreg édesapjának gondjait a maga töviskoszorújával. Varsóba ment hát, hogy felkeresse egyik fogolytársának nővérét. Az ő révén jutott aztán el Teresához.

Megvették neki a fekvőszéket és elküldték Józefówba — meghalni, olyan egyszerűen, mint ahogy nyárára jó levegőre küldenek valakit. És Filut úgy haldoklott, ahogy a tüdőbajosok szoktak, felhevülten, lázban égve, vérömlések, injekciók közepette, jégtömlővel a mellén és az elmaradhatatlan palackkal, amelybe a köpet került.

Olykor-olykor meglátogatta valamelyik elvtársa; jött és elment. Állandóan csak a házmesterné volt mellette, Weronika, ez a szögletes arcú, apró szemű s hosszú, telt karú fiatalasszony — az egészség szobra — aki olyan ijedten ült a beteg szobájában, mint egy kisegér. Jóformán lélegzetet sem mert venni, amíg a

betegre ügyelt, örökké attól rettegett, hogy megfertőződik.

Jómagam gyakran naphosszat elüldögéltem Joel mellett, s apró dolgokban a segítségére voltam. A vérömlések napról napra fokozódtak, de nem hervasztották le Joel arcáról a mosolyt. A mosolyát megőrizte reggel éppúgy — ilyenkor enyhült a láz — mint este, mikor átforrósodott, a vérömlések után éppúgy, mint mikor javult a közérzete s felkelhetett, hogy egy kicsit járkáljon a szobában. Megőrizte a mosolyát, mert nem gondolt magára. Én azonban nem tudtam nem gondolni rá. Voltak pillanatok, mikor elviselhetetlennek éreztem ennek a fakó s szinte párnájához szegezett arcnak a látványát. A szenvedések, amelyeket erre a szerencsétlenre mért könyörtelen kezével a sors, kiűztek a szobából. Bolyongtam a kihalt józefówi utcákon, bemenekültem a Walery Posrebrzany boltjába, elrohantam az állomásra teljesen felesleges újságokért, elfogott a vásárlás váratlan mániája. Valahányszor bezártam az ajtót éjszakára, úgy rémlett, mintha koporsót zárnék le.

4

A beteg megszeretett. Utolsó bajtársa voltam a kálvárián s benne még mindig túl sok szeretet maradt az emberek iránt. Weronika, a házmesterné, szüntelenül a férjével pörölt, félt a betegtől, hideg, ellenséges volt vele szemben, pedig mennyi szeretet csen-

dült véget nem érő monológjaiban, mikor a vén kanárit becézte, amelyik fáradhatatlanul röpdösött a szekrényről az ágyra, az ágyról fel a szekrényre. „Hát a répát szereti a kis Kubus? Jaj, de szereti, jaj, de szereti Kubus. Ne félj, árva madaram, nem engedlek én bántani senkinek. Hát a cukrot szereti Kubus? Cukrot kap Kubus. Jaj, hogy tollászkodol, kicsi madaram, Bizony, hó lesz."

A beteg szeretetét főként a foglalkozásommal víntam ki. A nép szereti a költőket, hiszen szereti a szépet és az igazságot. Él benne a hit, hogy az élet megtelhet harmóniával. Úgy véli, hogy akiknek leginkább sikerült harmonikussá tenni, akik legmagasabbra szárnyaltak — azok éppen a költők.

Maga a tény, hogy írok, elegendő volt a betegnek. Úgy vélekedett, olyan ember vagyok én, akit a kegyes természet arra szemelt ki, hogy megszólaltassam a magafajta emberek érzéseit. S úgy vélte, hogy ő maga viszont néma, tehetetlen és csupasz, mint a kétnapos csikó, amelyik az anyja őrző hasa alá húzódik biztonságba éjszakára az istállóban.

Amikor a kölcsönös kötelességre terelte a szót — az írókéra meg a népére — a beszéde, amely rendszerint színes és zamatos volt, akadozóra és félszegre fordult, mint a szerelmesé, aki ékesszavú a magányban, de mukkanni sem tud választottjának ablaka alatt. A nehéz testi munka nem hat jótékonyan az ékesszólásra. A tömegek, akik a háború előtt — a szegénynegyedekből begyalogoltak a belvárosba, hogy meghallgassák ott kedves költőjüket, nem tudták aztán szép szavakkal dicsérni. A szemük mosolya, a tenyerük meleg szorítása; egy mosoly vagy néhány szó —

ennyit adhatott írójának a tömeg. És Joel ebből a tömegből való volt.

Hát én? Én ennek az életnek, ennek a halálnak és ennek a nagy hitnek láttán összehúztam magamat, mint a meghunyászkodó eb. S tele voltam bűntudattal. Túl sokat tudtam abból, ami elkerülte Joel figyelmét, vagy amit — talán tudatosan? — nem mondott ki. Hogy a mi szép céhünkben bizony sokan vannak az elhivatottak, de kevesen a kiválasztottak. Az ő szemében az alkotásnak nem voltak fokozatai, én meg ezer olyan lépcsőt ismertem, amelyre ma éppúgy nem jutottam még fel, mint tegnap. Éreztem a bűnömet és gyengeségemet. Nem beszéltem a némák nevében, és nem voltak borsónyi kavernák a tüdőmben. Milyennek kellene lennie az én elhivatottságomnak, hogy felérjen azokkal a borsónyi kavernákkal? Gyötört a szégyen. Az érdem eltörpült a sekélyesség mellett. Méltatlannak éreztem magamat.

— Maga — mondta rekedt hangján — maga az élcsapatban kell hogy haladjon! — Beesett szemei tüzeltek mély üregükben.

5

Egy távoli tűz melengette lángjával a haldoklót. A lobogó Spanyolország tűzfénye mágneses erővel vonzotta a tüdővészes fiatalembert, s a messzi országnak azt a részét választotta megmásíthatatlan rokon-

szenve tárgyául, amely a szabadságért küzdött. Franco tábornok Madrid falaihoz közeledett.

A fiú nem egymaga választott így. Elvtársai, akikkel együtt harcolt, szinte röptében fogták fel a helyzetet. Mindazok, akik hallották a meggyőző, okos érveket, s nem akartak tovább a bilin csücsülni: érettségi előtt álló fiúk, diákok az előadótermekből, munkások a gyárakból, nap nap után tűntek el szeretteik szeme elől. Odahagyták hazájukat. Távozásuk nem szúrt szemet. A rés, amelyet a történelem új szakasza ütött, még kicsi volt, az új korszakok rendszerint kicsiny réssel kezdődnek, s akik nem tudják észrevenni, magukra vessenek. Filut elvtársai délre szöktek, az édesanyák pedig mély, aggódó hallgatással várták leveleiket. Azok csak nagy sokára kezdtek szállingózni Franciaországból, Mexikóból, Argentinából. Időnként jó barátok hősiességéről jött a hír, s e hősiesség tán hiábavalónak látszott, az ország odahagyása pedig őrültségnek. 1936-ot írtunk akkor.

Akik elmentek, azok odalenn, délen, a Jarosław Dabrowski-légió tagjai lettek. Velük harcoltak a Westfáliából, Franciaországból jött lengyel bányászok; értelmiségiek, akik Prágában ették a száműzetés kenyerét; velük volt a világba szóródott Lengyelország, amelynek nem volt helye a hazában. Azt hihette volna az ember, hogy némi közösséget éreznie kell velük az otthoni sajtónak is. Éppen ellenkezőleg, az első pillanattól fogva a lapok azokat magasztalták, akik Madrid falai alá hajtották a marokkóiakat és mocskolták a város védőit. Volt valami beteges és szégyenletes a legjobbaknak ebben a lefitymálásában, a bánatba hullott családokat sértő lélekmérgezésben.

A Teruel, Ovideo, San Sebastian alatt küzdő lengyelek, ha eljutott hozzájuk ez a sajtó, úgy hihették, hogy átok és gúnykacagás közepette hull a vérük, hogy más szava nincs hozzájuk az országnak.

Ám akik harcolni mentek, ismerték már ezt a gyűlöletet, hisz nem ma először fosztotta meg őket emberi jogaiktól, melyeknek most újból védelmére keltek. Ők más emberek voltak, lobogott bennük az állandó készség, hogy teljes árat fizessenek a jogok tízparancsolatáért, s aki nem akarja ezt megfizetni, nem méltó az emberi névre. A félelmet leküzdötték már belső viaskodásukban. Ezért történt, hogy olyan emberek, akikből semmiféle zsarnok hatalom sem tudott volna katonát faragni, a spanyol frontokon hősök módjára verekedtek.

Közismert dolog, hogy a gyakorlat kifejleszti az egyes szerveket. Joel olyan ember volt, akinek javára vált a politika.

Az angol alsóház hat tagja Spanyolországba utazott. Egyikük — bizonyos James — Londonba visszatérve, úgy jellemezte az ottani háborút, hogy az „polgárháború, amely nemzetközi skálán folyik". Joel már régen eljutott erre a következtetésre.

Az ágyban fekve, ha a láz gyötörte, vagy amikor kissé jobban érezte magát s fel-alá járt a szobában, kezét köpenye ujjába visszahúzva, szűntelen köhögés közepette, rekedt, alig hallható hangján traktált engem büszkén zengő városnevekkel és a harcok menetét tudtul adó hírekkel.

Az újságok kérkedve jelentették: Franco tábornok arra készül, hogy megadja a végső döfést Madridnak. Másnap Boadilla de Monte külváros elkeseredett harc

után elesett. Bent Madridban már fojtogatta a lakosságot az élelmiszerhiány. A következő napon a hatóságok elrendelték a polgári lakosság evakuálását — aki ellenszegül az intézkedésnek, azt a nép ellenségének kell tekinteni. A következő napon tűzérségi pergőtűz pusztítja a várost. Tizenegy óra tizenöt perckor kilenc bombázó és tizenöt vadászgép tűnt fel Madrid felett s körülbelül negyven becsapódást számoltak meg. A következő napon a nemzeti csapatok megkezdték Madrid bekerítését. Joel azonban nem tett le a reményről.

Félig lehunyt szemmel feküdt, belső pillantását a harctérre szegezte, ahol annyi barátja küzdött. Elringatta a katonák ajkán zengő melódiák ritmusa, együtt melegedett velük a tábortüzek pattogó lángjánál s velük fagyoskodott a behavazott lövészárkokban, ott gázolt az őrjáratokkal, derékig süppedve a hóban, rámosolygott a katonákra, akik megpihentek a félig beomlott, füstölgő kocsmákban, és bekecsük gombját fogva, hosszan és lelkesen magyarázott nekik.

A szabadságharc tűzfénye hatalmasan és cirogatóan melengette a haldoklót.

6

Este hat óra körül hagytam magára. Mielőtt pihenni tértem, szerettem volna egy pillantást vetni az estére, kimentem a kertbe. Fagyra hajlott. Telihold úszott a felhőtlen égen, a fagyos csend szinte csen-

gett a fülemben, a föld tompán kopogott a lábam alatt. Megborzongtam. „Ezt a köves talajt kell feltörni, ebbe a fagyott rögbe kell temetni" — gondoltam megborzongva, mintha bizony a júliusi dél tikkasztó hőségében könnyebb lenne a halál. A fagyos, tiszta, decemberi éjek gyakran hoznak verőfényes napokat. De már a napsugár sem kellett a betegnek. A vérömlések naponta többször ismétlődtek.

Az álom, ha csak egy villanásnyi is, elhomályosítja az időérzéket. Nem tudtam, hány óra lehetett, amikor valami zajra riadtam fel. Eleinte nem tudtam, mire véljem, aztán hirtelen megértettem, és el is szörnyedtem tőle. Valaki jött felfelé a lépcsőn, valami hatalmas, esetlen ember. Mintha újra meg újra nekifohászkodott volna minden lépcsőfok előtt. Megértettem: a haldokló jött fel hozzám.

Megborzongva pillantottam meg a holdfény öntözte ajtóban az ismerős sziluettet. Köpenyét csak sebtében kaphatta alsóneműje fölé, meztelen lábán slattyogó, befűzetlen cipő. Fázott, vacogott a foga. Egy ideig ez a vacogás volt az egyetlen hang a szinte túlvilági fénnyel elárasztott szobában.

Amikor elébem ért, görcsösen megragadta csuklómat. Szeme majd kiugrott a helyéből, a hangja rekedt, s megtört volt, úgy zihálta:

— Én, ide figyelj ... nekem már végem, üdvözletemet küldöm Spanyolország harcoló proletariátusának, Joel Filut, egy lengyelországi elvtárs utolsó üdvözletét.

Néztem ezt az arcot, amely idegenül csillogott az éji világításban. Mintha a holdsugarak lemetszették

volna róla az ismerős vonásokat. Ez már csak maszk volt.

Engedett a szorításból. Egy pillanatig még bénultan álltunk, aztán, mikor zsebkendőjét tartó kezét összeszorított ajkához emelte, megpillantottam a vér vékony patakját. De az utolszor fellobbanó láng, a láng, amelyet a közös tűz táplálására szánt, még sokáig lobogott a haldokló szemében.

Egyetlen katona sem halt meg szebben Madridban azon az éjszakán.

7

S ezzel a megbizatással Joel Filut lelke befejezte öntudatos és közösségi életét. Hanem a teste még tüzelt tízegynéhány óra hosszat. Közben váratlanul megérkezett az orvos, apró, madárfejű, pápaszemes emberke, s vele az én Sewerynem. Éppen karácsony estéje volt, és a varsóiak vígan akarták tölteni az ünnepet, a penzió is megnyílt erre az alkalomra. Rajtuk kívül még néhány vendég érkezett, valamennyi eleven, vidám, fülig merülve az élet örömeibe. A néhány ünnepnap kilátásai kellemesen felajzották őket. Józefów feléledt, nyári illat járta át — természetesen átvitt értelemben. Hanem annál kegyetlenebbül bánt el a sors Joellel. Vendégeim csak végórájára érkeztek.

Ünnepi hangulatú, fagyos, verőfényes napon kellett felásnunk a megkövesedett földet, hogy átadjuk neki a kiaszott, sárga, elgyötört testet.

Ezeket a sorokat Lwowban írom, 1940-ben, távol a hazámtól. Sokan vannak közöttünk, akiknek Józefów puszta említése könnyet csal a szemébe. A honvágy is gyötri őket, más okuk is van rá. Én nem sírok velük. Ám hogyne ragadna meg az emlékezés, ha említeni hallom ezt a Varsó melletti kis helyet, amely lapos és sivár, mint az asztal lapja, csúf, mint a Przeskok utca tája, de amelynek képe az emlékeimben összeforrott egy emberével, aki a szemem láttára lépett át az Ígéret Földjére.

1

Jakub Kagan, a szabó, letette kis batyuját a küszöbre, hogy szabadabban mozoghasson a kezével, lelakatolta a lakása ajtaját, s aztán betért a szomszédjához, Pfenig cipészhez. — Jó napot — köszönt, amint belépett a kis szobába, amely műhelyül, konyhául és hálóul szolgált egyszersmind. — Jó napot, néked is, látom, útra készülődöl? — A cipész letette a kalapácsot, hogy a kopácsolás ne nyomja el a szavát. — Útra bizony — bólintott a szabó. — Hét esztendő az én koromban, bizony, jókora darab az életből. Látni szeretném végre. — Pfenig cipész tudta már, kire értse ezt. — Miriam — mondta a szabó a gyereklánynak, aki a tűzhelynél foglalatoskodott — elutazom, terád bízom a kulcsot. Meg egypár garast is hagyok, vegyél rajta tejet a macskának. Kukkantsál be néha hozzá, mert elunja magát emberek nélkül. Nem mondom, hogy vedd magadhoz, mert attól tartok, nagyon elszaporodnak az egerek. — Rendben lesz minden — felelte a leány. — Rá se gondoljon, mi van idehaza, intézze, amit el kell intéznie, aztán térjen vissza jó egészségben. — Kisvártatva hozzátette: — Hozza haza

a fiát, Zachariaszt. Talán meg sem ismer már? Pedig az ölében hordozott, tudom. Mondja meg neki, hogy mindnyájan hazavárjuk. — Hát minden jót — szólt Jakub Kagan és kezet nyújtott a cipésznek. — Minden jót — válaszolt amaz. Nem szeretett beszélni, de tán nem is igen tudott. A városban Csukának is nevezték érte. — Minden jót — bökte ki a kislány is. Halovány arca volt, s nagy zöld szeme, amely ámulatba ejtette az embereket. A nagy zöld szem ritka dolog.

Délután hat óra lehetett. A forróság csillapult kissé. Kagan végigment a ház mellett, át a benzines hordókkal telezsúfolt, olajfoltos, fekete udvaron. A ház, az udvar meg a hordók Kotowska asszonyéi voltak, egy magányos, gazdag hölgyé. Rozzant kis ház volt, inkább csak a benzines hordóknak való, de hát Kagan szabó meg Pfenig cipész nem támasztott valami nagy igényeket. A pupos Wiktor, Kotowska asszony szolgája, egy percre abbahagyta a munkáját, rácsodálkozott az öreg szabóra, aki elsietett mellette és a legelhagyatottabb kis utcákat választva, az állomás felé vette útját.

Jakub Kagan ma csudamód kicsípte magát. Túlzottan is ünnepélyes volt s ez valahogy nem illett kicsi, fakó, elnyűtt arcához, amely ősz kecskeszakállban végződött. Fekete kaftánt, kerek karimájú bársonykalapot és fekete magasszárú cipőt viselt — mindezt a szombati szekrényéből szedte elő. Ahol nem ismerik a zsidókat, bízvást lengyel papnak nézhették volna. A váltó fehérneműjét, egy cipó kenyeret meg a papirosba göngyölt sót batyuba kötötte, átaldugta rajta a botját és parasztmódra átvetette a vállán.

A fiához utazott.

Az utóbbi esztendőkben mind gyakrabban állította meg a varrógép taposóját, engedte el a kereket és töprengett eltűnődve. „Egyedül vagyok — mondta magának — egyedül, akár a kőszirt. A magány elveszi a kedvem az élettől, meg a munkától." A felesége halála után az emberek biztatták, hogy házasodjék meg másodszor. „Micsoda dolog az, zsidó ember feleség nélkül? Ház, zsidóasszony nélkül?" A zsidóember feleség nélkül olyan, akár a nyomorék, a ház meg zsidóasszony nélkül, akár a kereke vesztett szekér. De Jakub Kagan a fiához húzott, Zachariaszhoz, akit behemót termetéért Lónak neveztek. Az apa apró volt, mint egy gyermek, a fia meg óriás. A válla egy kislányé, s a szeme akár egy gyermeké, egyszóval olyan volt, mint egy óriás, akiről azt tartja a szóbeszéd, hogy kisgyermekre hasonlít. A lágy mosoly sohasem tűnt el az arcáról. Jakub szerette a fiát és gyakran mondogatta magában: „Nem hozok mellé mostohát, nem én." A házasságszerző minduntalan bekopogtatott a keményfejű, konok zsidóhoz, akinek nem is szabadna élnie asszony nélkül. Hogy is volna másként? Akkor minek vannak az asszonyok? Jött s elment dolgavégezetlen. Az apa és fia meg elüldögéltek szemben egymással. A fiú énekelt, az apja meg így tűnődött: „Az én drága Ló-fiam, úgy dalol, akár a madár..." Csak akkor eresztette el maga mellől, amikor már nem bírt vele; a fiú szinte pórázt érzett már a nyakán.

Jakub Kagan alkonyattájt felállt a gép mellől és elszaladt, hogy imádkozzék a többi szabóval egyetemben. — Apám — mondja egyszer Zachariasz — tülekedsz az Úristenhez, holott rég bebizonyították már,

hogy nincs is Isten. — Nem felelt rá tüstént, hallgatott sokáig. Az asszony halála óta Zachariasz az anyja ágyában aludt. Jakub Kagan forgolódott, felfelsóhajtott keservesen, de nem mukkant. Végtére is nem bírta tovább és tompa hangon kérdezte: — Hát ide jutottál? — Tán azt akarod, hazudjak neked? Felvilágosult ember vagyok. — Felvilágosult ember, aki tizennyolc éves... Talán téged is a Gąsiorowski pék raktárában suttyomban összebújók világosítottak föl? Zachariasz! — ordított a fiára. — Minek avatkozol mások dolgába? — Azzal felült az ágyban. — Apám — válaszolta a fia csendesen, mert sohasem zökkent ki a nyugalmából — minden dolgozó és érzőszívű embernek ez a kötelessége. Minden kézre szükség van a világ átformálásában. — Tán a világot akarod átformálni? Zachariasz, zabolátlan Ló! Nem azért van a két kezed, hogy a világot átformáld, hanem arra, hogy nadrágot varrj. Ne avatkozz a világ dolgába, ne csinálj őrültséget! Nem szereti az ilyesmit a világ! — Azt hiszem, késő már. Dawidot ma délután letartóztatták. — Jakub Kagan szörnyen megijedt: — Dawidot, a te barátodat? — Kiugrott az ágyból, fel-alá járt a sötét szobában és azonnyomban döntött. — Ide hallgass, elutazol Varsóba. A Nowolipki út táján lakik egy ismerősöm, Zelmanovicz, ő is szabó, akárcsak mi ketten. A fia is a te korodbeli, tán egy kicsit idősebb, legalább pajtásod is lesz. Írok az öreg Zelmanowicznak, viselje a gondodat. Nem vagy már gyerek, a kenyeredet megkeresed magad is. Ha azután itt elcsendesednek a dolgok, hazajössz...

Zachariasz elutazott. Jakub Kagan később döbbent rá, hogy őrültségre beszélte rá a fiát. Hiszen mi jót

remélhetett az egészből? Varsóba küldte a gyereket, ahol vörös minden szabó. De mire ez eszébe jutott, már késő volt.

A fia letelepedett Zelmanowiczéknál, velük együtt dolgozott, összebarátkozott Rubinnal, aki valamivel idősebb volt nála. A leveleiből Jakub Kagan azt okoskodta ki, hogy a Ló nemcsak hogy nem vetette el veszedelmes gondolatait a „világ felforgatásáról", sőt még mélyebbre süllyedt bennük. Jakub Kagan nemigen értette, miféle is ez a mocsár, ami beszívta a fiát, de azért azt mondta magában: „Vörösnek áll, kommunistáskodik." Megborzongott ettől az idegen szótól, amelyet helyesen ejtett ki ugyan, s mégis mindig idegenül csengett a fülében.

Szidta a fiát, mint a bokrot. „Zachariasz — írta neki — kedves Lovam, aki vakon a vesztedbe vágtatsz, s magaddal ragadsz engem is. Honnan szeded az efféle gondolatokat? Azt mondják a bölcs emberek: ne adjatok a gyerekeknek cifra játékokat, ne kényeztessétek el őket, ne szoktassátok hozzá a túlságosan jó élethez, mert abból aztán mindenféle baj ered. Könnyű élethez szoktatod a gyermekedet, s a gyermeked elveszett ember lesz. De te szövetmaradékokkal, cérnákkal, gombokkal játszottál, fekete kenyéren nőttél fel, honnan veszed hát az efféle gondolatokat? Arról a Varsóról beszélsz, amelyik olyan az Ostrowska, a Miła meg a Wołynska utca mellett, akár a hátsórész — »a város ülepe« — de nézz csak körül, mennyi ember él ott és milyen boldogok. A mohóság, a kapzsiság a fő baja valamennyiőtöknek. Nem akarjátok kevéssel beérni, pedig ez a boldogság legfőbb titka. Túl sok könyvet engedtem elolvasnod,

lelkemre, azt szerettem volna, doktor legyen belőled! Nyugtalanítanak a szavaid, pedig hogy szeretném, ha doktor lehetnél. Varrjál csak nadrágokat és fogd ki magad a hámból. Nem érsz célba, úgysem érsz célba. A világ hadd menjen a maga útján, s te is a magadén."

„Kedves fiam, Lovam, Dawid még mindig ül. Néhány napja elvitték Kleint, Wolfot... Nálam is jártak, kérdezősködtek utánad, kerestek téged, szálka vagy a szemükben. Az édesanyák sírnak a Dąbrowski utcában, az apák lehorgasztott fejjel járnak és hallgatnak. A vesztedbe rohansz, Lovam. Tán azért költöztél el, hogy a távolból tegyél tönkre? Nem a te dolgod, hogy beleavatkozz a nagy ügyekbe. Hadd törje a lábát a világ, te ne avatkozzál bele..."

Zachariasz ezt válaszolta a levélre:

„Apám, nemcsak a Dąbrowski utcában sírnak az anyák. Sírnak a Nowolipki úton, a Woła utcán, a Dzika utcán. Mindenütt sírnak az anyák és bánatba hullva hallgatnak az apák. De mit számít ez? Mennél mélyebb a zokogás, annál nagyobb lesz. majd az öröm."

Egy esztendeig mentek-jöttek a levelek. Jakub Kagan nem felejtette el azt a napot: péntek volt, kavargott a hó, tombolt a vihar, az emberek az utcán holmi nekilódult hóbuckákra hasonlítottak. A szabónak abba kellett hagynia a munkát és átszaladnia a boltba cukorért, gyertyáért, s aztán a fészerbe mennie szénért. Átkozódott. Hát bizony, az élet nemigen kényeztette őt... Egymagának kellett bevásárolnia, főznie, a piszkos edényt elmosnia, begyújtania, a hamut kiszednie, padlót súrolnia, mindent egyedül! Asszony nélkül olyan az ember, mint a félkarú nyo-

morék. Visszajöhetne már Zachariasz — mondogatta magának. Megnősülne s tán együtt lakhatnánk. Na, meglátjuk még, mindenesetre végeszakadna ennek a ronda konyhai munkának... — Felteszi az ebédet, visszaül a munkájához, közben dől, csak dől a hó, ki hitte volna hát, hogy még betoppanhat hozzá valaki. S egyszerre nyikordul az ajtó, a postás jön, levelet hoz, ismeretlen írás, nem tetszett neki a levél. Rubin Zelmanowicz tudatta, hogy letartóztatták a fiát.

Vasrácsok?

Nemcsak Zachariaszt zárták el azok a rácsok a világtól. Kagan szabó most láthatta, hogy az ő életébe is belemerednek ezek a rácsok. A fiú sorsa megrázta az apát. Már nem érezte magát olyan közel az Isten igéjéhez és a követőihez. Az új események olyan dolgokra nyitották fel a szemét, amelyek mellett azelőtt elment. Már nem hetedhét országon túl peregtek ezek az események, amelyek nem érintették őt — Jakub Kagant. Ellenkezőleg: most része volt bennük, köze volt hozzájuk a fia révén. Még magányosabb lett, mint azelőtt. S minél jobban nőtt a magánya, annál jobban kezdte érdekelni az a nemrég még távoli világ, a távoli emberek, a messzi ügyek.

Szenvedett — csak egy apa szenvedhet így, csak az, akit vérségi kötelék fűz a másik emberhez. Hallomásból tudta, hogy a börtönökben verik a foglyokat, és buzgón fohászkodott, hogy a fiát ne bántalmazzák. Mint minden apa, ki még a vézna gyerektestre emlékezik, ő sem hitt a fia egészségében. Azt gondolta róla: „Akár egy törékeny cserép." Hányszor elvonta a falatot a szájától, hiszen az ő egyetlene talán éhezik!

A fülébe jutott, hogy Zachariasz három hónapot büntetőzárkában töltött, mert nem akarta magára ölteni a rabruhát. Az öreg szabó egy hétig a puszta padlón hált, s csak a macska volt tanúja keserű könnyeinek, mert az úgy sétálgatott rajta le-fel, mint valami holt tárgyon.

Amikor első ízben kapott engedélyt, hogy — rácson keresztül — láthassa a fiát, nem mert felpillantani. Az őr ott ült mellette. Nem látta az őrt és nem látta a fiát sem. A rabruha gombját bámulta: — Zachariele — becézte, ahogy gyermekkorában szokta szólítani — Zachariele... — Fojtogatta a sírás, de uralkodott magán. — Jó napot, édesapám, mennyire örülök, hogy látlak — felelte a fia olyan hangon, mintha csak szabad emberként hazaérkezett volna a szülői házba. Így felelt. De az apa öregember volt, a lelkét is ismerte a szavaknak. — Fiacskám, mire lenne szükséged? — kérdezte. — Nem mindent szabad beadni nekem, ami hiányzik, de cigarettáról ne feledkezz meg. — Fiacskám, és mit kérsz még, mit még? — Rápillantott. — Azt, hogy nyugodj meg, apám. — Nézd, hiszen már egészen nyugodt vagyok — válaszolta és csak akkor tört rajta ki a sírás.

Később nem sírt már. Gyakran utazott fel a börtönbe. Úgy készülődött ezekre a látogatásokra, mint hívő az imádkozásra. Vonatra ült, hogy láthassa az ő nagy fiát.

Azt mondta neki:

— Már egy hónappal kevesebb.

— Látod, apám — felelte a fia — öt esztendő nem a világ...

Nem sokkal szabadulása után Zachariasz írt Varsó-

ból. A szabó sokáig ült eltűnődve a válasz felett. Azzal kellett volna kezdenie, hogy a fia azonnal térjen haza, de egyre világosabban látta, hogy ez nem lesz könnyű dolog. A fia rálépett arra az útra, amelyet nem lehet abbahagyni. S a Kotowska asszony hodályában bérelt szoba sem lehet többé otthon a számára. Új otthon kell hát.

Otthon! Jakub Kagan egyre jobban megértette, hogy az emberek addig élhetnek nyugodtan, míg a lakásuk valóban otthon, rév, biztos menedék. Ő — Kagan — egyre cudarabbul érezte magát a szűk kamrában, gondolatai nem fértek meg itt, messzire szálltak. Már nem mondhatta magának: itt élek, itt halok meg. Amikor egy napon az öreg Zelmanowicz halálának hírét hozta a posta, olyan vágyakozás fogta el, hogy elhatározta: itt hagy csapot-papot és utazik Varsóba. „Megnézem a fiamat, aztán visszajövök" — mondta magának, s a gondolata mélyén titkon ott rezgett a remény, hogy talán sikerül együtt...

Az éjszaka, mint afféle igazi júniusi éjszaka, kurta, az utazás azonban hosszú volt. A népes vasúti kupé kiürült, majd újra megtelt. Az öreg Kagan el-elbóbiskolt, s mikor felriadt, a percek óráknak rémlettek neki. Nyomasztó álmok gyötörték a rövid szunditások alatt, ezek az álmok szeszélyesen lobogtak az ő tisztaszemű nagy fiát idéző ábrándok tüzében.

Reggel hétre befutott a vonat a fővárosba. Künn a mezőkön már hosszú órák óta derengett a reggel, de itt Varsóban olyan friss volt még, mintha néhány perce köszöntött volna be. A belváros úgy festett, mint valami ház, amelyet épp most hagyott ott a víg vendégsereg, s amelyet kezdenek rendberakni. Itt-

ott még lehetett látni az éjjeli őröket, gombjukra akasztott villanylámpával, állig begombolt köpenyben — az éjszakai hideg bizonyára csontig átjárta őket. Erre is, arra is lenge ruhájú utcalányok csatangoltak, arcukra redőket rajzolt a kimerültség. A házmesterek a járdát locsolták.

— Varsó... — suttogta maga elé a szabócska. — Hát ez az a Varsó? És merre keressem a Żelazna utcát? — Erről az utcáról faggatta útitársait már jó néhány órányira a fővárostól. Ebben az utcában lakott a fia.

— Vajon messze van-e a Nowolipki úttól?

2

Zelmanowiczék lakása a Nowolipki út környékén, a negyedik emeleten húzódott meg; a két kis szoba meg a konyha berendezése arra a gondosságra vallott, amely hatalmába keríti a szegény embereket, amikor úgy-ahogy fellendül a sorsuk. A falatot is megvonják a szájuktól, hogy hitvány, de mutatós „garniturákat" szerezzenek: behemót szekrényt, két ágyat, két éjjeliszekrényt, asztalt. A jobb napok elszállnak, a bútor megmarad. A régi fenyőfa bútor a másik szobába szorult; itt ácsorgott most Jakub Kagan. Ijesztő, égő szemmel meredt Rubin Zelmanowiczra és szünet nélkül hajtogatta:

— Tán gombostű egy ember? Tán akkora, mint egy gombostű, hogy eltűnhet, s azt sem tudják, hová,

miképp, hogyan? Tán gombostű egy ember? Miért nem néz a szemembe?

Rubin, a harminc esztendős, hosszú, sovány arcú férfi, akinek szemében csupa szánalom lobogott, csak egyszer pillantott Kaganra, amikor az a szobába lépett. s tüstént elszorult a szíve. Rubinnak hatalmas kötés éktelenkedett a fején, s ez a kötés szerfelett nyugtalanította a vendéget. Mindjárt meg is akarta tudakolni az okát, mégsem kérdezte meg, maga sem tudta, miért.

— Egyszerűen nem fér a fejembe — Kagan a halántékának bökte az ujját. — Ide utazom a fiamhoz, elmegyek hozzá a lakására, a háziasszony meg azt mondja: „Nincs." — „Elment?" — „Nem. Nincs!" „Hogyhogy nincs?" — „Nincs." Valaki elmegy hazulról, mindent úgy hagy, mintha öt perc múlva visszatérne, rámosolyog a háziasszonyra, megkéri: vegyen neki cukrot és kenyeret. Az asztalon ott hagyja a nyitott könyvét, a félig írt levelét, a széken meg az ingét, elmegy, azt mondja: „A viszontlátásra", és senki sem tudja, mi van vele. Egyszerűen nem megy a fejembe! Tizenkét napja életjelt sem adott magáról... Hol keressem? Tán elutazott? De ha elutazik, mindig bejelenti. Tán elköltözött máshoz? Miért hallgat? Miért hagyja, hogy én beszéljek, ahelyett, hogy maga beszélne? Az én fiam, de hát ismerem én? Hiszen semmit sem tudok...

— Nem tudom — hárította el szinte kényszeredetten Rubin. Az ablaknál állt és a háztetőket bámulta. Félt az öreg édesapa pillantásától. — Nem tudom, még semmit sem tudok...

— Tán volt itt valakije Zachariasznak? Talán valami nő?

— Nem. Zachariasz nem járt nők után.

Csend lett. Kagan szabó szapora léptekkel fel-alá járt a szobában. Néhányszor felszegte a fejét, mintha valami nagyon fontosat akarna kérdezni, de tüstént le is horgasztotta és járkált tovább.

— Még mindig jó barátok?

— Igen.

— Hát ha igen, akkor adjon tanácsot. Mondja meg, mit csináljunk? Hol keressem ebben az óriási katlanban? A földön, a föld alatt, merre? Ne bámuljon ki az ablakon.

Rubin elkapta a tekintetét a háztetőkről, a pillantása átvándorolt a fonnyadt oleanderre, s azt mondta:

— Mi is keressük mindenütt, ahol csak szikrája is lehet a reménynek.

Kagan leült az asztalhoz, tenyerébe támasztotta a fejét, töprengett. Rubin most vizsgálódva nézte az öreget: „Olyan törékeny kis ember, hogy bírja ki mindezt?" — gondolta fájdalmasan.

— Előfordult-e már valaha — szólalt meg Kagan, merően a fiatal Zelmanowicz bebugyolált fejét bámulva — előfordult-e valaha, hogy eltűnt egy időre?

Rubin bólintott, de tüstént visszavonta az igent:

— Nem, nem fordult elő, nem emlékszem rá . . .

— Talán megint bezárták? Aki egyszer ült már, azt nemigen ereszti ki a rendőrség a keze közül, úgy mondják . . .

— Nem, nem ül — szólt csendesen Rubin.

— Ha se nem tűnt el, se nem ül, akkor hát mi van vele?

Rubin lehorgasztotta a fejét.

Kagan odaugrott hozzá:

— Hiszen maga mindent tud! Miért makacsolta meg magát, miért hallgat? Az apjának el kell hogy mondja. Az apának tudnia kell.

— Én, én nem tudom — kerţelt Rubin, mint valami kis gyermek. — Nem tudunk semmit, várni kell.

— Egy eleven embert adtam nektek, az egyetlen fiamat, mit csináltatok vele?

— Nem mi... Várni kell... Nemsokára...

— Ki az a Stefan? — kérdezte hirtelen Kagan.

— Stefan? — Rubin összerándult. — Ki beszélt magának Stefanról?

— A háziasszony beszélt róla a Żelazna utcában. Hogy az volna a barátja.

— Igen, a barátja. — Rubin most egyenesen az öreg szabó arcába nézett. — Róla... még néhány napig... csak néhány napig...

Kagan szabó a fia barátjának elsápadt arcát fürkészte és megszólalt:

— Látom már, hogy nincs mit várnom, agyonhajszolták az én szegény Lovamat...

3

Perzselt a forróság, a város tüzelt, akár a kemence, a járókelők verejtékezve menekültek át a napos oldalról az árnyékba, pázsitról, hűs vízről álmodtak — mint ahogy februárban, a csikorgó fagy idején, me-

leg szobáról ábrándoztak. S az otthon ilyenkor különös varázzsal csábított. Egyszóval mindenki menekült, rejtőzött a nap elől, de Rubint riasztotta a gondolat, hogy haza kell mennie a lakásába. Nem dolgozott; a szabószakmában a június rossz hónap. Az édesanyját meg az öccsét elküldte az egyik Varsó környéki nyaralóhelyre, a lakásban Jakub Kagan várta, akit ott tartott magánál.

Már három nap telt el az öreg szabó megérkezése óta. Nem, Kagan nem hitt neki. Egyszer csak odaállt elébe és az arcába kiabálta: — Mondjon el mindent, mindent! Nem akarok tovább várni... — De tüstént békében is hagyta. Rubinnak nyugtot hagyott, hanem ő maga összevissza rohangált a városban, hogy tanácsot kérjen az emberektől. Fakó arccal, kiizzadva, elnyűtten tért meg, százféle ötlet rajzott a fejében: — Hirdetni kell a lapokban, a mozikban, jelenteni kell a rendőrségen... — Mint a megháborodott, rohangált a hőségtől szétfőtt városban, bolyongott az ismeretlen utcákon s hozta haza az ötleteket, hogy aztán elvesse őket, nem mintha ellenzésre találtak volna, de mihelyt Rubinra pillantott, nem bízott többé a sikerükben. Úgyszólván egy falatot sem evett, naphosszat kódorgott, a házakat s a kövezetet bámulva. Rubin elszorult szívvel nézte az apa vergődését. Bizony, ő sokkal többet tudott.

— Stefanról kérdezett engem — kezdte a szót Rubin, amint aznap hazatért. Csendesen beszélt, uralkodott a hangján. — Stefan az elsők között volt. Minden adottsága megvolt rá, hogy a mozgalmunk élére álljon és fontos szerepet játsszék. Zachariasz, miután kijött a börtönből, egy kis időre visszaült a géphez,

aztán összetalálkozott Stefannal, aki maga mellé vette és sok fontos ügyben használt látta. Maga mellé vette és meghódította. Zachariasz a közelébe került valakinek, aki a szemében az eszmét testesítette meg. A kis szívű emberek nemigen hisznek az olyan ember nagyszerűségében, akinek a szeme, szája akár a többieké, de a tisztaszívűek ünnepi áhítattal néznek a testet öltött hitre. Egyesek a jellemnek ezt az álcázását hibának vélik, de Zachariasznak tiszta szíve volt.

Jakub Kagan tágra nyílt szemmel hallgatta. Eleinte semmit sem értett ebből a könyvízű beszédből.

— Zachariasz úgy szerette Stefant, ahogy az olyan embert szeretik, aki sokat ad, sokra tanít. Szerette a mosolyát, a beszédjét, a járását, a melegség hulláma öntötte el, valahányszor a szavait idézte. Ha átmentek az utcán, kézen fogta, mint anya a kisgyermekét. Szerette volna megállítani a forgalmat, gondoskodásból, szeretetből. Bizony, azt kell mondanom, hogy Zachariasz boldog volt küzdelmes életében...

— Volt — Jakub Kagan megborzadt. Görcsösen belekapaszkodott a beszélőbe, és kimerült arcát a Rubinéhoz nyomta. — Volt?

— Maga az édesapja Zachariasz Kagannak, ennek a nagyszerű, bátor elvtársnak. Nem titkolok el semmit. Tízegynéhány napja együtt indultak el — Stefan meg Zachariasz. A pribékek lelőtték mindkettőjüket. A testüket a folyóba hajították. Egy hete vetette partra a víz Stefan holttestét. Az őt megillető tisztelettel temettük el. A rendőrség megrohanta a temetési menetet, még most is itt a nyoma a fejemen... Ma értesítést kaptam, hogy Zachariasz teteme a W.

utcában van... Nehéz órák várnak még ránk. Legyen erős... A maga jelenléte...

Rubin nem fejezte be a mondatot. Az öreg szabó arca percről percre fakóbb lett, apró alakja összeroppant. Rubin átnyalábolta a derekánál, mint egy kicsi, de súlyos fatönköt, az ágyra fektette, és vízért szaladt. Mire visszajött, a víz már feleslegesnek bizonyult. Kagan már felnyitotta a szemét és merően a padló egyik pontjára bámult. Megrázta a fejét: nem kíván inni. Kis idő múltán megnedvesítette a kezét, és bedörzsölte vele a halántékát. Felkelt az ágyról s tizenöt perc óta először, ránézett Rubinra. — Menjünk — mondta.

A forróság nem enyhült. Alig néhányan viseltek zakót az utcán. Kagan, fekete kaftánjában, kerek karimájú bársony kalapjában, úgy festett az utcákon, mint valami ismeretlen, félelmetes lény. Hagyta, hogy a hallgatag Rubin kézen fogva vezesse. Villamosra szálltak és a W. utcába mentek. A kapus megkérdezte, milyen ügyben járnak. Rubin megmondta. Bevezették őket egy terembe, amelyhez lépcsőkön kellett lemenni. Bent lágy és simogató fény derengett, mint a templomokban, a nehéz illat az orrukba csapott, s fátyolba vonta a szemüket.

A nap még egyre perzselt, pedig dél elmúlt már. Jakub Kagan bement a hitközséghez, hogy intézkedjék a temetés ügyében. Rubin a kapuban elbúcsúzott tőle.

Először egy hordóhasú hivatalnok tett fel neki kérdéseket. Apró szemei elvesztek püffedt, fakó arcában, apró kerek sapkát viselt és mellényt. A másik asztalnál egy kövér zsidó ült, a pufók képe majd kicsattant az egészségtől — pirospozsgás orcái úgy mosolyogtak elő gyér fekete szakálla mögül, mint két gyönyörű alma. Ez eleinte rá se hederített a jövevényre, de amint az ügy kibontakozott, mind figyelmesebben fülelt oda. Ezt a zsidót Chaim Lesernek hívták és temetkezési ügyekben ő volt a legfőbb személy. Végül is megszólalt:

— Az agyaggödröknél találták? És a W. utcában van? Egyszóval öngyilkos?

Kagan a beszélő felé fordult:

— Mit mondott?

— Minden bizonnyal az — folytatta a tisztviselő. — Volt onnan néhány napja egy esetünk. Hanyagságból megengedtem, hogy oda temessék, ahol az Istenben megboldogultak helye van, nem pedig azoké, akik fellázadnak az isteni gondviselés ellen és maguk akarják irányítani életüket, halálukat. Megint egy öngyilkos...

— Öngyilkos, azt mondja? — Kagan hangja sziklanyugalommal csengett.

— Hát azt tudja-e, kedves vidéki barátom, hogy

a fia kommunista volt, akárcsak az a másik? Az effajta emberek pedig csak úgy ukk-mukk-fukk öngyilkosok lesznek. Istenben nem hisznek, mi tartaná hát vissza őket. Maga kisvárosból jött, nem ismeri ezeket az ordasokat. De azt talán tudja, hogy a fia kommunista volt?

— Kommunista? — Kagan hangja még mindig sziklaszilárd volt. — Kommunista, azt mondja? — Kagan odament Chaim Leser asztalához. — Magának kommunista? Hát akarja hallani, hogy miféle élete volt? Tizenkét órákat ülni a gép mellett télen, nyáron. Sovány kis ételen tengődni, amit egy szegény szabó fukar keze rakott elébe. Egyetlen nadrágban, épp hogy valami befedje a fenekét. És egy zokszava nem volt. Minden szabad percét a könyveknek áldozta. Egyszer jövök haza péntek este, a gyertyák leégtek régen, ő meg ott hever a bágyadtan pislákoló lámpa alatt és olvas. Kenyéren és vizen, munka meg könyv mellett — ilyen volt az élete. És így múlt énnálam hétre hét, hónapra hónap, évre év. És soha egy zokszó. Vidám és dalos kedvű volt, mint a madár az ágon. Aztán jött a szűkös élet Varsóban. Aztán öt esztendő mindenféle börtönben, három hónap a büntetőzárkában. A lelocsolt kőpadlón. És soha semmit nem követelt magának, soha egy asszonyt, a Ló, az én szegény, drága Lovam soha nem hagyta magát kifogni a hámból a cél előtt. Ilyen volt az élete. Hát a halála? Talán lefessem magának, hogyan néz ki most? A szemét kilakmározták a halak, a haja levedlett a koponyájáról, a kezén-lábán patkányok nyoma, a hátában golyók helye... Kommunista.

— Mindegy. Az ember nem saját magának köszön-

heti az életét. — Chaim Leser önbizalma mintha megingott volna egy kicsit. — Senkinek sincs joga hozzá, hogy befejezze az életét, amikor jónak látja. Öngyilkosnak nem nyújthatjuk a többieknek kijáró jogokat.

— De hiszen ez hazugság — fakadt ki Jakub Kagan. — Szemenszedett hazugság!... Hiszen tudja, hogy megölték őt! Alattomosan, embertelenül! Magukat meg lepénzelték. Magukra ráijesztettek, maguk orrot kaptak, s most a legvédtelenebben akarnak bosszút állni, ó, maguk farkasok barátai, embernek ellenségei! Félnek a temetői skandalumtól. De én nem engedem, hogy megszégyenítsék ezt az ifjú lelket. Hiszen van-e gyalázatosabb szégyen, mint az, amire őt meg engem akarnak kárhoztatni? És miért?

A fakó képű tisztviselő, aki rámeresztette vizenyős szemét a mellette vergődő emberre, csak azt hajtogatta időről időre:

— Cö, cö, cö.

5

Ezúttal deres hajú, faarcú, választékosan öltözött férfi előtt ült. A jólét terült szét ezen az arcon, melyet megkímélt a fagy és forróság, a nagy felindulások és fájdalom. Kagannak jó szeme volt az ilyesmihez. A hitközség elnöke előtt ült. Tágas szobában voltak, amely elmerült a homályban; az ablak alatt fák zöldelltek. Jakub Kagannak most már nem volt nyugodt a hangja.

— Ő volt az egyetlenem. — Szenvedés és fájdalom csengett a szavában. — Semmit sem adtam neki az életében. Hogy engedhetném hát most, amikor meghalt, hogy öngyilkosnak mondják? Hiszen ez hazugság. Az egész világ tudja, hogy hazugság! Miért akarják éjnek idején elföldelni, mint egy kutyát?

Az elnök olyan halkan válaszolt, hogy Kagannak közelebb kellett hajolnia:

— Chaim Leser megmondta önnek, mit lehet tenni, mit kell tenni.

— De hát mit mond maga? Talán szintén az a véleménye, hogy az én gyermekemet éjnek idején kell elásni ember és Isten háta megett? Maga a hitközség feje, háromszázezer zsidó atyja. Kihez mehetnék a gyermekem sérelmével? Kihez mennék az én sajgó szívemmel? A zsidó hitközség atyja... Zsidók, zsidók — egyre ezt hajtogatja — hát tessék, itt vagyok, a testvére, hát miféle testvériség ez?

Az elnök megint csak halkan felelte:

— Chaim Leser azt mondta, hogy a szíve szakad meg. Ne sokat kérdezősködjék, így kell lennie. Így akarják azok az erők, amelyeknek engedelmességgel tartozunk. A kocsi éjszaka megy érte, mindent előkészítünk. Chaim Lesernek majd gondja lesz rá, hogy minden rendben legyen. Az egyetemeken a nemzetidemokrata párti diákok zsidó hullákat követelnek. Ez minden, amit magának mondani tudok. El kell temetni. Mégpedig gyorsan.

Jakub Kagan eljött a hitközségtől. Ment a fal mentén, s gyakran meg kellett állnia, mert elfulladt a lélegzete. Még soha ennyire nem érezte a magányos-

ságát, mint most. Egyedül volt ebben a városban. Tán nem volt kész mások lába elé vetni magát, csakhogy kikönyörögjön — ugyan mit? Emberhez méltó temetést. De nem eleven emberek álltak előtte, csak a fal.

Vasrácsok?

Újra és minden eddiginél erősebben érezte ezeket a rácsokat ember és ember közé verve. Érezte a rácsokat s látta, milyen kimondhatatlanul tehetetlen velük szemben. Azt tehették vele, amit akartak. Akár ha cölöphöz volna kötözve, s alatta már meggyújtanák a máglyát. Jakub Kagan, a szegény kisvárosi szabó, úgy érezte ezeket a rácsokat, mint nagyon kevesen, de nem tudta a nevükön nevezni őket, olyan volt, mint az utazó, aki az ismeretlen betegség karmaiban vergődik, az újonnan felfedezett földrészen.

A Nowolipki út irányába igyekezett. Időről időre reá tapadó tekinteteket fogott el a pillantásával, arcokat látott, de ezek az arcok nem ahhoz a fajtához tartoztak, akikkel ő, Jakub Kagan, közösséget érzett. Nekitámaszkodott valami kis bolt ajtajának. Egy apró asszonyka, a boltosné, egy pohár vizet nyújtott neki. — Igyék, igyék. Istenem, micsoda embereket látni manapság.

Aznap Rubin későn ment haza. A bejárat mellett, az ajtó felé fordított arccal, egy szék szélén kuporgott Zachariasz apja. Azt hitte, alszik. A vézna, megtört test súlyosan zihált. Kagan szabó képe egészen sárga volt, a szeme mélyen beesett, sovány arcán kimerültség látszott, egyetlen árva szikra pislákolt még az öregemberben, és az is, úgy rémlett, már-már ki-

hunyóban. Rubin csendesen lépkedett, hogy fel ne ébressze. De Kagan nem aludt, tüstént felnyitotta a szemét és csak annyit mondott:

— Éjjel kell eltemetni...

6

Hanem azért Chaim Leser nem volt szívtelen ember. Elküldte a kocsit, amelyet a varsói népnyelv „karavánautónak" keresztelt el. Éjfél után küldte az autót a csendes W. utcába, ahol Kagan szabó már várta. A sofőr szállt ki belőle meg egy másik, vörös szakállas, aszott képű ember. Temetőszagot árasztott. — Kinek kell megadni az utolsó szolgálatot? — kérdezte hangosan. Elment és kisvártatva visszajött a sofőrrel.

Kagan szabó azt remélte, hogy gyalog mehet a fia után, hiszen így kívánja az isteni parancsolat. De a vörös szakállú szemrehányóan korholta. — A mi „karavánautónk" — mondta — hatvan kilométert fut óránként. Most éjszaka van, üresek az utcák, teljes gázzal megyünk. Üljön be mellénk.

Maguk közé vették, dicsérték, amiért olyan apró, mint egy gyermek és kis helyen megfér. Azzal elindultak. Csöndesek és sötétek voltak a varsói utcák, az éjszaka — a forró nap után — megmerült a csillagfényben. Hársak illata szállt.

Két sírású már várta őket. A fal közelében — hogy ne legyen semmi kétség — a lámpák ellenzőjén visz-

szaverődő gyertyafénynél, megásták a sírt. Kiásták és betemették. Amint végeztek, egyikük, akinek arca elmosódott a sötétben, az ásójára támaszkodva, a markát nyújtotta borravalóért. A társa, aki magasabb volt nála, ráripakodott: — Az ilyenektől ne fogadd el — mondta. S azzal indult is. A másik sírásó utánament. — Az ilyenektől, miért ne? — faggatta. — Hiszen úgy fest, akár rabbinak nézném. — A galiciai zsidókat mind rabbinak nézhetnéd.

Kagan szabó egyedül maradt a fia sírjánál. A gyertyák fényénél látta, mint temetik be fia maradványait a nyirkos göröngyök, mint olvad egybe a sír a földdel. A szeme kiszáradt a mélyéig, a torka olyan száraz volt, mintha gyantát nyelt volna. Már alig lehetett őt hallani, alig lehetett látni — megbújt, mint a dudva, mint a mohos kő. Csend honolt a kövek és fák között, csend ült a fenségében könyörtelen égen, amely szépségében szinte gúnyosan tekintett alá, oly kíméletlen volt s gúnyos és fagyos, mint jégkirály országa. Csend honolt az álom tehetetlenségébe hullott városon. Egyetlenegyszer felbúgott egy autó szinte eltévedt tülkölése, villamoskocsi csikorgott a távolban — ennyi szűrődött ide millió ember életjeléből. Csend honolt a halál földjén. Megkövülten, dermedten, a nemlétbe hullva állt ott Kagan. Olykor-olykor fellobbant benne az élet — rövid, szaggatott, tompa és elfojtott sóhajokban. Benne volt ezekben a sóhajokban a fiának egész útja — a Lóé, aki nem hagyta kifogni magát a hámból. Benne voltak ezekben a sóhajokban a soha ki nem mondott jó szavak, a soha el nem hangzott becézések, mert a szegény emberek bizony szégyellik a jó szavakat s

az érzelgős becézéseket — s benne volt a fájdalom és a panasz a sérelem miatt. Ez a sérelem tüzelt az apró testben még akkor is, mikor az öreg szabó, mint egy rongyhalom, leroskadt egyetlenének sírjára. Keleten halványulni kezdtek a csillagok.

Amikor kihunytak a csillagok, és a hajnal varázslatosan szép sugarai kigyulladtak az égen, egy csapat fiatalember sereglett a friss hant köré és szorosan körülfogta a szenvedéstől elgyötört öreget. Harmincan lehettek vagy tán többen is, csokrokat hoztak, sok-sok virágot. Erős kezek emelték fel az apát a harmattól lucskos sírról, fürgén és barátságosan dörzsölgették dermedt tagjait. Kigyúlt fiatal arcok vették körül az öregembert, akibe most visszatért a látás, s a füle is kezdte felfogni az élet hangjait. Beszédet hallott. A sérelemről beszéltek, az igazságtalanságról, az emberről — ezek az emberek ismét emberi nyelven szólottak. A nemes szavak között fel-felcsengett Zachariasz neve. Aztán a fák és sírok között a pirkadat tüzében vöröslő ég alatt felcsendült egy ének. Kagan szabó nem ismerte, most hallotta először. De a dallam fellobbantotta benne a megrendülés utolsó szikráit. És csak most, a dal ütemére, az egyik felén már lángoló, s a másikon még sötét ég alatt, most zokogott fel Zachariasz apja, Jakub Kagan, az öreg szabó.

Hanem azért abban a sírásban élt a remény — a remény, amelyet az emberek szeretete ad.

DANIEL A HALÁLBAN

1

1944 augusztus elsejének délutánján Daniel egy pillanatra felugrott a Háromkorona utca 22-es számú házba. Mint a környék többi háza, ez is négyemeletes épület volt, s szűk kúthoz hasonló udvarába nem sütött be a napfény. A kapuban néhány fiatalemberbe ütközött a jövevény, rajtuk bakancs, köpeny s alatta alighanem fegyver lapult. Nem csodálkozott el különösebben a fiúk külsején, sem azon, hogy fényes nappal ilyen forgalmas helyet választottak az ácsorgásra. A legutóbbi események leszoktatták a csodálkozásról. A német visszavonulás egyre tartott, és a megszálló hatalom összeroppanásának arányában lépett színre a földalatti mozgalom. Nem volt titok, hogy a mozgósított Nemzeti Hadsereg a jeladásra vár. Az eddig titkos lapokat, mint a Tájékoztató Bulletint, a Köztársaságot, most nyíltan árusították az utcán. Daniel a pártfogójához, Zyberthez szaladt, hogy köszönetet mondjon mindenért és magához vegyen néhány apró holmit. Aztán rohant is lefelé, mert érezte, hogy elbőgi magát, a pillanat nagyon kedvezett a sírásnak. Zybert a mellére szo-

rította, s Daniel megértette, hogy az ölelés azt jelenti: megmentettük magát, most aztán magán áll, hogy — mint lesz tovább. Egy, legfeljebb két nap múlva hírmondó sem marad a németekből. A viszonlátásra... Amikor Daniel ismét a kapuba ért, a fiatalemberek már lövésre készen tartották fegyverüket s azt kiáltották: „Előre! Előre!", de nem mozdultak. Mikor ötödször is elkiáltották: „Előre", kirohantak az utcára. Lövések dördültek, a felkelés megkezdődött. Az Ochotára, ahol lakott, már nem juthatott el és néhány órai meddő próbálkozás után visszatért a Háromkorona utcába. Zybert, mint mindig, ezúttal is barátságosan fogadta; a testvériség egyébként is általános érzés volt a felkelés első estéjén.

Egyetlen szép estével — a legelsővel — ajándékozta meg a felkelés a Háromkorona utcát, amely tudvalevően párhuzamosan halad a Marszalkowskával és a Swiętokrzyskát köti össze a Królewska utcával. A házak zászlódíszt öltöttek, a takarékpénztár épületéből hangszórón a himnuszt közvetítették. Az öröm, fájdalom és reménykedés könnyei közepette ölelgették egymást az emberek a késő éjszakáig. De már másnap s a következő napokon német repülőgépek rombadöntötték a Háromkorona utca nagy részét. Minden hullámuk után holtak maradtak, akiket el kellett temetni, sebesültek, akiket be kellett kötözni, betemetettek, akiket ki kellett szabadítani a romok alól. Oltani kellett a tüzeket, amelyek olyan lánggal lobogtak az alkonyatban, hogy azt lehetett hinni, reggelre már semmi sem marad a víz nélkül kínlódó városból, de az éjszaka folyamán valahogy maguktól kialudtak. Építeni, majd később javítani

kellett a barikádokat a Marszalkowskán, a hajdani „Reggeli Futár" épületénél, és fel kellett állítani, majd rendbe hozni Karol hadnagy torlaszait a Dobrowski téren. Éjszakára őrséget kellett állítani a kapuba, hogy ezer meglepetéstől megóvja a házat. Rövid, nagyon rövid időre fellobbant a honpolgári lelkiismeret és mindenki teljesítette a kötelességét. De amikor a felkelés elhúzódott, kezdték súlyos nemzeti csapásnak tekinteni, és ferde szemmel és szorongva néztek a felkelőkre. Akiket munkára szólítottak a 22-es számú házból, azok valamiféle önvédelmet szerveztek. Meggyőzték a légoltalmi parancsnokot — a legfőbb hatalmasságot a házban — hogy munkára elsősorban az idegeneket kell kijelölni, akik a pincében vagy a házbelieknél kerestek menedéket, s a törzsökös lakók, noha nem beszéltek össze, városszerte így gondolkodtak. Ilyen idegen minden házban akadt szép számmal. A felkelés délután négy órakor kezdődött s váratlanul ért ezer meg ezer embert, akik éppen akkor jöttek ki a gyárakból és hivatalokból; az a hír járta, hogy éppen azért kezdték ilyen időtájt, hogy valamennyi „hajléktalant" rákényszerítsék a részvételre.

Eleinte Danielt „saját emberüknek" tekintették, jól ismerték őt a házban. 1942-ben nyolc hétig rejtőzött Zybertnél, s erről természetesen mindnyájan tudtak. Később azonban őt is afféle kisegítőnek használták. A légoltalmi parancsnok kiabált, hogy a négyes számú lakás nagyon kevés embert ad a munkára. Csakugyan így volt, hiszen Zybert nyomorék volt, a bal karja hiányzott, ha Jadwigát, a szolgálót küldi, ez általános felháborodást keltett volna a ház-

ban. Maradt hát Daniel. Őt használták hát fel. Járdakockákat emelt ki, a veszélyeztetett helyekről kevésbé veszélyeztetettnek hitt helyekre hordta az élelmet, temette a holtakat, hordta a vizet és homokot, éjszaka őrséget állt a kapuban. Mindezeket a kötelességeit rendszerint egy könyvkötő meg egy hegedüs társaságában látta el, akik szintén idegenek voltak a házban. A hegedüs tán még a többieknél is jobban nekikeseredett; éles hallása már akkor felfülelt a gépzúgásra, mikor mások még nem is sejtették, no meg az ujjait is féltette, hogy eldurvulnak a munkában és akkor aztán le kell mondani a hivatásáról. A könyvkötő szenvedett, mert nem volt mit füstölnie. A legjobban azt az ötszáz mahorkából-sodortat sajnálta, amit „előkészített, de elfelejtett magával hozni". A felkelés a Chlodna utcán érte. Egyik estén lehasalt a földre, úgy fülelt. Amikor felállt, azt mondta a feleségének: „Gyerünk..." A Wola negyedben már megkezdődött a vérfürdő. Két bőröndel érkeztek meg a 22-es számú házba, Konopacki ékszerészhez. De nem találták otthon, letelepedtek hát a pincében. Konopacki még július utolsóján elutazott a feleségéhez Milanówekbe és azóta nem tért vissza.

A munkára kijelölteket gyakran küldték dolgozni a Królewska utcai sarokházba, amely kiégve és tető nélkül tátongott, mint a födetlen fazék. A németektől, akik a Saski kertet tartották megszállva, csak az úttest választotta el őket. Minél csendesebben kellett hát viselkedniük. Mielőtt munkához láttak, mindig a lelkükre kötötték: „ A legfontosabb, hogy csendesen..." A kiégett ablakokon kiláttak a Marszal-

kowszka úttestére, a tőzsde oszlopaira, amelyek olyan csendbe merültek, hogy akár esküdni lehetett volna rá, nincs ott egy teremtett lélek sem. Huszonöt meg ötvenkilós papírzsákokat kellett megtölteniük földdel és eltorlaszolni velük a tátongó ajtókat, ablakokat. Egyszer aztán elfogytak a zsákok, és Daniel egész sor üres lakást végigjárt, hogy találjon egy felkelőt; a Królewska utcában nem sok lakó maradt s ezek az orrukat sem dugták ki a pincéből. Végül is egy ugyanolyan csöndes udvarra bukkant, mint ahol ők is dolgoztak. Megtorpant erre az ismét meglelt csendre, és így állt még akkor is, amikor valakinek a pillantását érezte magán. Egy elsőemeleti ablakból valaki figyelte s tüstént eltűnt ugyan, de Daniel tudta, hogy őhozzá jön le. Úgyis lett. Az iménti ablakbeli ember odajött hozzá, de nem nyújtotta a kezét. Betuszkolta Danielt a kapualjba, hogy ne ácsorogjanak az udvaron, ahol nagyobb volt a golyóveszély. Az ismeretlen közölte, hogy beszélni szeretne Daniellel, de mindezt úgy mondta, mintha egészen máson járna az esze, úgy látszott, próbálja a gondolatait összeszedni. Daniel azzal hárította el, hogy bármikor, bárhol hajlandó megjelenni. — Nem, inkább most mindjárt. — Egy köcsögkalapos felkelő szólt le halkan az emeletről: — Rafal! Ezt is vidd — és meglóbált egy papírcsomót. — Nem itt van az állomás? — villant át Daniel agyán. A Rafalnak szólított felkelő hamarosan visszatért és megparancsolta neki, hogy kövesse. Áttört pincék során mentek végig, kiégett ablakokból bizonytalan pallókra ugrottak, amelyek egyik üres lakásból a másikba vezettek; falréseken egyik házból a másikba másztak át, majd ismét udvarokon mentek végig.

Minden rés előtt őrök ültek, akik figyelmeztették őket: „Vigyázz! Fejet lejjebb! Vigyázz! Jobbra!" Fürgén átszaladtak az úttesten, a Kredytowa utcán szorosan a falhoz lapultak, nehogy puskavégre kerüljenek a Cedergren épületről lövöldöző „pókvadásznak", aki sűrűn csattogtatta a fegyverét. Végül is a 22-be értek, ahol a Rafalnak szólított felkelő megállapodott. Daniel megborzadt. Egy szempillantás alatt megértett m i n d e n t. Ellenfelének borostás képébe meredt.

— Mit akarsz tőlem?

— Majd mindjárt meglátod...

A felkelők tábori rendőrségének egy szakasza állomásozott a 22-es számú házban. A felkelés első napján Ip kapitány (az álnév kereszt és vezetékneve első betűiből állt) néhány földszinti műhelybe kvártélyozta be magát embereivel, és Konopacki árván maradt alagsori ékszerészműhelyét tüstént fogdává alakította át. A legkülönfélébb emberek zsúfolódtak össze ebben a fogdában: kis- és nagy bűnösök, és éppúgy teljesen ártatlanok, akiket a forrófejű „fiúk" lefüleltek. Az első foglyok elködösült szemmel, eltorzult arccal jöttek ki az ékszerész odujából és meszszire illatoztak. Kiderült, hogy kiitták a kölnivizet, amellyel az aranyműves balkézről kereskedett.

Minden újabb légitámadás előtt a foglyok az ajtónak rontottak, hogy „letörjék a lakatot, hiszen nincsenek még elítélve és nem akarnak elevenen megpörkölődni". Minthogy az asztalosműhelyben berendezett óvóhely éppen szemben volt a fogdával, a ház eleven érdeklődéssel kísérte a foglyok sorsát. Volt valami határtalanul embertelen ezeknek az emberek-

nek a sorsában az égő és végét járó város közepette. Minderről Daniel tüstént számot adott magának.

Rafal odament Ip kapitányhoz, aki egy szőke, liliputi revolvert viselő leány, Millerné, Zybert és még két lakó társaságában állt az udvaron. Ip, miután a Zlota utcában talált bort illetően kiadta az utasításait, úgy köszöntötte Rafalt, mint jó ismerősét. Amaz izgatottan odasúgta neki, hogy egy bizonyos ügyben négyszemközt szeretne beszélni vele; itt fejével Daniel felé bökött, aki a háttérben maradt, minthogy nem tudta, hogyan viselkedjék. Rafal vádaskodott. Hangosan beszélt, úgy, hogy körülötte valamennyien még a borotválkozó katona is, meghallották minden szavát. Daniel hallgatta és nem hitt a fülének; időről időre Ipre emelte a tekintetét, majd Ipről Zybertre. Eleinte megpróbálta néhány elkeseredett közbekiáltással félbeszakítani a vádaskodót, de Ip keményen rendreutasította. Elhallgatott hát és csak a vége felé szólalt meg: „Uraim, ez valami súlyos s a számomra végzetes félreértés." Ip odakiáltott Baknak s megparancsolta, hogy Danielt kísérjék a fogdába.

Amikor néhány nappal később Bak kinyitotta a szuterénben levő fogda ajtaját és odavetette: „Ön szabad", Daniel azt várta, hogy most valaki megkövet őt a rajta esett gyalázatért, hogy kérdéseket tesznek fel neki a félreértést illetően, amelynek a lefogatását köszönhette; fogsága egész ideje alatt efféle kérdésekre készült, feszítette a vágy, hogy végre beszélhessen. Csakhogy a katona átadta neki az igazolványát ezekkel a szavakkal: „Itt van a hamis személyi lapja" s azzal ráparancsolt, hogy menjen el. Rá se hederítettek, senki sem tett fel neki kérdése-

ket, senki sem akart beszélni vele. Egy ideig még ott ácsorgott várakozva, hátha megmagyaráz neki valamit Bak, de az már befejezte a szerepét.

A földszinti lépcsőházban Liszka tizedesbe ütközött, aki a legudvariasabb volt a katonák közül s mindig előre köszönt a ház lakóinak: Daniel rámosolygott. Liszka nem fogadta a mosolyát, elfordult. Danielt elfogta a szégyen, mikor ki kellett lépnie az udvarra, ahol mindenkit ismert s ahol mindenki ismerte őt. Abban a pillanatban éppen felhangzott a levegőben a jól ismert zúgás, s a lakók „tehenek!"* kiáltással szaladni kezdtek az alagsor felé, ahol az asztalosműhelyben óvóhely volt berendezve. S futott Daniel is. Itt most is, mint annak előtte, komoran ültek a férfiak és az asszonyok, hallgatagon bámultak maguk elé a két, pislákoló karbidlámpa fényénél, a vízcsepegést hallgatva. Akik álltak, minden robbanásra görcsösen kapaszkodtak egymásba. Mikor elültek a robbanások és enyhült a feszültség, Daniel egyszer csak arra döbbent, hogy sem a bezáratása, sem a kiengedése nem volt hatással senkire, csak Zybertre, éppen arra az emberre, akinek jó véleményét oly fontosnak tartotta. Zybert az óvóhely másik végében ült, egy tábori ágyon. Amikor megpillantotta Danielt, zavartan elmosolyodott, és gyorsan lehúnyta a szemét. „Elhitte a vádakat" — gondolta Daniel.

* *tehenek — nagykaliberű nehéztüzérségi lövedékek gúnyneve.*

1942. július 21-e és szeptember 7-e között a németek csak Varsóból háromszázezer zsidót szállítottak el. „Elvitték őket szappannak" — mondották róluk és ez a szép mondat a „filozófusok és költők népét" dicsérte. 1942 szeptembere és 1943 húsvétja között kiirtásuk továbbfolyt, bár üteme csökkent a régebbi „akciókéhoz" képest (a hóhérok még szókincsüket is ráerőszakolták áldozataikra). 1943. április 19-én a németek hozzáláttak az északi negyed végső felszámolásához. Egyik házat a másik után gyújtották fel és rombolták le. A gettófalak közé zárt emberek száma ennek az utolsó aktusnak az idején, mintegy harmincezer lehetett. Ezek az emberek halálnak halálával haltak. Csak egy jelentéktelen részük menekült meg — a legkülönfélébb utakon. Egyesek áttörték magukat a körülzárt falakon vagy a csatornákon mentek végig, mások már a krematóriumok felé indított szállítmányokból szöktek meg, ismét másokat — főként a gettó-rendőrök családjait, akik üzletet kötöttek a német csendőrökkel — a németek jó pénzért hozták ki a pincékből és csukott kocsikon átszállították a másik oldalra. Ezek az emberek elhagyták ugyan a közvetlen katonai akciónak kitett területet, de halálos ítéletüket továbbra is vállukon hordták. Fischer német parancsnok új felhívással fordult a lengyelekhez, hogy adják ki a frissiben megszökötteket, éppúgy, mint a régen náluk rejtőzőket. Ebben az időben sok jó búvóhelyet „kifüstöltek". Azok a hírek, amelyek szerint Mokotówában a Wspolna utcán s Zoli-

bórzban nemcsak a zsidókat lőtték le, hanem a házigazdáikat is, akik bújtatták őket, megtették a magukét. Az „árják" kezdtek tömegesen felmondani lakóiknak, ha csak a gyanú árnyéka is rájuk esett. Azok a szállásadók pedig, akik „tudtak a lakóik dolgáról", elhatározták, hogy inkább lemondanak „arról a nyomorúságos pár garasról". A legutóbbi háborúban senki jobban nem érezhette a zsidóknál, hogy az ember olyan, mint a csiga — addig él, amíg háza van.

A németek, akiknek rendszere erre az időre tökéletesedett — hiszen ki tudja, hányadik milliót semmisítették már meg — azt az elvet vallották, hogy a jó munka alapja az, hogy minél jobban megosszák az ellenfelet. Azoknak, akik elevenen bennégtek a falak között, már semmi sem segíthetett; hogy úgy mondjuk — ez magától értetődött. Azoknak viszont, akik az árja oldalán bújtak meg, akik naponta könyörögtek házigazdáiknak még egy csepp türelemért, amíg valahol helyet találnak maguknak, hiszen nem alhatnak az utcán — ezeknek egy szép napon tudtára adták, hogy egyáltalában nincsenek elveszve, hogy nagyszerű kilátásaik vannak. Nagyszerű, szokatlan és mégis ismerős lehetőség — megtette hát a hatását. A bújdosókban újra felcsillant a remény.

Akik túlélték a varsói gettót, sokáig emlékeztek még rá, hogyan fokozódtak az előkészületek az 1942 nyarán végrehajtott akció előtt; nem felejtették el a nagy crescendót. A németek csak két vagy három kaput hagytak meg, utasították a negyedben levő néhány katolikus templom papjait, hogy hagyják el a gettó területét. Teljesen elkülönítették a zsidókat.

Amikor a zsidók magukra maradtak, megparancsolták, hogy mindenki, akinek külföldi útlevele van, jelentkezzék a Pawiak börtönben, ahol internálják. Oskar Bornstein, svájci állampolgár, néhánynapos haladékot kért, mert a kisgyermeke beteg volt. Azt a választ kapta, hogy a beteg gyereknek is jobb lesz, ha a Pawiakban kap szállást. Oskar Bornstein meg sem kérdezte, hogy miért lesz jobb, és máris indult a börtönbe. A „külföldieket" tüstént két csoportra osztották, háborúban álló és semleges államok szerint. A semlegeseket s köztük Oskar Bornsteint, azon nyomban agyonlőtték. A háborúban álló országok állampolgárságával rendelkezőket a régi börtönigazgatóság szűk szobáiban szállásolták el, amelyeknek rácsozatlan ablakai a Dzielna utcára néztek. Ezekből az ablakokból az internáltak látták, mint menetelnek a tömegek a bevagonirozó hely felé, némán, mint a kő. Ezek a tömegek már nem hittek az emberi beszéd értékében. Az internáltak sohasem hallották egy öregember jajszavát vagy egy kisgyermek sírását. Ilyen volt az utca képe, s ugyanakkor az internáltakat igen jól tartották. Az árja oldalról korlátozás nélkül hordhattak be nekik élelmet. Az internáltakat *Sie*-nek* tisztelték és egyes asszonykák, akiket meghatott a Gestapo-legények európai modora, azon tanakodtak, milyen ajándékkal lepjék meg őket. A Pawiak börtönben júliustól januárig maradtak az internáltak, zsidók, nem zsidók szétválaszthatatlanul — az útlevél kiegyenlítette az effajta különbséget. 1943 januárjában két napra a Chmielna utcai Royal szál-

* *Sie (német) — maga, ön.*

lóba vitték őket, onnan kellett indulniuk. Mindenki meg volt győződve, hogy ez csak a németek újabb fogása és hogy ezek közül az emberek közül senki sem küld már életjelt. Azonban négy hét múlva jönni kezdtek a levelek — a hadifoglyok számára nyomtatott lapokon. Nem is levelek, valóságos himnuszok: egy európai hírű fürdőhelyen laknak, nagyszerű szállókban, a Nemzetközi Vöröskereszt csomagokat küld nekik, apácák tanítják a gyerekeket angolra (s voltak a gyerekek között olyanok, akik már a harmadik nyelvet tanulták a háború alatt), olyan az élet, mint egy jachton, egy csodálatos tengeri kirándulás idején. A helységet Vittelnek hívták s lassanként mint legenda terjedt el a halálraítéltek között, akik közül egyesek patkánymódra odujukba húzódva éltek, mások meg ha ki is jártak, örökké abban a tudatban tették, hogy bármelyik lépésük az utolsó lehet. A húsvéti felkelés kirobbanásakor a második szállítmány indult el Vittelbe.

Elevenen megperzselt emberek és Vittel; gyermekükkel tűzbe ugró anyák és Vittel; örökös halálfélelem és Vittel; rettegés a zsarolástól, bizalmatlan, zsémbes lakásadónők és Vittel; angolra tanító apácák s másfelől besúgók, akiknek a szeme késként fúródik beléd minden utcasarkon; nagyszerű szállók, tömött amerikai csomagok s másfelől az örökös rettegés, hogy elfogy a pénz, ami még a legtehetősebbeket is mindig gyötörte; a pokol feneke és Vittel — nem nehéz megérteni, micsoda kísértés volt ez!

Amikor a negyedet az utolsó nagy tűzvész pusztította, bővebben kezdtek áradni az útlevelek, mint eddig. Henryk Goldmann egy teljes esztendeig kö-

nyörgött útlevélért, mindenféle elképzelhető módon szerteküldötte SOS jeleit, esedezett, azt írta: „Nincs jogotok, hogy ölbe tett kézzel nézzétek, hogy..." Végül is értesítést kapott, hogy külföldi állampolgárság, illetve úgynevezett elővízum érkezett a részére. Mire azonban az útlevél megjött, Henryk Goldmann már nem élt. És ilyen megmérgezett, elégetett, halálra kínozott Henryk Goldmann nagyon sok volt. A címzettek már nem voltak, az utcák már nem voltak, de itt voltak az útlevelek. Egy napon a füstbe burkolózó, robbanások és kegyetlenség rázkódtatta várost bejárta a hír, hogy útlevelet lehet vásárolni vagy helyet az útlevélen, az ember beírathatja magát. mint apa, fiú. anya, feleség stb. bizonyos összegért. Világos volt, hogy külföldön senki sem fogja kérdezni, miért jött Goldmann helyett Goldfarb vagy Goldstein, a külföld segíteni akart, hiszen ez volt az értelme az útleveleknek. Az volt a kérdés, mit szólnak mindehhez a németek, de ezúttal éppen a németek akartak segíteni, a németek akarták eladni az útleveleket, pénzt akartak, mint mindig, de emellett politikai érdekeik is fűződtek az ügyhöz, ezúttal üdvös céljaik voltak, így vélekedtek a bölcsebbek.

Éppen ez idő tájt Daniel ajánlott levelet kapott Svájcból, egy barátja címére, aki aztán rövidesen elutazott Varsóból. Honduras állam berni konzulátusa értesítette, hogy családjával együtt hondurasi állampolgárságot nyert s e célból kérik, küldje be az útlevélhez szükséges adatokat és fényképeket. Mindez olyan átlátszó volt, annyira egyértelmű, és a barátját, akinek címére a levél érkezett, mégsem tartóztatták le, és a családjából sem esett bántódása senki-

nek. Az elővizum a legjobbkor érkezett. Az előző napon a háziasszonya benyitott Danielhez, végigjártatta a tekintetét a szobán és a bútorzaton, mintha életében először látná.

— Ejnye, ez az íróasztal — kezdte — ez a szegény íróasztal... Nem ír rajta túl sokat? Hiszen ez afféle törékeny női holmi, nem bírja ki ez a nehéz férfikezet, mint a magáé. Emitt meg, ejnye, meg is van karcolva. Talán azt hiszi, olyan könnyű manapság bútort kapni? Tán abból a kis szobabérből lehetne ilyen íróasztalt venni? Azt hiszi az úr? Mégis mit gondol, mennyibe kerülhet egy ilyen? — Odament az ebédlőasztalhoz: — Ezt az asztalt meg nem húzza széjjel maga túl gyakran? (Valóságos százlábú volt az asztal, tizenkét keréken járó karcsú lábbal.) Nem vigyáznak rá, mert a másé.

— Vigyáznak rá — válaszolta Daniel és várta a folytatást — vigyáznak rá...

— Dehogyis vigyáznak rá — a lakásadónő mindezt nem is nagyon haragosan mondta, inkább afféle bevezetésképpen. — Tudja az úr, az egész utca magát dicséri. Azt mondják, jómodorú, csinos, finom ember, nem, nem, csak ne tiltakozzon, azt mondják, nagyon jómegjelenésű férfi. Én is amondó vagyok. — Azzal elmosolyodott, mint ahogy egy hatvan esztendős asszonynak illik rámosolyognia egy fele annyi idős férfira, huncutul, de azért méltósággal. — Amikor az úr hozzám jött, Kowalskinak mutatkozott be. Aztán a menyemnek megmutatta az igazolványát, azon Dzikowski volt és azt mondta, úgyis jelentsük be, Dzikowski néven. Már most hogy hívják igazában? Kowalskinak vagy Dzikowskinak? Látja az úr ezt a

kislányt — azzal végigsimította a magával hozott kislány göndör fekete fürtjeit — ő is szegény egy kicsit bizony Dzikowski, ő se tudja, mi is legyen a neve, hogy jobb sorsa legyen a világon. Az édesapját minden három hónapban másképp hívják; nagyon jóravaló ember! Bizony nehezemre esik, de arra kell kérnem magát, költözzék ki innen minél előbb. Ha a politikai helyzet megváltozik, szívesen látom, de most nem... Ha az urat valóban Kowalskinak hívják, úgyis talál lakást könnyen. Legényember, csinos, jó fizető, csendes, lámpással keresik az ilyet. Ha meg az úr csak Dzikowski (az is szép név, túlságosan is szép), akkor meg el kell ismernie, hogy én becsülettel megtettem a magamét, veszélyeknek tettem ki magam tíz álló hónapig... Tudja-e, hány álmatlan éjszakát szerzett nekem? Megtettem a kereszténvi kötelességemet, most másokon a sor. Nagyon kérem, költözzék ki innét. Azt csak nem akarja, hogy engem öreg koromra agyonlőjenek, az otthonomat pedig fölégessék.

A háziasszony érveit nem lehetett megcáfolni, új lakást találni pedig reménytelen volt. Daniel nagy nehezen elérte, hogy legalább néhány napig várjon.

Bár az elővízum jókor érkezett, mégsem tudta rászánni magát, hogy jelentkezzék vele. „Süketnek és vaknak kell lenni ahhoz — mondogatta magában — hogy az ember ne ismerje fel ebben az egészben a csapdát. A megsemmisítés rendszerint azzal kezdődött, hogy felajánlották az utazást „keletre", a „munkatáborokba", *„Arbeitslager* Treblinká"-ba. Ez is nyilvánvalóan tőrbecsalás volt. Daniel nap nap után mondogatta ezt magának és elszörnyedve döbbent rá,

hogy közeledik a nap, amikor fedél nélkül marad. Helyette azonban valaki más határozott.

Kaliski doktor életét éppúgy, mint sok más társáét is, két állandó érzés töltötte ki: a félelem és a borzalmas, őrlő unalom. Minden bújkáló olyan volt, mint a pusztába vetett mag. Munka nélkül, asszonyok nélkül, események nélkül telt az életük, legfeljebb olyan események akadtak, amelyek a halál várásával függtek össze, de ezek nem pótolták a többi szükségletet. A címeket abban az időben óvatosságból nem adták meg, nem fogadtak senkit, mindegyik bujkáló szerencsétlen csak két-három emberrel érintkezett, akik — ha akarta, ha nem — az egész világot jelentették a számára. Az energikus, aktív Kaliski még nehezebben viselte el ezt, mint mások. Volt egy kis pénze, így hát nem éhezett, s aránylag jó lakása, de annál jobban gyötörték ezek a másfajta nélkülözések. Eljárogatott Danielhez, véget nem érő stratégiai fejtegetésekbe kényszerítette őt; persze, ezekhez egyikük sem értett, de azért mind a ketten szenvedélyesen belemelegedtek. Kaliski meg-megszakította ezeket az eszmefuttatásokat a Don Juan egyik áriájával, aztán Mozartot hagyta abba és frissen tömött fogait csattogtatva, arról beszélt, hogy megtébolyodik, ha nem lesz valami változás az életében. Amikor megérkezett az elővízum, azonnal közösnek tekintette (hiszen mindenkit be lehetett írni, mint családtagot), és munkához látott. Komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy rábeszélje Danielt az elhatározásra. Hős módjára viselkedett. Jött-ment a városban, ügyet sem vetve a németekre és a besúgókra. Még a Royal-szállóba is eljárt és naponta hordta a híreket a „Vittel-frontról".

Daniel közel állt a megőrüléshez, mert annyira tehetetlen volt az elhatározásban. Végül már ajtót sem nyitott Kaliskinek, ingerelte őt Kaliski, ennek az embernek a mindenáron való tébolyító életvágya, félt a doktor aktivitásától. Egy napon Kaliski azzal a hírrel jött, hogy másnap lezárják a listát.

— A németek azt mondják, túlontúl sok ember jelentkezett már, a gazdag zsidók minden árat megadnak egy-egy helyért. Még egy nap, és talán már késő lesz. Utlevél van elég. Adam egész zsák elővízumot hozott. Lehet, hogy holnap már nem fogadják el a jelentkezésünket. A háziasszonyom egyre furcsább kérdéseket tesz föl nekem, a pénzem is fogytán van. Ha nem akarsz utazni, mondd meg kereken. Veszek egy helyet, visszamegyek, beszélek Adammal.

Kényes ügy volt. Igaz ugyan, hogy az elővízum Daniel nevére szólt, de Kaliskit baráti szálak fűzték az R.-családhoz, akik küldték. Meg aztán Kaliski vállán ott volt az anyja meg a nővére gondja, akik szintén bujkáltak valahol. Danielnek nem volt családja, tehát biztonságot nyújthatott az egész Kaliski-családnak. Igen ám, de ahhoz, hogy magával vigye Kaliskiékat, neki is el kell szánnia magát. Nap nap után ismételgette magában, hogy nem megy, semmi áron nem megy, csapda az egész. Átengedhette volna az írást Kaliskiéknak, de ez nem volt olyan egyszerű dolog. Elmenni nem akart, de arra gondolt, hogy nem szabad kiengednie a kezéből a papírt. Valamiképp mégiscsak az életre szóló jegy volt. Ha a németek kezébe kerül, ami minden pillanatban megtörténhetett, ez az elővízum talán megmentheti. Ezért utasította vissza a mindenfelől érkező ajánlatokat. (Janka W.,

egy ismert politikus felesége — a férje a Pawiakban ült — félmillió złotyt ajánlott érte, másvalaki cserébe rá akart íratni egy fél házat a Chmielna utcán.) Aznap reggel, amikor Kaliski azzal jött meg, hogy lezárják a listát, Daniel azt mondta magában, hogy nem megy el, hogy beteg a világ és a beteg világban jobb minél kevesebbet mozogni. De éppen Kaliski érkezése előtt, a háziasszony közölte vele, hogy költözzék ki, mert éjszaka „átfésülik" a környéket. Még azon a napon bementek a Chmielna utcai Royal-szállóba.

Több mint kétezer ember jelentkezett először a Royal-szállóban, a Chmielnán, majd később a Hotel Polskiban, a Długa utcán.* A csalétek megtette a magáét. A kétezer között nem akadt egyetlenegy sem, aki ne értette volna, hogy csalétek az egész, hogy a németek éppúgy hálót vetettek nekik, mint azelőtt százszor is. De ezeknek az embereknek nem volt hová menniük. Előző nap elvesztették lakásukat, isten tudja, hányadszor maradtak fedél nélkül, és csak kilátásuk sem volt, hogy újat találjanak. Voltak itt öregemberek, akik azt tartották, hogy úgy sincs már sok vesztenivalójuk és fiatalok, akiket nem akart befogadni sem a partizánokat rejtő erdő, sem a város. Idejöttek az ostobák és a bölcsek. A véget nem érő beszélgetésekben, amelyek mindig arról folytak, csapda-e ez vagy nem, akármit is mondtak (például, hogy a németek nem vesződnének egy külön szállodával csak azért, hogy kiirtsanak még kétezer embert), valamennyien szkeptikusan néztek a jövőbe és legfeljebb egy százalékra becsülték az életbenmara-

* *Długa (lengyel) — hosszú.*

dás lehetőségét. Azonban a szálloda kapuján túl még ez az egy százalék sem volt meg. A szálló falain túl csak a zsaroló besúgók várták őket, hogy megkopaszszák és aztán kiszolgáltassák a németeknek.

Daniel nem ment el. Egy héttel később, amikor elterjedt a hír, hogy egy másik szállóba viszik át őket, biztos volt benne, hogy ezúttal Majdanek az úticél, de megszökött. Ő, akinek oly sok fejtörést okozott, hogy elszánja magát a Chmielna utcában való jelentkezésre, aki másképp döntött lefekvéskor és más elhatározással ébredt, aki határozatlanságával maga körül is kétségbeejtett mindenkit, ezúttal öt perc alatt becsomagolt. Igaz, könnyebb dolga volt, mint a többieknek, nem volt család a nyakán, senkije sem volt, csak önmaga, no meg ott volt Zybert, akinél eltölthetett egy-két éjszakát. 1942 nyarán annak köszönhette az életét, hogy Zybert magához vette és ott tartotta mindaddig, amíg lakást nem talált. Władysław, a házfelügyelő, naponta zaklatta Zybertet: „Meddig akarja ezt csinálni, igazgató úr, meddig? Mikor költözik el végre az a . . . ?" Zybert soha nem szólt erről Danielnek.

Daniel gyanakvása alaptalannak bizonyult. A másik szálló valóban a Hotel Polski volt a Długa utcában. Az emberek csúfot űztek Danielből. Kaliskiék valamennyien nevettek rajta, ők nem tartoztak a gyanakvó természetű emberek közé. A rákövetkező napon, hogy megszökött a szállóból, Daniel nagy nehezen talált egy szűk kis szobát, ahol napközben szandálokat készítettek. A házban tábori csendőrség állomásozott, ezért a kijárási tilalom előtt bezárták a kaput. Valahányszor Daniel hazaérkezett, pléhgallé-

ros csendőr nyitott neki kaput és kívánt jó éjszakát. Most, hogy hálóhelyet szerzett magának, új kétség ébredt Danielben. Vajon nem cselekszik-e ostobán, amikor lemond az elutazásról? Nem is mondott le róla egészen, naponta eljárt a szállóhoz és az utolsó pillanatra halogatta a döntést. Négy hét múlva, amikor kiderült, hogy a szállítmány nem Vittelbe utazik, hanem a németországbeli Zellébe, Daniel úgy döntött, hogy marad. Az első csoporttal körülbelül ezernégyszáz ember ment el, köztük a három Kaliski — Dzikowski néven. A németek egy ideig valamennyiüket Hannover mellett tartották, aztán visszaszállították Lengyelországba, Auschwitzba és ott elhamvasztották őket a krematóriumokban.

Kaliskiékkal, a doktor anyjával, a nővérével, Ewával együtt bujkált Rafal Ochocki. Úgy látszik, nem nagy hatással volt a két nőre, mert amikor az elutazás lehetősége felmerült, azok azonnal úgy döntöttek, hogy mennek. Hiába volt minden figyelmeztetése, a két nő bevonult a szállóba. Akkor Rafal olyat tett, ami már az őrülettel határos. A lakásában „tudtak a dolgairól", nem volt szabad kijárnia, ezt kikötötték a megegyezéskor, mindkét fél érdekében. Mit sem törődve azzal, hogy megsemmisíti nyugodt menedékét és megkockáztatja a csaknem biztos halált, odahagyta lakását, végigment az egész városon, „azzal az orral", és eljutott a szállóba. Miután felégette a hidat maga mögött (a szállásadónője megtiltotta, hogy visszatérjen) egyetlen fillér nélkül megjelent a szállóban, csakhogy együtt lehessen Ewával. A fiatal nő azonban már más iránt érdeklődött; akkoriban könnyen szövődtek a viszonyok, a nők nem nagyon őriz-

ték magukat, mint ahogy kataklizmák idején ez általában lenni szokott. A szállóban háromféle lakó volt: a legkiváltságosabb kasztot azok alkották, akiknek az ügye már el volt intézve, aztán voltak olyanok, akiknek elegendő pénzük volt, hogy helyet vásároljanak maguknak az útlevélen s csak a formalitások elintézésére vártak, és végül az ágrólszakadtak, a fedél nélkül maradt emberek, akik máshova úgysem mehettek, hát itt rostokoltak. Rafal Ochocki azon nyomban a harmadik, a legnyomorúságosabb kategóriába csöppent.

Az Ewa iránti szerelmétől elvakult ember csak azt látta, hogy a lány utolsó pénzén helyet váltott egy útlevélen, hogy Dzikowski néven elutazott, míg az útlevél tulajdonosa itt maradt. Vajon ez nem volt elegendő ahhoz, hogy vádat emeljen? Rafal, amikor Daniel lecsukását követelte Ip kapitánytól, így érvelt:

— Azt mondják, hogy az emberek maguktól rohantak a németek kezei közé, holott látták Treblinka, Auschwitz és a Bergen-Belsen példáját. Hát akkor hogyan? Úgy, hogy a jó öreg német trükknek volt néhány támogatója, néhány júdás, aki arra számított, hogy ilyen módon megmenti a saját bőrét, ráadásul a kezébe kaparintja az aranyakat, a drágaköveket, a valutát és meglóg Svájcba. A júdások segítsége nélkül nem sikerült volna előcsalogatni a rejtekhelyéről annyi derék embert. Az az ember, aki ott áll — a vádaskodó még csak a fejét sem fordította Daniel felé — a halálba küldte a Kaliski-családot. Tizennyolc embert küldött a halálba, elszedte a pénzüket, de ő maga nem ment...

Daniel, amikor fel-alá járkált a Royal-szálló udva-

rán, majd a Długa utcai szállóban, egyre azt mondogatta magának: „Ha egy öregember csukatja be ide magát, aki még csak lengyelül sem tud, vagy egy gyerekes anya, akinek már nincs ereje a további küszködéshez, azoknak joguk van hozzá. De te? Talán azért visznek véghez az emberek annyi hősiességet a földön és a föld alatt, a tengeren és a levegőben, hogy te bezárasd magad? Nem fojtana meg a tábor nyugalma, ha esetleg kiderülne, hogy csakugyan nyugodt táborba visznek? Abból a kézből fogsz enni, amelyik Treblinkát és Auschwitzot építette? Abból a kézből, amelyik a kemencékbe lökte azokat, akiket úgy szeretsz, mint legbensőbb magadat? Hát nincs egyetlen ember ebben az egész nemzetben, aki megértené, hogy még az élete árán sem szabad megegyeznie az ellenséggel? És ha megmenekedsz is, nem lesz-e a szégyened az ár, amit fizettél érte? Hát haszontalannak tartod mindazt, ami nemes és emberi? Minek keresel analógiát ebben a tömegben, miért nem azokra gondolsz, akik nem jöttek ide? Talán azért nem jöttek, mert megértették, hogy nem szabad elfogadniuk az életet a hóhérok kezéből?"

A szálló udvarán így tusakodott magában és megvetette a tömeget, főképp azért, mert hagyta, hogy besúgók és szajhák irányítsák a sorsát. Egyetlenegyszer nem látta, hogy ebben a tömegben megvetették volna az efféle hitványokat, éppen ellenkezőleg. „Adam megjött! Pawel megjött! Lolek megjött!" Látta az áhítatot, amellyel ezeket a neveket kiejtették. Látta, mint nyitottak utat az érkezőknek. Látta, milyen gőgös arcot vágtak, akiket a besúgók megtiszteltek azzal, hogy kezüket nyújtották nekik. A

besúgó és a szajha voltak az utolsó uralkodói ennek a tömegnek... Amikor őszintén elmondta a véleményét, azt felelték neki, hogy nem ért semmit az egészből, hogy nem látja azt az utat, amelyet csaknem az összes idesereglett emberek maguk mögött hagytak. Pincékből jöttek, csatornák mélyéről, a százszoros halál szorításából, erkölcsileg halottan, leköpötten, megalázottan; csoda-e, ha minden gyötrelem reakciójául egyszer fölébred bennük a „hücpeség", melynek forrását egyszerűen képtelen a világ megérteni, ezek az emberek egyetlen megmentőiket éppen a besúgókban és a németekkel élő szajhákban látták. Azt mondták Danielnek, hogy látja a mocsarat, de nem látja a mocsár okát. Úgy beszél, mint az antiszemiták.

Ilyen volt hát a helyzet és miközben fel-alá járt az udvaron, újra meg újra arra gondolt: „Elmennek és elégetik őket, én nem megyek el és, mondjuk, életben maradok. Túlélem ezt az egészet, aztán azt kérdezik tőlem: hogyan? Mindenki, aki életben marad, gyanús lesz? Mit felelek neki?" Ez jutott az eszébe, amikor Rafal a 22-es számú házba vezette — és megborzadt.

3

Az egyetlen ember, aki örült a kiszabadulásának, Jadwiga volt, a szolgáló. Sürgölődött körülötte, vizet hozott egy lavorban, szerzett egy darab szappant és tiszta inget — mindez aranyat ért a felkelés meg-

bénította városban. Amikor Daniel vissza akarta utasítani azzal, hogy Zybert megharagudhat érte, Jadwiga azt felelte, szokása szerint: „Ojjé, ne féljen az úr, nem a Zybert úré az." A szolgáló elbeszéléséből, majd később Zybert keserű és fukar szavaiból Daniel lassanként megértette, kinek köszönheti kiszabadulását. Nem annak, mintha a vádaskodó visszavonta volna vádjait és Ip meggyőződött arról, hogy ártatlan embert tart lakat alatt. Daniel főképp Jadwigának köszönhette kiszabadulását.

Ip kapitánynak Zybert szomszédnője parancsolt, az „őrnagya vesztett őrnagyné", akinek a férje valamelyik németországi táborban sinylődött, Millerka — ahogy a házban hívták — egy minden tekintetben kiváló nőszemély volt. Ip — akiben a parasztvér és egy kishivatalnok vére keveredett — normális viszonyok között nem álmodhatott volna ilyen hódításról, azonban a fordulat idejének megvan a maga értékrendje. A felkelés idején Ip nem mindennapi erényekkel rendelkezett: az első ember volt a házban (és mivel minden ház a maga életét élő sziget volt akkoriban), a kapitánynak beszerzési szempontból nem lebecsülendő lehetőségei voltak. A szép Millerka a felkelés idejére cseléd nélkül maradt, ő maga meg egyáltalán nem boldogult a háztartással, sem hatesztendős kisfiával, márpedig tudvalevő, hogy a háztartás gondjai rettenetesen megszaporodnak, ha nem törődnek velük. Jadwiga magára vállalta a konyhát, és ezzel természetesen lekenyerezte az őrnagynét. Jadwiga amúgy is fontos személyiség lett. A negyedik meg a harmadik emeleti háziasszonyok és szolgálóik egész nap lent ültek az óvóhelyen. A lakásukba

felmenni féltek, ott nagyobb volt a veszély, Zybert konyháján főztek hát, amely lassanként közös konyhája lett a háznak. — Jadwiga, ég-e a tűz a sparhertben? Jadwiga, elfér-e a lábasom a tűzhelyeden? — Az egész ház Jadwigától függött, aki kora hajnaltól talpon volt és mit sem törődött holmi tilalmakkal. Mert például bizonyos órákban nem volt szabad tüzet gyújtani, nehogy a repülőknek megkönnyítsék a tájékozódást, így mondták a felkelők. De Jadwiga akkora tüzet rakott, amilyet kedve tartotta. — Valamit csak kell adnom a gazdámnak enni. — A katonák szemet húnytak erre. A többi szolgáló ostobának szidta: — Jadwiga, kinek a kedvéért szakadsz meg? — hajtogatták egyre, de azért valahogy szerették ezt a kis félnótást és bevették a csendőrökkel űzött enyelgéseikbe, holott a katonák csak „becsülték" őt. Jadwiga nem félt úgy a légitámadásoktól, mint a többiek, alig-alig ment le az óvóhelyre. Rendszerint tüstént a riadó lefújása után lement a hallgatagon ülő emberek közé, karjában egy kis kutyát babusgatva és azt mondotta: „Fel lehet már menni, vége már a támadásnak." Ilyenkor a komolyabb lakók zavartan összenéztek és elmosolyodtak. Hogy Danielt becsukták, Millerkának napjában tízszer is felelnie kellett a kérdésekre: „Mi lesz már? Mikor engedik ki végre?" Daniel bűne nem érdekelte Jadwigát. Mindig és minden körülmények között azokat védte, akikre rájárt a rúd. A háború idején Zybert lakása valóságos raktárul szolgált az utcai árusoknak. Jadwiga megóvta védenceit a felkelők tábori rendőreitől is, Baktól is, aki nemrégen még a rendőrségen dolgozott és üldözte az utcai kenyérárusokat. Millerka az

előtt a probléma előtt állt, hogy vagy lemond Jadwiga nélkülözhetetlen segítségéről vagy kieszközli Daniel szabadonbocsátását. El lehet képzelni, hogy nem hagyott békét a kapitánynak. A negyedik napon Ip beadta a derekát. Sőt, egyenesen az volt a véleménye, hogy már korábban ki kellett volna engednie Danielt, hiszen feljelentés nélkül nem tarthatja fogva s amúgy sincs mivel élelmeznie a lefogottat. A vádaskodó megígérte, hogy írásos feljelentést tesz, de nem adta be. S végtére az egész ügy nem tartozott a felkelők igazságszolgáltatására. Nekik csak a németeket kellett lefogniuk, meg azokat, akik közvetlenül nekik ártottak, akik tevékenységükkel bebizonyíthatóan veszélyeztették a Lengyel Földalatti Mozgalmat. Daniel históriájának semmi köze sem volt se a Lengyel Földalatti Mozgalomhoz, de a felkeléshez sem. Ip kapitány szabadon engedte hát Danielt.

Zybert, azzal az ürüggyel, hogy így kényelmesebb lesz, éjszakára azt tanácsolta Danielnek, hogy másik szobában ágyazzon magának — szemlátomást nem akart együtt aludni vele, mint idáig. Daniel forgolódott jobbra-balra, de csak nem jött a szemére álom. A kemény vádak most jobban sértették, mint a fogságban, ahol bízott benne, hogy az ügyének tisztázódnia kell. A közelben tüzeltek a tankok, de Daniel rájuk sem hederített. A vád felkavarta az álmát és a tudatát, mint a kanál az aludttejet. Nagy nehezen kivárta a hajnalt és azonnal elment hazulról.

Először a Palladium mozi felé vette az útját, amely egy hatemeletes modern ház alagsorát foglalta el. A mozi „a legújabb divat" hirnöke, „építész és filmember csodálatos alkotása", amint a sajtó írta róla

annak idején, most óvóhelyül szolgált és tán a legbűzösebb hely volt az egész világon. Bűzlött, de biztonságot nyújtott. A sokaságban, amely itt talált menedéket, volt egy ember, akitől megtudhatta, hol lakik Kaliski doktor felesége. Kaliskiék évek óta nem éltek együtt, de azért jó barátságban voltak, az asszony ismerte férje ügyeit, s tudott a szállóval kapcsolatos dolgokról is. Wanda Kaliska maga is el akart utazni. A fivére, Schneider ügyvéd mindjárt, még az első időkben kétszázezer złotyért négy helyet vásárolt egy útlevélen, magának, a feleségének, a gyerekének és Kaliskinénak. Később Schneider bekerült egy hivatalba, és ott megkereste az útiköltséget. Még egy pár üregessarkú, ócska kinézésű cipőt is csináltatott, hogy belerejtse az ékszereit. A szállóban akadt néhány pár ócska cipő, amelyekért, mint mondották, fél Varsót meg lehetett volna vásárolni. Wanda Kaliska, ellentétben azokkal, akik a szállóban tusakodtak, egymaga gyötrődött odahaza és a szállóba csak az elutazás előestéjén ment be. Leplezetlen undorral hajtogatta, amint ott körülnézett: „Nem, nem, erre még mindig ráérek." Elintézte a fivérével, hogy az adja el a helyét, „legalább a költségek térüljenek meg." Néhány órával később Wanda Kaliska néven egy magas, kövér, hidrogénnel szőkített nőt írtak be az útlevélre (az ilyenekről mondják, hogy a nemzeti lobogót a fejükön viselik).* Frissiben jött ki egy kerti bunkerből, ahonnan a kertész csak éjfél után engedte kijárni s még most is hunyorgott, annyira elszokott a szeme a nappali fénytől.

* *A lengyel nemzeti lobogó fehér és piros színű.*

Daniel megkapta a címet. Most már az volt a kérdés, vajon él-e Kaliskiné. Hogy eljuthasson hozzá, keresztül kellett mennie a sugárúti alagúton. Pincéken és udvarokon keresztül eljutott odáig, ahol a felkelés büszkesége: a sáncárok kezdődött, amely mindkét oldalról tűz alatt állt, a pályaudvar és a nagy banképület felől. Az árok nem volt elég mély, s ezért a lövedékek áldozatokat követeltek. Itt is csend honolt, mint mindenütt az ellenség közelében. Egy kiégett ház kapujában emberek álltak. Amikor Daniel odaért, éppen kihoztak valakit. — A hadnagy az — magyarázta. — Nem húzta be a fejét és elnyírták. — Egy tizenkét éves kis hírvivő szaladt el Daniel előtt, irdatlanul bő köpenyben, olyan volt, mint egy maskara az álarcosbálból.

— Ne menj, fiacskám — szólt rá a rendet fenntartó felkelő — mert fasirtot aprítanak belőled.

— Belőlem ugyan nem — felelte nyugodtan a kis összekötő és összébbhúzta a széles köpeny szárnyait — azt ugyan nem érik meg, hogy engem a szemétre hajítsanak.

A sugárút másik oldalán, a Déli Belvárosban, ellentétben az Északi Belvárossal (ahol a Háromkorona utca van), „nem ismerték a háborút", nem tudták, mik azok a „tehenek", a lakásokban megszokott helyükön álltak a bútorok s áradt belőlük a nyugalom, amely elbódította Danielt, amíg Kaliskinéra kellett várnia. Az asszony, amint bejött, tüstént tudtára adta, hogy most a Biztonsági Hadtest tisztje, a kultúrosztályon dolgozik és megkérdezte, hogy Danielnek mi a szerepe a felkelésben. Daniel pirulva emlékezett egyik barátjára, aki annak idején, a szeptemberi

hadjáratban,* legjelentősebb tettéül azt tudta felhozni, hogy kivezetett egy tehenet az égő istállóból.

Wanda Kaliska tüstént megértette az egész helyzetet. Emlékezett férje szavaira, hogy Daniel már őrületbe hajszolja őt határozatlanságával, „egyre csak azt hajtogatja: tüstént, tüstént és közben fel sem kel a diványról." Tudta, hogy a férje által kifizetett összeg az elővízum érvényesítésére kellett, így hát megcáfolhatta a legszörnyűbb vádat. Beleegyezett, hogy mindezt elismétli Ip kapitány előtt, sőt akár Rafał előtt, akit ismert és nem szeretett. Csodálkozott, hogy amaz részt vesz a harcban és kétszer is megkérdezte: „Fegyvere is van?" Az egész ügyet tipikus félreértésnek tekintette, s ez az első pillanatban meglepő felfedezésnek tetszett Daniel szemében, de egy perccel később belátta, hogy ez az egyetlen helyes kifejezés. Valósággal megvigasztalta azzal, hogy ilyesmi naponta megtörténik jó néhány tucatszor, ha ugyan nem néhány száz esetben is. Az egyik „fiú" az illegális kormány miniszterében azt a detektívet vélte felismerni, aki őt a Gestapo parancsnokságon kihallgatta — és a miniszter két napig ült.

— Olyannak látszik, mint akit súlyos szerencsétlenség ért. Talán ez az ostoba tévedés viselte meg ennyire? Hát nem mindegy, mit beszélnek? Hadd beszéljenek. Egyszerűen nem tudom megérteni az olyan embereket, mint maga.

Daniel is egész életében ezen a véleményen volt: „Hadd beszéljenek", de hamarosan meggyőződött

* *1939 szeptemberében, amikor a németek lerohanták Lengyelországot.*

róla, hogy nem így áll a dolog. Éppen hálás köszönetet mondott azért, hogy az asszony hajlandó őt megvédeni Ip kapitány előtt, amikor a szobába belépett egy felkelő, zömök, göndörhajú, hiúz szemű ember, valami festő vagy grafikusféle. Daniel ismerte még a háború előttről; a belvárosban valamennyien ismerték egymást. Kaliskiné beszélgetni kezdett a belépővel. Megköszönte neki a kottákat és részleteket mesélt a Szatír bárban előző este rendezett műsorról. Ő a „Negyven nap, negyven éj" című dalt énekelte, a felkelők könnyeztek a meghatottságtól, mindenkinek nagyon tetszett az est, a parancsnokság már szervezi a „fiúknak" a következőt, még gazdagabb műsorral. Amint befejezte mondókáját, változatlan hangon hozzátette: — Képzeld, az urat azzal gyanúsítják, hogy együtt működött a Gestapóval. Még le is csukták miatta.

Ha eleinte úgyis rémlett Danielnek, hogy szokása szerint eltúlozza a dolgokat, most megbizonyosodott róla, hogy ezúttal nem így történt. Mintha kést forgattak volna meg a szívében, olyan volt ez az „apró" közlés. Az ő saját belső, kényes ügye ezzel kikerült a nyilvánosságra. Más emberek jóindulatára volt bízva. Aki akarta, elhihette. Danielnek úgy rémlett, hogy már az sem használna sokat, ha visszavonnák a vádakat. A megtisztult ember nem tiszta ember. Ő nem volt elég edzett, hogy szembenézzen a sors igaztalanságával.

— Persze, mindez ostoba szóbeszéd — folytatta Kaliskiné — én átmegyek magával odaátra, csak felugrom Tadeusszal egy pillanatra a parancsnokságra.

Amikor visszajött, Daniel tüstént leolvasta az ar-

cáról, hogy nem fog vele menni. Kiderült, hogy tulajdonképpen *mégsem tudja*, honnan szerezte Daniel az elővízumot. Hogyhogy? Csak úgy egyszerűen postán jött, és a németek ügyet se vetettek rá? Kaliskiék tulajdonképpen nem is akartak elutazni. A férjének kitűnő lakása volt, a szállásadónője szerelmes volt belé, akár a háború végéig kihúzhatta volna ott. Vannak a városban emberek, akik sok mindent a szemére vethetnek Danielnek. És nem is igaz, hogy bujkált. Hiszen nap nap után látták a Marszałkowskán. Meg aztán a Chmielna utcai aranykereskedőkkel is voltak ügyletei... Homályos dolgok ezek. Senki sem tud semmit, nem ért semmit, senkiért se kezeskedhet az ember, még a tulajdon édesapjáért sem. Ebben a háborúban a zsidók teljesen híjával voltak minden erkölcsnek. Eladták egymást, csakhogy élve megússzák azokat az időket. Alfred Nossig nagy ember, nagy koponya és — titkos ügynök. Na tessék. Maguk a zsidók gyilkolták meg őt, a Harci Szervezet. Hát ehhez mit szól?...

— Röviddel a felkelés előtt Wiórek, az újságíró, találkozott magával a Mianowski utcán. Sokáig beszélgettek még a kijárási tilalom után is. Wiórek akkor nem mutatta, de nem tudott hová lenni a csodálkozástól, hogy maga egyáltalán nem siet. „Ejnye, az ördögbe is, micsoda hős, és ráadásul ezen a környéken, ahol annyi a zsandár, mint a kutya." Volt éjszakai kijárási igazolványa?

— Kijárási igazolványom?...

Daniel nem hitt a fülének. Pontosan emlékezett Wiórekkel való találkozására amannak a háza előtt, amely csak néhány lépésnyire volt a saját búvóhelyé-

től — erről Wiórek nem tudhatott, mert Danielnek el kellett titkolnia a címét, Wióreknek viszont nem. Nyári este volt. A varsóiak akkor tértek haza apró telkeikről, vállukon gereblyével, kapával, csak úgy otthoni ruhában, bár a telkeik nemegyszer elég távol voltak. Akkoriban bontakozott ki az offenzíva a litvániai Minszk és Lublin irányában. Wiórek éppen rádiót volt hallgatni. Szerényen azt állította ugyan, hogy egy barátjától tudja a híreket, „aki tán egy fél órája hallotta őket." Egy ember, aki híreket tud! Egy ember, aki frissiben volt rádiót hallgatni, hallotta a híradást az offenzíváról, amely talán ma, talán holnap felszabadulást hozhat, feloldhatja ezt a lidércnyomást a szívünkről, a torkunkról, a szemünkről; hát csoda, hogyha az ember belefeledkezik a beszélgetésbe? A legapróbb hír is csodálatos kinyilatkoztatásnak tetszett és jelentéktelensége csak akkor derült ki, mikor elmúlt az első fellángolás. Daniel még így is egész idő alatt az órájára pillantgatott. Kiszámította, hogy megvárhatja, amíg Wiórek kenyeret és uborkát vesz a boltban, ahová néhány lépcsőn kellett lemenni, és akkor még kifaggathatja, mert hátha az imént kifelejtett valamit. Kilenc előtt két perccel búcsúztak el. Az estéből áradt a boldogság, a remény. Daniel úgy ment el a németek mellett, mintha ott sem lettek volna. Pontosan emlékezett mindenre és el is mondta Kaliskinénak. Az asszony egy szavát sem hitte el.

Öreg este volt már, mire Daniel átért a sugárút másik oldalára. Undorral és kelletlenül gondolt a hazatérésre és hirtelen vágyódni kezdett Haber után, akit alig ismert (tőle kapta Kaliskiné címét). Szerette volna látni, hallani, a hangját. Visszament hát a Pal-

ladium moziba. A mozi előtt éppen sorakozott egy osztag s a felkelők közt ott látta az orosz Ványát. Mindenki áhítattal ejtette ki a nevét, mintha Ványa egymaga diadalra vihetné a felkelést. Fiatalok és öregek kitódultak a Palladiumból, hogy láthassák Ványát, aki egykedvűen rágcsált valamit. Daniel lement az alagsorba, de Habert nem tudta megtalálni. Amint nézelődött, rábukkant egy asszonyra, aki meg tudta neki adni valakinek a címét, aki éppoly értékes volt számára, mint Wanda Kaliska, s az unokatestvére volt R.-éknek (tőlük kapta az elővízumot) — egy bizonyos Adamski címét.

Daniel annak idején ismerősök közvetítésével, mivel ő maga nem tudta a címét, felajánlott neki egy helyet az útlevélen, mert kötelességének tartotta, hogy biztonságot nyújtson mindazoknak, akik valamiféle kapcsolatban voltak az R.-családdal. Adamski az említett ismerősök útján köszönetet mondott az ajánlatért és el is fogadta. Azonban telt-múlt az idő, és Adamski csak nem mutatkozott a szállóban. A viselkedéséből arra lehetett következtetni, csak azért fogadta el az ajánlatot, hogy „minden eshetőségre" biztosítsa magát. Danielnek akkoriban komoly összszeget ajánlottak a helyért, az egész társul fogadott család is rábeszélte őt, hogy adja el, de ő csak nem engedett. Adamski végül is nem ment el. Az elszállítás előtt levelet írt, megkérdezte, mit szándékozik tenni Daniel. Daniel, válaszában, lebeszélte őt az utazásról. Adamski tanúskodásának annál is nagyobb értéke volt, mivel barátságban állot Rafallal.

A Palladium moziban Daniel az egyik asszonyban fölismerte hajdani összekötőjüket, aki a leveleket

hordta. Kiderült, hogy Adamski címét nem ismerte, csak volt társáét, Kamińskiét, aki a Sienna utcában lakott, de kételkedett benne, hogy „egyáltalán él-e még ott valaki, egyáltalán áll-e még ott valami. Három nagy légitámadás is volt ott azon a napon". A kijárási tilalom miatt késő volt már elindulni a Sienna utcába. Daniel habozott, ne maradjon-e a Palladiumban, de végül is úgy határozott, hogy visszamegy a Háromkorona utcába, nehogy azt higgyék, megszökött.

Másnap elment a Sienna utcába. A házat csak a második emeletig szakította be a bomba. A lakásban egyedül találta Kamińskit, a háziak szinte az orrukat sem dugták ki a pincéből. Bemutatkozott Kamińskinek, aki, mint kiderült, pontosan ismerte a szállóbeli dolgokat. Ő maga is útra akart kelni a szállítmánnyal, „de egy reggelen, az ágyában fekve, átvillant az agyán a gondolat, hogy csak a németek ócska trükkje az egész, amelyet százszor végigjátszottak már Hollandiában, Bulgáriában stb.", így hát meggondolta magát. Belemelegedtek a beszélgetésbe és kiderült, hogy Kamiński igen egészséges nézetet vall sok mindenről, valósággal elkáprázta Danielt. Előre látta a felkelés bukását, és azon gondolkodott, hol szerezhetne lakást, „ahol megbújhat". A Sienna utcában nem akart maradni, túl sokan tudtak róla. Végül is Daniel előhozakodott a saját bajával. Végeredményben Kamiński tanúskodásának is nagy értéke lehet, annál is inkább, mert Kamiński véleménye szerint Adamski „alighanem meghalt már". Daniel arra kérte, jöjjön el vele Ip kapitányhoz. Kamiński szörnyen elképedt erre. „Kimenni ebből a lakásból az ud-

varra? Az utcára? A sakálok közé?" „Miféle sakálok?" „Azok közé a zsaroló besúgók közé?" „Miféle besúgók közé?" „Azért, hogy a jövőben ne legyenek kétségeik? Tanúskodni? Minek tanúskodni? Hiszen Daniel szabadon van, minek marad a Háromkorona utcában? Minek futkos a városban? Alibit keres? Alibit egy pusztuló városban? Ehhez aztán csakugyan hiányoznia kell egy kerekének. A Háromkorona utcába ne menjen vissza, mert ott csakugyan lepuffanthatják. De hogy így odalegyen emiatt..." Daniel végül is belátta, hogy semmilyen erő nem tudná kimozdítani ezt az embert a helyéből, felállt hát és otthagyta.

4

Hat napig kutatta Adamskit, a hatodikon végre ismét a Sienna utcában találta magát. Éppen elhaladt a nagy rönkökből összerótt barikád mellett — oldalt, szokás szerint, egy ember-széles átjárót hagytak — amikor meghallotta a zúgást a levegőben. Az értelem azt parancsolta volna, hogy meneküljön a ház pincéjébe, de ösztönösen átfutott szembe, a romok közé. A légnyomás a földhöz szorította. Három lobogó lángnyelv tört fel a levegőbe, a ház égett. Aztán minden úgy történt, mint szokott már évek óta. Az egyik ember elpusztult, mert jobbra ment, a másik balra ment és életben maradt; másnap éppen fordítva történt. Minthogy újra zúgni kezdett a levegő, bemenekült

valami pincébe. A kimerültségtől már majdhogy eszméletét nem vesztette. Amikor magához tért, és a szeme is megszokta a homályt, meglátta, hogy mellette Kazio Anioł ül, akit csak Minek Kaziónak szólítottak. A háború előtt fiatal jogász volt, és hogy megtoldja a jövedelmét, bendzsózott, énekelt Szodoma és Gomorrha mulatóiban, ahogy az anyja szokta mondani róla. A mulatókból Kazio hazatelefonált nyugtalankodó anyjának: „Minek izgatod magad állandóan?" „Minek? Minek? — panaszkodott az anya az ismerősöknek. — Ő húszesztendős, az a Birnóné pedig negyven, minek vannak hát mindig együtt..." Minek Kazio galambfehéren és galambmód ártatlanul szállt keresztül Szodomán és Gomorrhán, az ocsmány lumpok és ocsmány utcalányok között. S mivel a vonások, amelyekből valamikor ennek a fiatalembernek az arcképe összetevődött, oly távol voltak a ma gondjaitól, hogy szinte nem is fért az ember fejébe az egész. Danielt egy pillanatra átjárta a Hipoteczna utcai esték emléke, felötlött benne a kivilágított Visztula, a gyönyörű Openheim-lány képe, mindazok a dolgok, amelyeket elmostak a „történelem nehéz hullámai". Danielnek, amíg Aniołt fürkészte, aki tíz esztendő alatt úgyszólván semmit nem változott (már húszévesen is ilyen kopasz volt, mint most), hirtelen eszébe jutott valami:

— Ide figyelj, hogy hívják a lakótársadat?

— Adamskinak — felelte Anioł.

— Hogyhogy Adamskinak?

— Adamskinak. — Kazio Anioł halkabbra fogta a hangját. — A háború előtt Janek Rotmann-nak hívták.

— De hiszen ez lehetetlen! — kiáltotta Daniel.

— Pedig úgy van — erősítette nyugodt hangon Kazio Anioł.

Az elmúlt hat hónap alatt Kazio Anioł tízenegyszer változtatott lakást. Nemigen volt rá kilátása, hogy a tizenkettedik a W. utcában tartósabb lesz majd. Eleinte pokol volt az élete. A háziasszony naphosszat nyaggatta: „Hol lakott eddig? Hol dolgozik? Hol a családja? Egyáltalában nincs családja?" Hiszen lakott az ember valahol azelőtt is, csakhogy az a lakás leégett. Az utolsó bejelentője valódi is volt, hamis is. „Az ember" dolgozott, de csak papíron. Család? Honnan vett volna családot „az ember"? Kazio már meg volt győződve róla, hogy két hétnél tovább itt se bírja ki. A többi szobában valami finom úr lakott, meg valami szőke nő, akinek „szintén vaj volt a fején" — ezt első pillantásra megállapította — de azokat megszokta már az öregasszony. Mindkét nő — a mamán kívül ott lakott még egy negyven év körüli lánya is — hamarosan megszerette Kaziót is. Danielnek most hirtelen eszébe ötlöttek ezek a részletek, amelyeket Anioł egyszer elmesélt neki.

Úgy határoztak, hogy együtt mennek. Aniołnak még be kellett ugrania ugyanis valahova a Złota utcán. A Sosnova utca sarkán lángokban állott a Kowalskina gyógyszergyár. Az emberek sebtiben becsomagolták a fejfájás elleni porokat, amibe csak tudták. A harmadik utcából jöttek és fontoskodó arccal közölték egymással, hogy lehet vinni nyugodtan, szívesen adják. Valamivel odább a felkelők őrjárata tartóztatta fel őket.

„Dzikowski — olvasta a személyi lapjáról a hóri-

horgas felkelő, aki az afrikai Rommel-légió sapkáját viselte — ez az igazi neve? Otwockban lakott?"

— A háborúig.

— Hát a megszállás alatt? Meg aztán nincs véletlenül egy unokaöccse, akinek ugyanez a neve, de még a keresztneve is? Nincs? Otwockban — magyarázta a felkelő a bajtársának — az a Dzikowski volt a rémünk, valóságos veszett kutya, *Volks-Deutsch* Gestapo-legény. Az illegális szervezet kétszer is kimondta rá a halálos ítéletet. Szóval nem az unokaöccse magának? — fordult Danielhez. — Vagy tán éppen maga az?

Daniel érezte, hogy elsápad. Végre a felkelő visszaadta az igazolványát.

Amíg a pincék hosszán végighaladtak, Aniołból folyt a szó, szakadatlan, a lakásadónőjéről mesélt:

— Egyik nap jön hozzám zokogva: Kazio úr, tudom én jól, hogy magának idehordják az illegális lapokat, de könyörgöm, olvassa el inkább a városban, aztán majd nekünk is elmondja, mi áll bennük. Egyetlen gyermekem van, nem akarom elveszíteni.

— Kicsoda? Adamski?

— Á, csodát! Az öreg Mortimerné, a háziasszonyom. Aztán meg ő kérte naponta a röplapokat. Egész nekitüzesedett a derék anyóka. És csak most derült ki, hogy az „egyetlen gyermeke" törzstiszt, aki jó pár zászezer złotyt, rejtjelkulcsokat, térképeket rejtegetett otthon, de a lapokat nem tűrte meg a házban. Én mondom neked, valóságos komédia az egész. Elmesélte az öregasszony, életében nem nevetett még annyit, mint mivelünk az utolsó évben. Pedig olyan képet vágtunk mindig, mint temetés után. Rám szól:

Kazio úr, hát sohase tanul meg sertéskotlettet sütni úgy, hogy ne csinálna ilyen átkozott szagot a konyhában? Micsoda férj lesz magából? Mańkowski, az igen, az ideális férj. Az él-hal a krakkói kásáért. Húsz esztendeje traktálja a felesége valami moslékkal, s ő meg van győződve róla, hogy krakkói kását eszik. Maga biztos nem fogja hagyni, hogy becsapják. Pedig ez nem jól van így, nagyon nem jól.

— Hát Adamski? — kérdezte ismét Daniel.

— Valami tragédiájuk is volt. Mármint a háziakról beszélek. Az öregasszony nagyon szerette a férjét. De az meghalt. A fiatalabbik rosszul élt a férjével és végül elváltak. Így aztán mindketten magukra maradtak, hiszen a távolabbi rokonság nemigen számít. És egyszerre csak megjelenik a házukban három ilyen jóravaló, alkalmazkodó, jómodorú ember, ez a legjobb család. Még kigondolni se lehet jobbat. De sok ilyen család volt a megszállás alatt.

— Hát Adamski? Miféle ember az? — kérdezte harmadszor is Daniel. Ezúttal Anioł megfelelt rá:

— Én bizony nem szeretem. Bolondság lenne eltitkolni, nem? Meg aztán tud az én Zosidával való dolgaimról. Ráadásul kicsinyes, pedáns. Hát nem ostobaság kicsinyeskedni? Hiszen láttuk, mit érnek a ruhák, a házak — ő meg spórol. Mert azt mondja, még messzi van a háború vége. Levelet kapott vidékről. Megírták neki, hogy az egész családját kiirtották valahol egy erdőben. Éppen csak ketten voltunk odahaza: én meg ő. Ült egy fotelben és zokogott. Én meg álltam mellette, láttam, hogyan rázkódik a válla. Nehéz dolog síró embert látni, hogy meg ne simogassuk, meg ne csókoljuk. De én nem tudtam meg-

tenni. Egyre csak a kezét láttam, a tömpe ujjait, amelyekkel a zsebkendőt szorongatta. Csak azok a tömpe ujjak voltak egyre előttem . . .

Kazio Anioł a Złota utcában tetemes pénzért és protekcióval vásárolt egy csomag makarónit, egy csomag babot, meg egy üveg bort. Daniel azon tűnődött. hogy az egész felkelésben egyetlen új mozzanat sincs a számára. Mindent ismert már onnan: az udvarokon rögtönzött temetőket, az embereket, akik egy darab kenyérrel bezárkóztak az árnyékszékbe, hogy eltűnjenek a mohó szemek elől, az embereket, akiknek csillogott a szeme az éhségtől, az embereket, akik nyíltan ölelkeztek a többiek szemeláttára, csakhogy az utolsó pillanatban még egyszer érezzék az asszonyi combok szorítását, az embereket, akik ötrubeles arannyal fizettek egy darab kenyérért és kifejtették a briliánsokat a nyakékükből, hogy tojást meg szalonnát vegyenek rajta . . . Ez a hőseposz esetleg a fejébe kerülhetett, de semmi újdonsággal meg nem lephette.

Két óra hosszat tartott, míg eljutottak a W. utcába. Az életben a részecskék állnak össze egésszé. A halálban az egész hull szét törmelékké. Az egész város egyetlen nagy szemétdomb volt, temető és szemétdomb. Házak, házrészek hevertek leomolva, elzárva az úttestet, mindenfelé romhalmazok, szemét, üvegcserép, különféle fazekak, rongyok — s mindez egyetlen halomban a fülledt, augusztusi dél vakító fényében. Egy ellenséges gépágyú éppen akkor vette tűz alá az utat, amikor befordultak a W. utcába. Az első házakból, amerre Anioł is lakott, rémült alakok rohantak elő, por és hamu lepte be őket, csak a szemük

csillogott még emberi módon. Egy nő futott végig a járdán, könnyű ruháján vékony patakban csordogált a vér. A haja szürke volt. Tébolyultnak látszott.

— Zosia, Zosia — ordított rá Anioł.

A nő egy villanásra rápillantott a férfira, de mikor az átölelte, tüstént kitépte magát a karjából és hisztérikusan kiáltozni kezdett:

— Ott! Ott! Meghaltak... Adamski meghalt!...

5

Odavolt hát az alibije. Most világosan látta, szinte kezével tapinthatta ki azokat a tényezőket, amelyek a sorsát irányították: ilyen volt a népének pusztulásáért leszámolást követelő Rafał heveskedése meg az, hogy Wióreknek, az újságírónak, nem volt órája, Kaliskinénak pedig nem volt szilárd jelleme s hogy betoppanó barátja ellenszenvesnek tartotta Danielt, hogy Kamiński gyáva volt, s végül, hogy Adamski meghalt. Apró és jelentős tényezők egyformán döntőnek bizonyultak. De a legszörnyűbb az volt, hogy gyötörte a gondolat, miért is nem tud belenyugodni abba, hogy akár egyetlen ember is elhiggye a rettenetes vádakat. Minden lépés megsokszorozta a halál lehetőségét. Az utcák fölött a legkülönbözőbb kaliberű tüzérségi lövedékek röpködtek; a sok-sok barikád és rom, törmelékhalmaz és bombatölcsér — minden, ami az utcát alkotta, állandó tűzzuhatag alatt állott. Danielt néhányszor majdnem betemette

a törmelék, de nem hagyhatta abba a keresést. Mindúntalan eszébe jutott valami újabb ismerős, akinek a tanúskodása nyomhat a latban. De az emberek vagy úgy viselkedtek, mint Kalinskiné és Kamiński, vagy pedig már nem éltek, mint Adamski.

Kő kövön nem maradt az északi negyedből, amely Daniel szűkebb hazája volt. Most pedig a város többi része dőlt romba. Így kellett lennie; esztendők óta megjövendölt sors teljesedett be most. Népéből csak hírmondók maradtak a felkelés idejére és most ezek a hírmondók pusztultak el. Alighanem senki sem maradt életben a szerettei közül, senki sem éli túl a felkelést. Sohasem gyűlik már egybe a népe, tán hírmondó sem marad, aki imádkozzék a holtak felett az egész, sírrá lett, temetetlen város felett. Tombolt a halál: a halottak voltak a fő részesei az életnek, amely a végét járta. Úgy rémlett, hogy egyetlen nagy romhalmaz marad az egésznek a helyén, és úgy átjárja a halál, hogy senki sem marad, aki megítélje majd a holtak hősiességét vagy bukását, bűnüket vagy ártatlanságukat. „De hát akkor — kérdezte Daniel önmagától — miért hát ez az erőfeszítés?" Miért kísérti a halált utcáról utcára bolyongva? Nem tudott válaszolni erre.

Nem, egyáltalában nem veszítette el az arányérzékét, érezte a kataklizma borzalmas méreteit, de mellette mégsem törpült el a saját ügye okozta fájdalom az általános szerencsétlenség közepette, holott ebben az általános világvégében az ő ügye olyan apró dolog volt! Nem tudta elcsitítani szíve fájdalmát, és nem élhetett ilyen sajgó szívvel. Hogy nyugodtan haljon meg, előbb meg kellett tisztulnia. Daniel a makacs

magányosok közé tartozott, szerette a magányát, az elszigeteltségét, nem nagyon vágyott az emberek után. Ha megkérdezték volna, kinek a véleményét becsüli, aligha tudott volna megjelölni valakit is. És most mégis éppen azok szemében kellett megtisztulnia, akiknek a véleményét nem is tisztelte. Afféle világi feloldozásra volt szüksége. És nemcsak egyszerűen szüksége volt rá — csak az tudja, mit jelent megfosztva lenni ettől, akitől egyszer megtagadták.

Azok, akik a halálba mentek, nem kértek könyörületet. Nem úgy néztek a németekre, mint emberekre, mert a németek sem úgy néztek rájuk. Danielnek sokáig éltek az emlékezetében azok a hosszú, néma menetek, amelyeket az az utolsó remény éltetett, hogy valamikor majd tiszta ajakról tiszta szóval mondanak majd ítéletet a világ és az emberek felett. Daniel írt, két kis verseskötete jelent már meg. De most ez a vád megfosztotta őt a szó jogától, visszamenően a múltban és a jövőre, egyaránt keresztülhúzta átsírt éjszakáit, a szeretet és a gyűlölet éjeit. Nem tudott beletörődni ebbe. Azt mondta magában: mivel senki sem maradt életben azok közül, akik ismerték és szerették, nem lesz ki előtt tisztázza magát. Az utóbbi években éppen attól félt a legjobban, hogy bemocskolva kell meghalnia. „Minden pillanat az utolsó lehet — szokta mondogatni magában — viselkedj hát úgy, mint az utolsó percedben." Amikor elment hazulról, mindig vigyázott, nehogy ferde szemmel nézzen szeretteire, nehogy megbántsa őket a szavával, hiszen nem tudhatta, visszatér-e még. Shakespeare-nél Hamlet nem akarja megölni az imádkozó királyt; Daniel a halál pillanatában tiszta

akart lenni belül és tiszta azok szemében, akikkel a sors körülvette őt. Valóságos rögeszméje volt ez az utóbbi években. És most ezt kellett megérnie!...

A kutatásnak ezek a napjai megváltoztatták Danielt. Nem éppen a bátorsága nőtt meg, valami más történt vele. Kicsöppent az élet megszokott áramából, tévedésből fogdába vetették — egyedül érezte hát magát a világban. És csak most érezte meg igazán az életet. Most úgy szerette, mint soha azelőtt. És mintha jobban is értené, mint valaha. S kevésbé félt a haláltól, mint azelőtt. Nem emésztette úgy a félelem, mint a többieket. Nem rohant hanyatt-homlok, ha felhangzott a levegőben a repülők zúgása. A félelem nem vette el az eszét és a méltóságát. Egy ízben az utcáról elvitték tüzet oltani egy gyúlékony anyagraktár szomszédságába. A németek még egyre lőttek, és övelük bármelyik pillanatban a levegőbe röpülhetett minden. Körülötte a többi oltó gyűlölködve pillantgatott a felkelőkre, akik erre az értelmetlen munkára kényszerítették őket. Daniel csodálkozva döbbent rá, hogy nem érez gyűlöletet senki iránt, és ezt a rárótt feladatot sem tartja értelmetlenebbnek, mint bármi mást. Egyik napon a Háromkorona utca 22-ben kigyulladt a padlástér, és hamarosan lángokban állhatott volna az egész ház. Ip kapitány emberei nemigen törték magukat, hogy oltani siessenek, s erre kettős alapos okuk is volt; egyrészt ők mindig találhattak maguknak helyet másutt is, másrészt a ház oltalma elsősorban a lakók feladata. Azok meg sokáig nem tudták rászánni magukat, hogy előbújjanak az óvóhelyről, a gépek még egyre zúgtak, és az aknavetők is tüzeltek. A kapitány töltött revol-

verrel rontott be az asztalosműhelybe. A rákövetkező két napon a lakók nem győzték dicsérni Danielt, amiért olyan hősiesen kivette a részét az oltásból. Nem vette zokon a többiek tehetetlen önzését, éppen ellenkezőleg: megértő volt az emberi kicsinyesség iránt, amelynek ezer oka is volt, csakhogy ezek őrá nem hatottak. Még derűsebb is volt, mint azelőtt s külön folyt a világ élete és külön az övé. A kötelékek, amelyek a világhoz fűzték, s amelyek azelőtt szűntelenül pattanásig feszültek, most oly ernyedtek, oly nyugodtak voltak, mint a fatörzsek a vastag hótakaró alatt.

6

Mikor végső elhatározással visszatért a 22. számú házba, az őr alig akarta beengedni. Az udvar néptelen volt. A lakók az ablakokban szorongtak, szemmelláthatóan vártak valamire. Daniel felment Zybert lakásába és csatlakozott egy népes csoporthoz, amely az egyik ablaknál szorongott. Zybert, aki a másik ablaknál állt, ügyet sem vetett a jövetelére.

Daniel maga is meglepődött, hogy ezúttal ugyanazt a fájdalmat érezte, mint annak idején lent az asztalosműhelyben, holott úgy hitte, hogy az utolsó napokban többet megértett, mint azelőtt egész élete során. Saját reakciói azonban mindig meglepetéssel szolgáltak neki. Más volt, ha egymaga volt és más, ha emberek között.

A lakók a foglyok érkezését várták a Cedergren épületből, amely reggel megadta magát. Rövidesen hozták is őket. A németek előtűntek a kapualj homályából, kiléptek az udvar világosságába, tarkójukra kulcsolt kezekkel. Ezek már csak névleg voltak katonák; ing nélkül, sapka nélkül, csizma nélkül, rongyokba bugyolált lábbal, zilálton, piszkosan, borostásan, eltorzult arccal, rémülettel a szemükben — csak emberi szenny voltak, *Scheiss*, ahogyan másokra úgy szerették rámondani. Kutya-engedelmességgel tűrték, hogy megmotozzák őket, boldogok voltak, ha megúszták rúgás nélkül és sietve tűntek el a felkelők tábori csendőrei által mutatott irányba, a fogda felé. A lakók 105 foglyot számoltak meg.

Néhány perc múlva Ip kapitány ismét előparancsolta a németeket; kisebb csoportokban vezették ki őket. „Filozófus", egy apró, ráncosképű alhadnagy, afféle tüdővészes típus, németül kérdezte őket: — Bist du SS? — és Ip kapitány mindannyiszor közbedördült lengyelül: — SS vagy? Na látja, Bolek úr, értenek ezek lengyelül. Mit tart engem bolonddá ... — Főképp azok értettek lengyelül, akik azt felelhették: „Wehrmacht", vagy „Post". Az SS embereit tüstént fel lehetett ismerni nagyszerű lovaglónadrágjukról (ha gyakran mezitláb is voltak hozzá). Azoknál a foglyoknál, akiknek nem volt se lovaglónadrágjuk, se igazolványuk, Ip fenyegetőre fogta a hangját:

— SS vagy? Valld be tüstént!

— Nem vagyok SS, én ukrán vagyok — kiáltotta egy köpcös, barna hajú, ingujjas katona és egész teste beleremegett a kiáltásba.

Kétszer szájon vágták. Az ukránok elleni gyűlölet

amiatt, amit a Vola-negyedben tettek, még nagyobb volt, mint a németek iránt. Az árulók elleni gyűlölet volt ez, akikről a Cedergrent védő katona valószínűleg nem is tudott, de a háborúban, éppúgy, mint az életben, azért is fizetni kell az embernek, amiről nincsen tudomása. Harminchét katona vallotta be, hogy az SS-be tartozik. Nem sejtették, mi várja őket. Arccal a fal felé állították őket s megparancsolták, hogy a kezüket kulcsolják össze a tarkójukon. A lakók tudták, hogy ezzel a harminchéttel majd végez a Victoria-szálló romjai között Karol hadnagy, aki szívesen lőtt agyon németeket. Eddig nyolcvanhármat küldött a másvilágra. Most aztán rövidesen nagyot emelkedik ez a szám.

Az SS katonákat visszakísérték az alagsorba, a többieknek pedig megengedték, hogy leüljenek. Elhaló hangon könyörögtek: „Wasser, Wasser", adtak hát nekik vizet. Egy hete körül voltak már zárva a Cedergren épületben és nem volt mit enniük. Három nappal ezelőtt a felkelők elvágták a vízvezetéküket és a víz hiánya döntötte el a harcot. Sokáig ittak, lassan kortyolgatva. Itt ültek a köves udvaron, kimondhatatlanul elcsigázva, de nyugodtan, emberi tekintettel és emberi arccal. Ilyen nélkülözést kellett megérniük, hogy arcukra kiüljön az emberi kifejezés. Kaptak valami harapnivalót, némelyik felkelő cigarettát is vetett nekik. Ip kapitány sorba járta őket és a „Filozófus" útján megkérdezte, nincs-e szükségük valamire. A felkelésnek más előírásai voltak SS-legényekkel szemben és mások a többi német katona számára.

Itt ültek hát — a hóhérok, a gyermekek gyilkosai,

az ember-zsírolvasztás specialistái, a krematóriumok szakértői, a nyilvános kivégzések, a likvidálások, az „áttelepítések" nagymesterei, városok elpusztítói, évszázadok eredményének rombadöntői, itt ültek milliók gyilkosai, és most bosszút lehetett volna állni rajtuk a bűntettekért, amelyek még egyre folytatódtak, a repülőtámadásokért, a bombákért, amelyek feltépték az emberek hasát, s a házak falát. És mégis, a lakók fellélegeztek, amikor Ip kapitány emberségesen bánt a foglyokkal. „Ők nem adnának vizet a mieinknek" — mondogatták egymásnak, de azért nagyon dicsérték a kapitányt az eljárásáért. Csak Jadwiga elégedetlenkedett:

— Mit vétettek azzal, hogy németek? Én például orosz vagyok, de Lengyelországban élek, hát lengyel vagyok. Bizonyosan jobb emberek Baknál...

A négy fiatalember, aki a németeket kísérte, parancsot adott, hogy álljanak fel, sorakozzanak, aztán elvezették őket. Az ötödik fogolykísérő felkelő ottmaradt. Egész idő alatt a kapuban ült, onnan szemlélte Ip kapitány ténykedését. Csak egyszer állt föl és figyelmeztette a kapitányt az egyik fogolyra, aki a Wehrmacht és Post csoportjához állott, s akin kék zubbony volt, ez volt az a bizonyos ukrán. Azzal a felkelő ismét visszaült a helyére és még akkor sem mozdult, amikor a bajtársai elvezették a németeket. Szemlátomást valamit várt a kapitánytól, aki időről időre odaintett neki. Daniel egy pillanatra sem vette le a tekintetét erről a harmincöt esztendő körül járó felkelőről — ez volt a bevádolója, Rafał Ochocki. Néhányszor nekikészülődött, hogy lemegy hozzá, de valami mindannyiszor visszatartotta. Az emberek ott-

hagyták az ablakokat és megtöltötték az udvart, Daniel magára maradt a lakásban. Végül is elszánta magát. A főlépcsőn ment le, melyet úgyszólván nem is használtak a felkelés ideje alatt. Csend honolt itt és csend honolt a földszinti előcsarnokban is, ahol Daniel megállapodott és miután elegendő bátorságot gyűjtött magának, halkan megszólalt:

— Rafał.

A felkelő, úgy látszik, nem hallotta. Kis idő múlva Daniel hangosabban szólította:

— Rafał!

A felkelő felütötte a fejét s amint meglátta, ki szólítja, sietség nélkül felállt a helyéről.

Rafał Don Ochockinak, a hírneves rabbinak a fia volt, a lobbanékony, tüzesharagú Doné, akinek termetét egy szibériai paraszt is megirigyelhette. Az első világháború előtt „Ochocki udvara" a leghíresebbek közé tartozott a Kongresszusi Lengyelországban.* Az állomásfőnök két esetben késleltette a vonat indulását, ha Zdzisław gróf vagy ha Don Ochocki, a „veres paraszt" késett. A bécsi Rothschild-család egyik tagja saját bőrén tapasztalhatta Don Ochocki nyers modorát. Az újévi lakoma alatt Don jobbján ült, s úgy látszik, annak egyszerre csak valami nem tetszhetett a bécsi bankár arcán, mert felkapta a libacombot, lerepítette Rothschild csodálatos borzalinóját és csapdosni kezdte a fejét. Ellenségei úgy beszéltek Donról, mint neveletlen parasztról, mint szörnyetegről, akiben nyoma sincs az istenfélelemnek. Udvarában a

* *Kongresszusi Lengyelország — Az 1814—15-ös bécsi kongresszus által Oroszországhoz csatolt lengyel terület.*

húsvéti ünnepekre mégis ezer hívő gyűlt össze, a nagy ünnepek idején pedig legalább kétezren is jöttek el messze földről, hogy lássák Don dülledt kék szemét, veres haját és horgas orrát. (Mindezt örökölte az apjától Rafał.) Megesett, hogy hívei megneheztek a rabbira és másutt töltötték az ünnepet, de mindig visszatértek.

Míg Ochockiékhoz húsvétra ezer, újesztendőre kétezer hívő is összesereglett, és ünnepi asztalukat legalább kétszázan, háromszázan ülték körül, addig Dzikowskiék „udvarában" legfeljebb feleannyian gyűltek össze. A Dzikowskiék háza csendesebb, szerényebb volt és Szymon Dzikowskit egészen más fából faragták, mint Don Ochockit. A veres hajú Dont tudatlan embernek tartották, Szymon Dzikowski pedig messze vidéken híres volt nagy tudásáról és könyvimádatáról. Kora hajnalban felkelt, hogy szent könyveihez üljön, és Anszel Zyto, a pék, aki éppen ilyentájban tért aludni és hallotta az öreg Dzikowski imádkozását, azt mondotta, hogy maga a cár sem aludhat el szebb muzsika mellett. Dzikowski újévi imái országszerte híresek voltak felülmúlhatatlan szépségükről. „A kezedet mosd hajnal harmatában, a lelkedet Dzikowban" — így beszéltek Szymon hívei. A veres Donról az a hír járta, hogy téli reggeleken a jégen vágott lékben fürdőzik. Szymon Dzikowskinak egy ilyen megmártózás épp elegendő lett volna egész életére, mert gyenge volt, az egészségét tekintve is, meg az emberek iránt is egyaránt. Daniel volt a legfiatalabbik fia. Olajbarna bőre volt, mint a Dzikowskiaknak általában, szelid őzszeme és az arca

is, mint az őzé, úgy hasonlított az édesapjára, mint Rafał a magáéra.

Az első világháború felégette mindkét udvart és mikor elmúlt, az utána jövő idő nem kedvezett a helyreállításuknak. Ochockiék is, Dzikowskiék is az ötvenezer lakosú H. városkába húzódtak, ahol a hívők száma csak a lassú tengődéshez volt elég, külföldről sem igen érkeztek már vendégek. Négyszobás lakásban élt a „két nagy", tanítgatták, vigasztalták a hozzájuk fordulókat, s közben Ochocki háziura szűntelenül pörölt a bérlőjével, hol amiatt, hogy nagy a rendetlenség a lépcsőházban, hol amiatt, hogy a tartógerendák egy szép napon le fognak szakadni a sokaság alatt vagy éppenséggel amiatt, hogy a vécé lefolyója mindig el van dugulva. Bírósággal fenyegetőzött, de ehhez nem volt elég bátorsága, mert senki nem nyújtott volna többé kezet neki. H. városban együtt nevelkedett a kétféle ág két fia, akiket összekötött mindaz, amivel a legszebb fiatalkori évek kötik egymáshoz az embert. Álmodoztak az életről, a világról, a népükről, és az ő jövendőbeli szerepükről. Daniel néhány évvel fiatalabb volt, és ebben a korban még más mértékkel mérik az esztendőket, tehát Rafał volt a hangadó, aki korábban került ki a világba és korábban „hódította meg" azt. A „Felszabadult" aláírással megjelenő lángoló cikkek, amelyek minden pénteken napvilágot láttak a sajtóban, éppen Ochocki tollából eredtek. H.-ban tudták, ki rejtőzik az álnév mögött. Az a kicsiny világ, amely a két ház körül csoportosult, szenvedélyes figyelemmel kísérte ezeket a műveket, különösen a fiatalság, amely két kultúra határán állott, „európaizálódott", amint akkoriban

mondták. Amióta Rafał közéleti személyiség lett, aki nyíltan gúnyt űzött mindabból, amit az apja védelmezett, a szülői ház bezárult előtte. Egyetlenegyszer tért haza, az édesanyja temetésére, de még akkor sem a temetői szertartásra, mert azok, akik értesítették, az utolsó pillanatig haboztak. A „veres paraszt" továbbra is fenyegető magatartást tanúsított és a találkozás tragikusan végződhetett volna. Rafał már a temetés után érkezett.

Daniel Rafał megérkezése után az első estén, bement Ochockiékhoz, imádkozni. A „tizennyolc áldás" után csend támadt. A halotti imát várták. Ugy alakult a helyzet, hogy Rafał egyedül mondta el. Érdes hangja felívelt, majd alászállott, küzdött a tulajdon bánatával és a hívők mohó figyelmével, akik számára Rafał megjelenése nem mindennapi szenzációt jelentett. A cserépkályha mellett állva, lehunyt szemmel fejezte be Rafał az imádságot. Csend támadt, mindenkit mélyen megrázott ez az élmény. Az élmény ereje áthatotta az egész halotti imádságot, még a szavak közti szüneteket is és amint a tömeg ráfelelte: „Amen" — ez is tovább zengett, mint máskor. Azon az estén Daniel megittasult szívvel hallgatta a „Felszabadult"-at. Két héttel később a „Felszabadult" szokásos cikkében nem az általános kérdésekről írt, hanem az anyjáról, a cserépkályháról, a hívőkről. Daniel úgy olvasta a cikkét, mintha csak maga írta volna. Éppen ez a cikk döntötte el a jövőjét.

E vezeklés után az apa beszélgetni kezdett a fiával. A beszélgetés csendesnek indult. Az öreg arról érdeklődött, miről írnak a renegátok. A fia felolvasott neki egy írást, amelynek „Kabbala" volt a címe.

Az öreg figyelmesen hallgatta, aztán a szerző rangjáról érdeklődött. „A lehető legmagasabb." „Üres locsogás — ítélkezett az öreg — semmi más. Aki írta, biztosan már kettőkor asztalhoz ül Hosszúnapkor és olyan dolgokról ír, amikhez nincs köze, nem a maga háza előtt seper, és te nem látod, hogy csak üres locsogás az egész, nem hallod, hogy ez egy tökfilkó szava és ilyen ostobaságok kedvéért hagyod tönkremenni az Ochocki-udvart." Azzal kihajította a fiát.

Daniel kísérte ki akkor az állomásra, csak ő egyedül, és Rafałt meghatotta barátja gesztusa, hangja elcsuklott. Rafał azt mondotta, hogy a végsőkig kell vívni a harcot a sötétség ellen, hogy a népet ki kell vezetni a babonák világából és kultúrát kell adni neki — a kultúra nagy szó volt azokban az időkben. Végül még azt mondta, hogy ha Daniel el akar jönni H.-ból, ő segít neki. És segített is. Vigyázta első lépteit Bochnernél, a híres kiadónál, kényszerítette Bochnert, hogy foglalkozzék Daniellel, aztán már Daniel a maga erejéből úszott tovább. Könnyű és boldog volt az útja, mindig érdemén felül szerették, ellentétben Rafałlal, akit senki sem kedvelt.

1937-ben Rafał nagy külföldi utazásából egy tervvel tért haza, amelyet minden értelmes ember őrültségnek, mégpedig közveszélyes őrültségnek tartott Lengyelországban. Rafał sem többet, sem kevesebbet nem hirdetett, mint azt, hogy a zsidók tömegesen vándoroljanak ki Távol-Keletre, ahol szerinte nagyszerű lehetőségek voltak a fejlődésre. Igyekezett tervének megnyerni az illetékes kormányköröket is. A külügyminisztériumban kihallgatást kapott a keleti osztály vezetőjétől, akinek szeme előtt megpróbálta

megcsillantani az előnyöket, amellyel ez a kivándorlás Lengyelország számára jár. Nemcsak a hazai kereskedelmet tehermentesítené, hanem azok révén, akik elmennek, s még hosszú éveken keresztül kapcsolatban lennének az országgal, a külkereskedelem oly magasra lendülne, mint még soha. Az osztályvezető, aki maga is publicista volt, azon nyomban cikket írt a „zsidó negyedet" elárasztó hangulatokról. Míg Rafał ezekről a tervekről cikkezett a zsidó sajtóban, úgy tekintettek rá, mint nem túlságosan veszélyes kártevőre. Az osztályvezető cikke után kitört a vihar. Az egész kampányt bűntettnek nevezték, amely az antiszemiták malmára hajtja a vizet, amely a progromok, a zsidóüzleteket kikezdő bojkottok cinkosa stb. Hogy nevetségessé tegyék Rafałt, kiragadták cikkeiből a legvadabb helyeket, ahol a két társadalom lélektanát elemezte. Rafał így írt: „Mindkét társadalom útja az agyalágyulás felé vezet. A lengyelek azt hiszik, hogy nincs a világon fontosabb kérdés a rituális gyilkosságnál. A zsidók azt hiszik, hogy az egész élet csak az antiszemitizmus elleni harcból áll. Az antiszemitizmus a lengyel tökfilkók egyetlen filozófiája, az antiszemitizmus elleni harc pedig a zsidó aktivisták egyetlen célja. A zsidók megrohadnak ebben az országban, amely az egyik legtragikusabb, legszomorúbb és legostobább ország az egész földkerekségen. Mindnyájan előre látják a hosszú kések éjszakáját és mégis mindnyájan tovább csücsülnek az éjjelin. Azt mondják: a zsidók bölcs nép. Hazugság! Idióták népe. Soha nem gondolják meg, kit fognak szolgálni tehetségükkel, soha nem vizsgálják meg a talajt, hagyják, hogy lenyeljék őket, s aztán meg kiköpjék. A zsidók-

nak nincs jellemük, így hát vigye őket az ördög! Itt fertőzött számukra a hely, sajnos, késő lesz, mire rádöbbennek erre."

Senkinek sem voltak ínyére ezek a cikkek. Senki sem állt ki mellettük. Daniel szenvedélyesen cáfolta állításaikat, sőt mivel éppen kóros rosszmájúságban szenvedett, vitacikkében fondor célzásokat tett az „Ochocki-udvar"-ra és a „veres paraszt"-ra.

Az embermilliók nem vándoroltak a Távol-Keletre — s a krematóriumokba meneteltek. A vád, még ha igaztalan is, felkavarja a hajdani bűnöket. Daniel ártatlan volt a Kaliski-család sorsában, de soha nem felejthette el, hogy rábeszélte népét, maradjon az országban, mely sírjává lett. A vád megsokszorozza a felelősség érzetét és mint minden, ami a mélybe taszítja az embert, érzékennyé teszi. Létezik a bűn állapota éppúgy, mint ahogy van kegyelmi állapot. Daniel a bűn állapotában élt. S ez űzte őt utcáról utcára.

7

A vádlott és vádló átbujt egy falrésen s egy fészerbe jutott, amely már a szomszéd házhoz tartozott. Két hordó petróleum és néhány tucat kátránypapírgöngyöleg volt a raktárban — eszményi táplálék a gyújtóbombáknak, a „tehenek" becsapódásainak. Százszor is megállapították ezt már, de mit volt mit tenni, nem tudták hová rejteni a gyúlékony anyagokat. A fészer tágas és hűvös volt, csak a félig nyitott

tolóajtón keresztül jutott ide a fény. Az ajtótól, amely egy méternyire volt a föld felett, falépcső vezetett a másik udvarba, ahol az előző héten egy csodálatos könyvtár égett el — megannyi értékes ritkaság. Itt csend honolt. Alig-alig járt ide valaki, a felkelés idején senki sem kereste a magányosságot. A két férfi leült a sarokban egy hordóra.

Daniel az utóbbi napokban gyakran beszélt a szállóbeli dolgokról, eleinte szégyenkezve, aztán már maga pendítette meg ezt a témát. Mindig az volt az érzése, hogy egy szava sem jut el a hallgatósága füléig. Úgy vélte, hogy a szavak 99 százalékát ki sem kellene mondani és senki sem vesztene vele semmit, a világot le lehetne forgatni, mint némafilmet. Amit hallott, az viszálykodás volt, értetlenség, unalom és ostobaság.

Most újra beszélt, újra magyarázkodott és magyarázott a szállóbeli esetről. Érezte, hogy brutálisan beszél. Nem titkolta el azokat az érzéseit, amelyeket pedig jobb lett volna rejtenie. Tudta, hogy vannak érzései, amelyekről jobb lenne nem beszélnie. De a gyanúszülte fájdalom kimondatta vele mindet. Azzal fejezte be:

— Tudni akarom, összeállítottad-e a vádiratot? Vagy össze akarod-e állítani? Naponta azzal tértem ide vissza, hogy a vádadat vártam. Nem akartam, hogy azt mondják: megszöktem. Ma jöttem vissza utoljára. El akarok menni ebből a házból, nehéz itt nekem. Csalódást okoztam Zybertnek, tudom jól. Volt nála megőrzésre néhány apró aranytárgyam. Most meg van győződve róla, hogy Kaliskiék pénzén vettem. Meg azokén a szerencsétlen áldozatokén, akiket a Gestapo emberei önkényesen írtak rá az útleve-

lemre. Ha még van egy napom hátra az életből, más arcokat akarok látni. Találkoztam egy barátommal. Vele szeretnék együtt lenni. Csak azért jöttem vissza, hogy bejelentsem Ipnek az új címemet. A te foglyodnak tekintettem magam meg az ő foglyának, de hát ennek semmi értelme. Tudni akarom, vádat akarsz-e emelni ellenem?

Rafał hallgatott. Csak hosszú idő múltán szólalt meg:

— Nem... Nem tudom elfelejteni azt a légkört, a szállóban! A halál előestéjén egyik ember eladta a másikat. Semmi sem érdekelte őket, csak... a kivájt cipősarkak. Nem tudok nyugodtan gondolni mindenre. És az egész közepette ott voltál te... Szép beteljesülése az ifjúkori álmoknak. A sofőrök, akik a gdanski pályaudvarra fuvarozták a zsidókat, azt kérdezték egymástól: „Na, megadtad a végtisztességet a zsidóknak?" „Megadtuk a végtisztességet a népnek."

Daniel emlékezetében hirtelen megelevenedett a szállóbeli napok egyik jelenete. Azok, akiknek érvényesítve volt az útlevelük, körülbelül tizenötösével kaptak egy-egy kétágyas szobát. A szegényebbje a folyosókon meg a lépcsőházban hált. Akkoriban Daniel nem éjszakázott a szállóban, egyszer azonban ott kellett maradnia, mert a Gestapo emberei éjfélkor jöttek be és akkor kezdték intézni a hivatalos ügyeket. Kettő körül hivatták Danielt mint törvényes útlevéltulajdonost. Fehérneműje fölé kapta kabátját, úgy ment végig a folyosón, amely zsúfolva volt alvókkal. Nagyon kellett vigyáznia, nehogy rátiporjon valakire. A földön fekvők fel-felmordultak. Egyszer csak az egyikük, éppen a lámpa alatt, felkönyökölt és Da-

nielre meresztette kidülledt szemét. Rafał Ochocki volt. Daniel valamiféle szégyent érzett, amiért ő az elintézett ügyű ember előnyét élvezi, szobában alhat, sőt ágyban is.

— Nem — folytatta Rafał — nem állítottam össze a vádat és nem is fogom. Találkoztam valakivel, aki sok mindent megmagyarázott nekem az ügyből. Amikor vádoltalak, hittem a bűnösségedben. Nem vonhattam előbb vissza, mert harcolni voltam. Utána szóltam Ipnek. Közölte velem, hogy szabadon engedett téged...

Daniel egyre fokozódó megdöbbenéssel hallgatta. Hiszen akkor Ipnél visszavonták a vádat, hiszen akkor az ő lázas alibi-keresésére nem volt semmi szükség...

Rafał:

— A felkelés el akar hamvasztani mindent, ami szennyes, és naponta száz olyan tévedés is akad, mint az enyém... Bocsáss meg... Megkövetlek érte...

Daniel úgy nézett a barátjára, mintha először látná; az arcokat és a könyveket minden ízben másnak látjuk. Hosszúkás arca volt, húsos orra, duzzadt ajka, kidülledt szeme; s az egész arc valami aranyvörös árnyalatban játszott, s zsenialitás és bárgyúság keveredett el rajta.

— Rafał... — suttogta.

Ám ebben a pillanatban Rafał hirtelen felállt és a falrés felé indult. A faltól még egy hosszú tekintetet vetett Danielre, látszott, hogy valamit mondani akar, arcát eltorzította az érzések ereje, de ebben a pillanatban szólították az udvarról. „Rafał őrmester!" — és szó nélkül meghajolt és eltűnt Daniel szeme elől.

Daniel egyedül maradt. Évek óta mindennap készülődött a halálra. Esztendőkön át éjszakáról éjszakára várta a sorsát. Látta az életét, amely valaha álmoktól feszült, megvalósításra váró nagyszerű eszméktől, amelyek hirtelen összezsugorodtak, és ugyanakkor szerfölött plasztikusan látta, milyen véget fog érni: valahol térdre parancsolják és egy géppisztolysorozat szitává lövi a hátát. Mintha a fonál mindkét végét egyszerre tartotta volna kezében — az életet és a halált. Az utóbbi években megbarátkozott a halál gondolatával. De néhány napja egyre az gyötörte, hogy nincs borzalmasabb a világon, mint júdásbélyeggel halni meg, megalázva haló porát. Most ezt a bélyeget letörölték a homlokáról.

A fészer fölött, az égő és végét járó város fölött kék ég terült szét, olyan ég, mint a félezred éve élt mesterek vásznain, ez az ég ma sem volt öregebb egy szempillantással, egy leheletnyivel sem. Éppoly csodálatos volt s éppoly közömbös — maga volt a nyugalom. Ezen az égen nem érződött az idő és az élet nem különbözött rajta a haláltól, az ég: élet és halál azonossága. Az égő város fölött, milliók hullái fölött és házaik friss hamuja fölött, ezen az égen a Dzikowski-ház emléke zengett, a H.-beli udvaré, a hívők seregéé, a régi Rafałé. Csak meg kellett feszítenie a figyelmét, hogy hallja a fák zúgását a dzikowi parkban, az ifjúkori utcák zsivaját, a föld mormolását, a földét, amelyről ez a mostani háború elpusztította az emberi tartalmat. Lehunyta a szemét és hirtelen elmosolyodott a gondolatra, hogy mint évek óta, most ismét készen várta a halált, az ég alatt, ahol egy volt élet és halál, s ahol emberi cselekedetek még öt perc-

cel az általános világvége előtt is különböztek egymástól.

— Mi az, tán elaludt?

Daniel megismerte Ip kapitány hangját és feléje fordult.

— Az egész világ magára panaszkodik. Híre ment az ügyének...

— Dr. Braun — felelte bizonytalanul Daniel. — dr. Braun a kormányból, kezeskedhet értem. Rafał őrmester visszavonta...

— Rafał őrmester visszavonhatta, dr. Braun csak dr. Braun, de én szem előtt akarom tartani magát. Bak csendőr!

Amikor Daniel észrevette régi ismerősét, a kövér tábori csendőrt, aki kivörösödve és barátságtalanul ott állt néhány méternyire, a falnál, hirtelen eszeveszetten ordítani kezdett. Szavainak áradatából nehéz volt kihámozni az értelmet: hogy nem hagyja bezáratni magát, hogy torkig van már stb. Talán magamagának sem adott számot róla, hogy olyan eszeveszetten ordít. Ip megpróbálta elcsitítani, Daniel azonban tovább ordított az igazságtalanságról, a tévedésről és dr. Braunról, aki „mindent tud". Elég sokáig kiabált így, de végül is a tapasztalt Bak elcsendesítette.

A helyzet hirtelen rosszabbodott. Az Óváros elesett, a felkelők végső legyöngülésükben a csatornákon keresztül menekültek a belváros felé, a Visztula-parton német támadás bontakozott ki, de ugyanakkor a németek szinte szünet nélkül tűz alatt tartották repülőről, nehéztüzérséggel, „tehenekkel" a Krolewska utcától a Chmielnáig terjedő részeket. A legrosszabb volt a Kredytowa és a Złota utca között — itt van a Háromkorona utca is — az egész negyed lángokban állott. A 22. számú ház „megúszta" egy ideig, de aztán az is kigyulladt. Ip kapitány nem is igyekezett megmenteni, már meg is kezdte állomáshelyének átköltöztetését a Widok utcába. A lakók még előbb elmentek. A sugárúton, amely most a legfontosabb terület volt, egész éjszaka várták az emberek, mikor juthatnak át a város déli részébe.

Ip átadta az SS katonákat Karol hadnagynak, aki a végsőkig ott akart maradni a Dabrowski téren. Az éjszaka folyamán a hadnagy elvezette őket a Victoria-szálló romjai közé. Velük együtt vitte Danielt is. Ip kapitány külön akarta bezárni valamelyik lakásba, de akkor újabb őrt kellett volna állítania, így hát becsukatta a közös fogdába. Amikor az egyetlen hatalmas tűzvészként lobogó éjszakában kivezették a foglyokat, Daniel ismét ordítani kezdett, hogy tévedés történt. A házmester unokaöccse megmagyarázta a felkelőknek, hogy „bizonyára az az ukrán ordít".

— Igen, bizonyára valamelyik német az — hagyták rá a felkelők.

A házmester unokaöccse még az utcáról is hallotta Daniel ordítását. Csak hajnal felé ötlött az eszébe, hogy talán nem is az ukrán volt az, hanem Zybert úr ismerőse, akiről hallott már valamit. Ő maga másutt lakott és éppen aznap jött a 22-es számú házba, amikor odakísérték a foglyokat a Cedergren épületből. Władyslaw, a házfelügyelő, rábízta a házat, ő maga pedig elment a sugárúton túlra.

Zybert is elment Jadwigával a túlsó oldalra. Jadwiga azonban hamarosan visszatért, hogy vigyázzon a lakásra. Nem tetszett neki a túlsó oldalon, gyötörte az éhség őt is meg a gazdáját is, és tehetetlen volt az éhezéssel szemben, ráadásul nem is félt annyira a németektől, egyáltalán nem félt a világon senkitől. A 22-es számú háznak csak a felső emelete égett le, Zybert lakásában úgyszólván nem is esett kár. A házfelügyelő unokaöccsétől, Bolek úrtól értesült Jadwiga az eseményekről. Tüstént rohant a Victoria-szállóhoz. A holttestek között megtalálta Danielt, akiben még pislákolt az élet. Magával akarta vinni, de nem tudta felemelni. Körül még minden lángolt, ő maga is megpörkölődött és kétségbeesetten kiáltozni kezdett. Stasia bújt elő a pincéből.

— Stasia, segítsél nekem. Ez egy derék úr, jó ember.

— Feleségül vesz-e engem? — kérdezte Stasia

— Elvesz, Stasia.

— De hogyan venne el, amikor olyan rossz hírem van.

— De elvesz majd, bizony.

— Nem, nem vesz el, te meg úgy ordítasz, akárcsak ő. Tegnap egész nap eszeveszetten ordított.

— Ordított? — kérdezte Jadwiga.

— Igen. Persze, hiszen zsidó. Azok mindig kiabálnak. Mert apró, öreg szívük van.

— Ugyan Stasia, mit beszélsz?

— Bizony, úgy van, te még szűz vagy, nem tudod. de én öreg ringyó vagyok.

Kettesben bevitték Danielt a 22-es számú ház pincéjébe, ahol egy órával Anioł megérkezése előtt meghalt. Kazio Anioł nem tudta levenni tekintetét a vörös plüsstakaró alól kicsüngő sárga kézről. Úgy rémlett neki, hogy az az ordítás dermedt meg benne, amelyről Stasia beszélt. Egy ember eszeveszett ordítása, aki nem akar meghalni. Ám nem volt idő a megilletődésre. Nem volt idő a megállásra, a gondolkodásra. De a sírás és a millió gondolat, amely e halálhoz fűződött, hatalmába kerítette Aniołt. Heves zokogást érzett a szívében, amikor a házfelügyelő unokaöccsével meg Jadwigával átvitték a holttestet a 24-es számú házba, ahol nem volt kikövezve az udvar, mint a 22-esben és megásták a sírt. Amikor a sír kész lett, egy újabb „tehén"-adag csapódott be a közelben.

A Varsóból való végső *exodus** előtt a lakók, akik visszajöttek a Sugárúton túlról, megtalálták Daniel Dzikowski és Anioł holttestét, amelyek nem égtek szénné, hanem megmerevedtek, mintha ólomba öntötték volna őket. Jadwiga feje törzséről leszakítva a Jasna utcában hevert, összezsugorodva és eltorzulva olyan volt, mint egy elpusztult kismacskáé.

* *exodus (gör.)* — *kivonulás.*

Első fejezet

1

Emanuel Krakowski pirult a szégyentől, amíg a kis kézikocsira rakta a holmijukat az udvaron. Lesütötte a szemét, tudta, hogy minden mozdulatát figyelik a lakók, akiket a hatósági rendelkezés ideiglenesen még a helyükön hagyott. Kíváncsian bámulták az elköltöző családokat, azt lehetett volna hinni, hogy sokkal többet tudnak a sorsukról, mint ők maguk: azok, akik csak *néznek,* mindig többet látnak és tudnak.

Nemcsak Krakowskiék hagyták el lakásukat; csupán ebből az egy Królewska utcai házból öt családnak kellett kiköltöznie, másnap megint ötnek. A zsidó lakosságot tömegesen dobták át az északi városrészbe. Az utcákon hemzsegtek a kézikocsik, stráfkocsik, itt is, ott is batyukat, vörös cihába kötött csomagokat lehetett látni. Az utcák két oldalán álló SS-katonák, akik között végighömpölygött ez a hatalmas áradat, faarccal, egyesek mosollyal az ajkukon és korbáccsal a kezükben nézték a menetet. A hitleri hatóságok parancsa úgy ragadta meg a zsidó családokat, mint a daru vasmarka a rongybálákat, hogy összepréselje őket egy csomóba, a számukra kijelölt negyedbe, ame-

lyet már akkor *Mexikónak* vagy *banditanegyednek* emlegettek.

Minden várakozás ellenére a városszerte szétszórt családok nagy része megelégedéssel fogadta a költözködés hírét. Amióta, 1939. szeptemberétől kezdve, a fasiszta német kormányzat uralkodott, azokban a városrészekben, ahol vegyesen élt a lakosság, minden alkalommal remegő szívvel léptek ki az utcára. A villamosok és üzletek ablakából, a falakról és a hirdetőoszlopokról, a *Stürmer* stílusában rajzolt torz arcok meredtek rájuk, az alájuk és föléjük írt jelszavakból aljas ocsmányság áradt. A vegyes lakosságú városrészekben a németeken kívül a honi fasiszták is garázdálkodtak, akik ütötték és fosztogatták a zsidókat, kihasználva minden alkalmat. A lezárt városrész — ezt terjesztette az áldozatok között a németek suttogó propagandája — biztonságot nyújt a zsidóknak, megvédi őket az első elébük toppanó ügybuzgó katona vagy huligán önkényétől. Az átköltözködők, akik politikailag éretlen gyermekek módjára csöppentek bele a második világháborúba, mindezt el is hitték. Csak később értették meg, hogy idegzetük összezúzása volt a cél, mert elkülönítve *a falak között, a külön negyedben, a gettóban, a Mexikóban* — különféleképpen nevezték Varsóban ezt az új koncentrációs részt — ennek sokkal hamarabb be kellett következnie.

Huszonegy éves múlt Emanuel azon a napon, amikor ott baktatott a kézikocsi mögött, amelyen a Krakowski-család ingóságai púposodtak. Mellette lépdelt az édesapja, Jasza Krakowski.

Jasza Krakowski negyven esztendővel azelőtt érkezett Oroszország mélyéből Varsóba. A cári kormány az Oroszországból kitelepített zsidóknak „letelepülési övezetet" jelölt ki a Kongresszusi Lengyelországban; így alakult ki Varsóban a legnagyobb zsidó közösség, amely a hitleristákat valaha is várta. Jasza Krakowski először a folyóparti kis faházak egyikében telepedett le, hanem amikor megnősült, átköltözött feleségestül a Królewska utcába. Jasza egész életében úgy festett, mint egy kisfiú: apró, vézna termete volt, holott ülő foglalkozást folytatott; szakálla gyér, haja hamuszínű s elválasztva. De azért igen komoly legény volt, aki egész életében halálra dolgozta magát, csakhogy megfelelő módban tartsa a családját és neveltetni tudja három fiát, akik közül Emanuel volt a középső. Jasza Krakowski könyvelésből élt, és hogy valamiképpen zöldágra vergődhessen, egyszerre több állást is vállalt, nagyszakállú kereskedőinél a Franciszkanska meg a Gesia utcában — ott, ahová most a korbácsok csattogó ösztönzésére igyekezett a tömeg. Jasza Krakowski élete nagyrészt az északi városrészben telt el, amely mozgalmas volt, tarka és zsúfolt, akár Kína, de fiai a déli részbe vonzódtak, menekültek az északi negyedből, nem is ismerték jól soha. A déli városban jártak iskolába, ott

dolgoztak, oda jártak szórakozni is. Emanuel tán összesen kétszer járt a Nalewki utcában, viszont fejből elsorolta az összes cégtáblákat a Marszalkowskán a Saski Park meg a Központi pályaudvar között.

Ezen a hideg novemberi szombaton, amikor a hitleri parancs kiűzte a Krakowski-családot Królewska utcai otthonából, Jasza Krakowski rádöbbent, hogy családja mennyire nincs felkészülve az életre. Három fia meg a felesége egyszeriben elveszítette a fejét. Amíg a holmijukat kihordták az udvarra és a kiskocsira rakták — s ezzel kitárták otthonukat a kíváncsi szemeknek — egymaga válaszolgatott szokott emelt hangján a szomszédoknak, akik odasündörögtek, hogy szert tegyenek „egy és másra a Krakowski úrék háztartásából, amire talán *odaát* nem lesz szükségük".

— Olyanok vagytok, mint a kocsonya — mondta Emauelnek, amikor már a kocsi mögött mentek. — Nincs bennetek semmi ellenálló képesség. Azt hiszitek, hogy az élet az csak a Marszalkowska utcából meg a Gajewski cukrász süteményeiből áll. Tudod, mit mondott nekem Trepkowski, a bádogos? „Szavamra fogadom, Jasza, hogy rövidesen zsákban hozom neked Hitler fejét."

Fénylő szemmel ismételte Emanuelnek a bádogos szavait, amíg a kiskocsi kizörgött az udvarból. De ajkára fagyott a szó, amikor elhagyták a Królewska meg a Graniczna utcát. A Bank téren az emberi nyomor áradatába ütköztek, amely az új lakóhely felé hömpölygött. Az emberek úgy baktattak a kocsik mögött, akár a koporsó után. A múltjukat temették. És temették a reménységüket is.

Krakowskiékat egész nap elfoglalta a költözködés. A Nowolipki-negyedben kaptak egy szobát. „Hogy férünk el ott hatan? Hogyan lakhat hat ember egyetlen szobában?" Eleinte a legnagyobb bajnak *azt az egy szobát* látták. Aztán minden újabb lökésre újra felmerült ez a „hogyan lehet". Aztán meggyőződtek róla, hogy sok mindent „lehet"; lefelé nincs határ, nyúlik, akár a gumi.

A Nowolipki úti háromszobás lakásban három család lakott. Az összezsúfolás is a hitleristák egyik módszere volt. A közepes méretű házakban ezerötszáz ember is szorongott, tizenhárman jutottak egy szobára. Végeredményben a Krakowski-család szobája nem volt éppen a legrosszabb: világos, háromablakos, sőt egyenesen tágas. Krakowskiék, miután lepakolták a holmijukat, úgy gubbasztottak a csomagokon, mint egy romhalmazon. Az anya sírva fakadt.

Valamikor nagyon szép asszony volt, vörös szépség. Merész metszésű orra volt, nagy bronzos fényű szeme. Jasza Krakowski büszke volt a feleségére. Tulajdonképpen soha nem tudta megérteni, miért is ment hozzá feleségül, olykor el is tűnődött ezen, no, azért nem valami gyakran, mert Jasza azok közé az emberek közé tartozott, akiket csak egyetlen esemény hozott ki a sodrukból: ha elfogyott a pénzük. Az asszony nagyapja, Dow Kestenberg, híres talmudmagyarázó volt. Az édesapja azonban már nem akart a szent könyvek szolgálatába állni, kereskedésre adta hát a fejét. Hanem azért szegény maradt élete végéig.

Ki így van vele, ki úgy, de éppen Dora Krakowskának nem lett volna most joga sírni. Egész életében azt hajtogatta, hogy „igaz zsidók között szeretne élni, olyanok közt, amilyen a nagyapja". Míg háromszázezer zsidó közvetlen közelében élt, egyre sóvárgott utánuk, hanem amikor a férje azt javasolta, hogy költözzenek be a „negyed mélyébe", néma csend fogadta az ajánlatát. Az egyik lengyel költő azt írta még a háború előtt, hogy vágyódik a Sieradz vize után, de soha senki nem látta fürödni benne. Az emberi vágyakozás fűszere ugyan az életnek, sava-borsa, de hát nem lehet örökké són meg borson élni. Dora Krakowska sokáig zokogott azon az estén.

Emanuel másnap szelíd panaszos énekre ébredt, amely úgy fúródott a szívébe, mint a tű — valaki énekelt az udvaron. Emanuel sebzett szívvel hallgatta ezt az éneket. Végigjártatta tekintetét a sötét falakon. Bizonyára még igen korán volt. Ahogy mind az öt ember, aki az életben a legdrágább volt neki, ott feküdt a közelében, ez a bombázás éjszakáira emlékeztette, amikor a pincében szorongtak. Átmászott a bátyján, akivel együtt aludt, kiugrott, az ágyból, és az ablakhoz szaladt. Kinézett, de nem tudta felfedezni az éneklőt. Hanem meglátott valami egyebet. Az udvar közepén a szemétrakás mellett egy ember állt — nem is ember, valóságos rongycsomó, aki guberált a szemétben és tüstént felfalta, amit talált. Szorongó szívvel feküdt vissza Emanuel az ágyba. Amint magára akarta húzni a takarót, elkapta az anyja tekintetét. Lesütötte a szemét, tettette, hogy alszik. A tűszerű ének tovább szólt.

Emanuel itt, a külön városrészben, kivált eleinte, valahányszor ki kellett lépnie a kapun, mély megrázkódtatáson ment át; így volt ez a régi lakóhelyükön is, csakhogy ott más oka volt rá. Ott az emberek szemétől félt, itt a sajátjától. Egész eddigi élete során nem látott annyi nyomort, mint itt száz méteren. Az emberek menekültek a zsúfolt házakból, többnyire az utcán ődöngtek, ahol olyan tétován lépkedtek előre, mintha alagútban járnának. A nyomorékok és a koldusok könyörögve nyújtották ki kezüket. Időről időre tetvészkedés közben, valóságos táncba fogtak a járdán. De még e rángatódzásuk közben sem veszítették szem elől akár egy pillanatra is a járókelőket, és jaj volt annak, akinek arcán az érdeklődés vagy együttérzés árnyékát is felfedezték. Könyörgő kezükkel azon nyomban elébe álltak. Évszázadok szörnyű átkai sújtották azokat, akik ezt a kolduló mozdulatot nem akarták észrevenni.

Drámák játszódtak az utcán, amelyeknek kezdetét másutt kellett keresni, de a végük itt bontakozott ki. Egy időben Emanuel gyakran szembetalálkozott egy vidékről idetelepített családdal, apával, anyával és hat gyerekükkel. A gyerekek kis kocsijukban feküdtek, a szüleik tolták őket a járdán, s közben régi dalokat énekeltek — valójában nem is énekelték, csak panaszosan dúdolták, s velük zümmögtek a gyerekek is. Amint telt-múlt az idő, egyre fogytak a gyermekek, végül már csak az apa és egy kisfiú maradt meg, aki elárvulva feküdt a kocsiban. Most már csak

egymaga zümmögött az édesapja dúdolásához. Most már őrájuk, kettőjükre várt a halál.

Emanuel találkozott olyan emberekkel, akik eleinte viaskodtak a létfenntartásukért, akik megpróbáltak munkát is vállalni, később azonban látta őket a hitközségnél, szégyenlősen, kabátjuk alá rejtett levesestányérjukkal; a jótékonycélú konyhákon több mint százezer ebédet osztottak ki naponta. Ezek az emberek nem kérkedtek a szegénységükkel, éppen ellenkezőleg: igyekeztek minél tovább eltitkolni. Azután Emanuel látta őket az utcán: még *álltak*, aztán már *ültek* a fal mellett — nem volt erejük állani, majd az éhség *lefektette* őket, szétterítette aszott, elgyengült tagjaikat a járda közepén.

Emanuelnek módjában volt megfigyelnie egy fiúnak a sorsát elejétől végig. Az ifjú szülei — vidékről hozták ide őket — hamarosan meghaltak már az áttelepülők gyűjtőhelyén, és a fiú, aki nem volt felkészülve az életre, magára maradt. Ott haldoklott a fal tövében Nowolipkiben. Ott, ahol még előző napon ült, Emanuel egyszer csak meztelen, elkékült lábakat vett észre, amelyek kimeredtek a kővel leszorított papiros alól. Aztán megjött a halottszállító kocsi. A fiatalembert valószínűleg a közös sírba hajították, amelyet a hitközség már jó előre megásatott azoknak, akiknek nem volt hozzátartozójuk meg azoknak, akiknek tetemét a családjuk kitette az utcára, hogy megtakaríthassa a temetési költség húsz zlotyját.

Ebben az első időben a tífusz és az éhség volt a fasiszták segítőtársa, hatezer embert is elvitt havonta. Ugyanakkor a hitközség azt vette észre, hogy az élelmiszerjegy-igénylés nem csökkent. A szegény nép

nem jelentette a haláleseteket, hogy ne veszítse el az élelmiszerjegyeket. A németek körülbelül három kiló gesztenyelisztből sütött kenyeret szabtak ki egy főre, és mégis ez az éhínség-adag volt a legtöbb ember létalapja. Akiket elvitt a halottszállító kocsi, azokról azt mondta a nép: „Leadták a jegyüket". A szegény lakosság az éj leple alatt kicsempészte halottjait az utcára és nem jelentette be halálukat. Egy napon a németek utasítására a hitközség elhatározta, hogy megállapítja a „holt lelkek" számát, és ellenőröket küldött szét. Emanuel is ilyen *ellenőr* lett.

Most láthatta, hogyan laknak az emberek. Látott bénákat, akik alatt évek óta nem váltották az ágyneműt, a súlyos betegeket, akik nem kaptak orvosságot, a tébolyultakat, akik együtt laktak az egészségesekkel. Egyszer az Ostrowska utcában felkapaszkodott a padlásra és egy harmincéves, ösztövér, szakállas férfira bukkant, aki rá se hederített a jövetelére. Összekulcsolt kézzel fel-alá járkált. Emanuel valamennyi kérdésére hallgatás volt a válasza. Csak a szomszédoktól tudta meg, hogy ez az ember, aki azelőtt teljesen épeszű volt, egyszer csak hazajött és többé egy szó sem hagyta el a száját. Egyébként csendes őrültnek bizonyult. A család nyugodtan rábízta a lakást, sőt még a szomszédok is igénybe vették a segítségét.

Útjai során Emanuel talált olyan családokat, amelyeket teljesen a gyerekek élelmeztek. A tíz-tizenkét esztendős fiúk átmásztak a gettófalon a másik oldalra, kenyeret kunyeráltak s hazavitték családjuknak. Mily gyakran látott Emanuel anyákat, akik egy hétig, kettőig várták vissza gyermekeiket, elhesse-

getve maguktól a gondolatot, hogy bajuk eshet az úton, holott a csendőrök, akik a falnál őrséget álltak, különös könyörtelenséggel lőttek a gyerekekre.

Egy ízben Emanuel valami apró üzletbe toppant, olyan szűk volt, mint egy kis szekrény; fényes délben is gyertya pislákolt a pulton. A boltosnén kívül két öregasszony ácsorgott benn, az egyik kövérkés, vörösarcú, a másik sovány, kicsi, sápadtképű. A kövérkés azt mondta a boltosnénak: „Vágjál le neki két deka kenyeret, Doba. Láthatod, nem futja neki többre, de enni akar. Hisz neki is élnie kell!" — „Hogy adhatnék két deka kenyeret? — védekezett a boltosné. — Hiszen kimérni sem tudom, a serclit is mind eladtam már. Hát mondd meg, hogy a csudába lehet leszelni két deka kenyeret?" — „De azért csak adjál neki — erősködött a kövérkés. — Mit tudhatod, ki ez a parókás asszony? Ma ugyan nemigen látszik meg az embereken, kik voltak. Minálunk lakik egy nő, akit Plockból telepítettek ki, egy doktor felesége. Az is felfordul már hamarosan a nélkülözéstől. Az ember három napig nem mosdik, nem eszik, már kész is. Az ember — sírta el magát hirtelen — a boser ve'dam..."* A kicsi, sápadtképű asszonyka egész idő alatt hallgatott, mintha nem is őróla volna szó.

„Az ember" — gondolta Emanuel, amikor kilépett az üzletből. A gúnyoros fájdalom, amely ebben a néhány szóban rejlett, még évekig kísértette őt.

* *a boser ve'dam (héber) — gyarló ember.*

Emanuel elég korán találkozott az első gyilkosságokkal is. A Britannia-szállóban történt, a Nowolipki úton. Valamilyen ügye feltartóztatta őt és a kijárási tilalom miatt már nem tudott hazaindulni.

Ezen a tikkasztó éjszakán tizenkét óra körül egy nagy Mercedes kocsi gördült a szálló elé. Hat SS-legény szállt ki belőle. A vörös hajú, vízenyős és ravaszkásszemű vérmes portásnak megparancsolták, hogy keltse fel a lakókat. Ezúttal nem ordítoztak, „tisztességtudóan" viselkedtek és éppen ennek láttán fogta el a remegés a portást. Miután kiadták a parancsot, letelepedtek a kényelmes fotelekbe és alighanem el is szunyókáltak.

Az álmukból felriasztott emberek köntösben, pizsamában sorakoztak a folyosókon. A fehér kesztyűs, monoklis tiszt a szálló lakóinak névjegyzékéből egyeztette a neveket azokkal, amelyek egy nagy árkus papírra voltak felírva nála. Több száz ember várta a sorsát, de olyan csend volt az egész épületben, mint a templomban. Csak három szó törte meg időről időre ezt a némaságot: *Du bist mein* — enyém vagy.

Ötvenkét embert állítottak félre és vezettek le először a hallba, majd az udvarra, amelyet vadszőlővel befuttatott tűzfal vett körül. Ott állott a nagy Mercedes, amelyiken az SS-legények jöttek — reflektorai a vadszőlőre vetették sugarukat. Hosszú volt a fal, akiket levezettek, egyes sorban elfértek a mentén. Mindnyájuknak tágra nyílt a szeme. A sofőr beindította, majd leállította a motort, úgy rémlett, han-

golja, mint a hegedűs a hangszerét fellépés előtt. Azután egyszer csak hagyta, hogy járjon. Ugyanakkor kerepelni kezdett egy géppisztoly. A falnál állók közül egyesek elterültek, mások térdre hullottak, ismét mások felszökkentek a levegőbe, mintha rugó dobta volna fel őket. Valamennyi szobában a függönyök mögül kilesve, lapultak az emberek. Emanuelnek legjobban a portás arca maradt az emlékezetében, akit a németek úgy csaptak hozzá a többi áldozathoz, mint mészáros a csontot az egy kiló hús mellé. A vörös portást elfogta a csuklás a kivégzés előtt.

6

Valóságos csoda volt, hogy Emanuel nem pusztult el azon az éjszakán, s az SS-legények elfogadták a magyarázkodását. De hamarosan kiverte a fejéből a szállóbeli éjszakát. Nem sokkal később nehéz csapás szakadt a családra. Jasza Krakowskinak három fia volt meg egy lánya, Ania. Tizennyolc esztendős volt, szőke, rózsás arcú, apró gödröcskékkel a szája körül és soha ki nem hunyó mosollyal kék szemében. Nem volt zsidó típus, ellenkezőleg, úgy festett, mintha most lépett volna elő a szláv hajnalhasadás rózsás párájából. Bőrének szépségét még az sem tette tönkre, hogy levegőtlen szobában élt, félig-meddig éhezett, a betegség és nyomorúság tengere vette körül. Épp így nem hervasztotta le semmi ezüstös nevetését sem. Minden szerelmes volt belé, ami csak körülötte volt.

Maga volt a testet öltött szűzi ártatlanság, úgy hatott az emberekre, mint a kék ég, mint a folyó eleven, csillámló felszíne a perzselő melegben.

Odaát, a gettófalon kívül volt egy iskolatársnője, aki gyakran meglátogatta és igyekezett rábeszélni az átköltözésre, lakást igért neki meg munkát valami raktárban, és Ania megfogadta a tanácsát. Odaát valóban dolgozni kezdett egy élelmiszerraktárban. A német felügyelő, negyvenes éveit taposó ember, egy alkalommal részegen rábámult szórakozott tekintettel és azt kérdezte: „Te lány, hát te még élsz?" — „Tipikus" véget ért az eset. „Felismerték" őt és egy írónővel együtt, akinek ponyvái elég hirhedtek voltak a háború előtt s aki váltig azt állította, hogy ő egy kurlandi báró lánya, a Gesia utcai fogházba szállították.

A Gesia utcai fogház, a „Gesiówka", nem tartozott a legrosszabbak közé. A foglyok, ha éppen volt pénzük, étteremből hozathatták a kosztot, egy órára vagy kettőre akár haza is ugorhattak, csak az esti létszámolvasásra kellett viszaérniök. A család reménykedett, hogy ki tudja szabadítani Aniát, már meg is találták a „megfelelő embereket", a „megfelelő forrást", csak az összegről alkudoztak még. Balszerencséjükre a leány ágynak esett és átszállították egy kórházba. Itt az egyik német szemet vetett rá. Hordta neki a gyógyszert, különleges bánásmódot járt ki a részére, alighanem beleszeretett. Ania meggyógyult. Két napra rá, hogy kiírták a kórházból, SS-katonák érkeztek, sorakozóra parancsolták a foglyokat és kiválogatták a legegészségesebbeket és legerősebbeket. Egyébként, amikor a foglyok meghallották, hogy elutazhatnak,

„szabad, könnyű munkára, s ott bőséges, jó ellátásban részesülnek", maguk jelentkeztek. A németek körülbelül száz főt válogattak össze. Szemre válogatták őket, de egy lista alapján is, amelyet magukkal hoztak. Az első név a sorban Aniáé volt. A kiválasztottakat a młocini erdőbe vitték és agyonlőtték.

7

Aztán elkövetkezett 1942 emlékezetes nyara, amikor az emberek kétharmada elpusztult a gettóban.

Az irtóhadjárat első napjaiban a németek még a zsidó rendőrség segítségét is igénybe vették, azt az utasítást adták neki, hogy minden improduktív elemet: a nyomorékokat, az öregeket, a koldusokat, és a szegényeket, akik koloncként nehezednek a közösségre, „keletre kell telepíteni"; ezt a hangzatos meghatározást mindvégig használták.

A deportálás első napján Emanuel korán reggel a Leszno utcán járt. A rendőrök gyalogszerrel és kocsin végigkutatták az utcákat, áldozatokra lesve. Még szakszerűtlenül csinálták a dolgukat, csak a kezdő lépések voltak ezek. A Leszno és a Karmelicka utca sarkán régi időktől fogva üldögélt egy vak muzsikus, akit mindenki ismert; nem is annyira a játékában gyönyörködtek, mint inkább hét-nyolc esztendős kis unokájában, aki mindig ott álldogált mellette. A Leszno utcaiak nem voltak nagyon érzékeny szívűek, de még ebben az érzéketlen sokaságban sem volt szem, amely

ha csak egy pillanatra is, ne pihent volna meg a nagy feketeszemű, göndör fejecskéjű, gyönyörű kislányon.

Már jó ideje bolyongtak a rendőrök az utcán s nem találtak még senkit, akit ne mentett volna valami összeköttetés, ismeretség, *Ausweis.** Néhány lépésnyire a muzsikustól megtorpantak, fürkészték az áldozatukat. A vak ember nem látta őket, de a gyermek elkapta a nagyapjára irányuló farkastekinteteket. A rendőrök haboztak egy kicsit, de végül jelet adtak egymásnak a szemükkel. Odaléptek a vak emberhez és megragadták a karját. Az öreg nem tudta, mit akarnak, de egy pillanat múlva már megértette. Hetek óta volt valami a levegőben, amitől az öreg tüstént rádöbbent a helyzetére: hetek óta beszélték, hogy a negyednek már *csak negyven napja van hátra az életből,* aztán, hogy csak harminckilenc, harmincnyolc és így tovább, és hogy a *szegényeken fogják kezdeni.* A világtalan rögtön fölérte ésszel, hogy őérte jöttek. A rendőrök hangja megerősítette aggodalmát és a könny kicsordult a vak ember szeméből. Magához szorította a kislányt és megsimogatta a fejét. Egy kis darabig még ellenkezett. Aztán a rendőrök mindkettőjüket feltuszkolták a kocsira.

* *Ausweis (német) — igazolvány.*

Szeretteit korán elveszítette Emanuel. Az édesapja egy kefegyárban dolgozott, amelynek munkásait, a családjukkal együtt, megkímélték a deportálástól. Rövidesen az „akciók" megindulása után rendőrök tódultak be Krakowskiék udvarára. Felharsant az ellentmondást nem tűrő baljós kiáltás, amelyet nem felejt el soha senki, aki a gettóban élte át azokat a napokat: „Mindenki az udvarra. Mindenki jöjjön le. Akit fenn találnak, lelövik." Az édesanya egyedül volt odahaza, nyugodtan ment le, az igazolványában bízva. Úgy vitték el egy szál ruhában, ahogy ott állt. Az idősebbik fia, az orvos, abban a pillanatban ért oda, amikor kivezették anyját a házból. Eltiporta a cigarettáját és beállt a sorba az anyja mellé. Egyikük sem tért vissza soha.

Tíz nap múlva ismét bejöttek udvarukra a rendőrök, ezúttal különféle nemzetiségű fasiszták kíséretében. Felharsant a jól ismert kiáltás, Emanuel lement az édesapjával együtt. Már nem bíztak úgy a papírjukban, mint az anyja, el voltak készülve mindenre, ágyukon ott hevert összekészítve az úticsomagjuk. Mégis visszatértek a lakásba. Most ott állottak az ablak sarkában s lenéztek a lakókra, akiknek nem fogadták el az igazolványát s akiket mindjárt elvisznek majd. Az arcuk nyugodt volt. Mennél jobban körülvette őket a halál, annál nyugodtabban voltak az emberek. Az udvar már egy perce kiürült, de apa és fia nem tudta elszakítani tekintetét a baljós helytől, ahol néhány perce eldőlt a sorsuk. Hirtelen két fekete

egyenruhás lett fasisztát pillantottak meg, akikkel semmi nyelven nem lehetett szót érteni. Valószínűleg azért jöttek vissza, hogy kifosszák a házat, „arany után" kutassanak az üres lakásokban. Egy perc múlva beszaladt az udvarra Wowa, Jasza legfiatalabb fia. Még csak tizenöt esztendős volt, de az apja elintézte, hogy fölvegyék az üzembe, hogy megmentse őt. Hazajött, mert bizonyára hallotta, hogy az akció lecsapott a házukra, és meg akarta nézni, mi van az apjával. Lélekszakadva rohant, egyenest a letteknek; azok rákiáltottak. A fiú semmit sem értett. Egy másodperc múlva már ott hevert a szemétgyűjtő mellett saját vérének tócsájában.

Amikor Jasza Krakowski meglátta legkedvesebb fiának holttestét a szemétgyűjtő mellett, felkapta az imakendőjét az asztalról és lerohant. Fejére csavarta a kendőt, megállt a holttest felett és imába fogott. Sosem imádkozott, de mostanában, az események hatására, vallási mániába esett. Az egyik lakó, aki a Varsó melletti Grójecből került ide s akinek a leányát meg a vejét már 1940-ben meggyilkolták a fasiszták, élesztette benne ezt a mániát. Ez a lakótársuk nappal szép, művészi bőrszíjakat készített, éjfélkor pedig felkelt, olajmécsest gyújtott és amellett vezekelt. Az utóbbi időben Jasza Krakowszki teljesen ennek a társának a hatása alá került.

Az egyik katona, amelyik az imént a legifjabb Krakawskit megölte, újra felbukkant az udvaron. Amikor meglátta a nem mindennapi jelenséget, az imakendőbe burkolt fejű apát, aki hajlongva imádkozott a fia holtteste mellett, hívni kezdte a társát, hadd szórakozzon az is a látványon. A másik lett nem került

elő. A keresésére indult hát, de a lépcsőház ajtajában megtorpant, meggondolta magát, a szeméhez emelte a fegyverét. A következő pillanatban felcsattantak a lövések.

Emanuel mindent látott az ablakból.

9

Az irtóhadjárat folytatódott. A módszerek egyre tökéletesedtek, minden nap hozott valami újat. Az emberek, akik a tegnapi csapdákat kerülgették, újakba, ma állítottakba estek. Sehol sem voltak biztonságban. Az „akció" már nemcsak egy utcában folyt egy időben, mint azelőtt. Villámsebesen cikázott ide-oda.

Már az üzemekből is elvitték az embereket. Azok, akik aranyon vásárolták a helyüket, egy sorba kerültek azokkal, akiknek semmiféle papírjuk sem volt. Minden a katonák kénye-kedvétől függött, akik nem osztották már két csoportra az embereket a helyszínen. Ezer és ezer papírral hadonászó kéz nyúlt felé jük, de ők azt kiabálták: „Majd aztán! Majd aztán! Gyerünk, gyerünk!" És a tömeg vonult az *Umschlag** felé. „Kiigazítani a sorokat, kiigazítani a sorokat" — kiáltották az emberek egymásnak. — „Rendet tartani!" És vonultak zizegtetve az igazolványaikat, ezt az egyetlen fegyverüket.

* *Umschlag (német) — vasúti rakodó.*

Az akciók folytatódtak, és az emberek egyre nyugodtabbak lettek. Most már nem lehetett jajkiáltást, sírást hallani, mint eleinte, pedig öregek és betegek, gyermekek és nők vonultak a sorban. Ezeknek a tömegeknek a sorsa nem mindig volt egyforma. Egyszer, az igazolványokat meg sem vizsgálva, vagonokba zsúfolták őket, másszor nagyrészük visszatérhetett a gyárakba. De másnap új katonák jöttek, és ugyanazokat az embereket ismét kiterelték a térre. Az igazolványok, amelyeket egyik nap még tiszteletben tartottak, a következő napon már semmit sem értek. Az áldozatok még mindig nem fogták fel mindezeknek az intézkedéseknek az értelmét, holott minden olyan átlátszó volt; de hát nehéz elhinni, hogy nincs már menekvés.

Emanuel azokból a napokból az emberek végtelen áradatára emlékezett, bundájukban vánszorogtak a hőségben, majd megálltak, hogy letörüljék a verejtéket a homlokukról; emlékezett a lövésekre, de főképp a tűrhetetlen, gyötrő éhségre emlékezett. Már nem volt kenyéradag, már csempészett ennivalóhoz sem lehetett jutni, az éhség kínozta és összetörte az embereket. Egy ízben Emanuel tanúja volt, amint valaki meglátott egy embert, aki nem viselt sárga karszalagot és odarohant hozzá: „Uram, mit mondanak? Meddig tart még ez? Hány embert fognak deportálni? Nem volna egy kis kenyere?" A kérdezett előhúzott a kabátja alól egy kenyeret, a kérdező pedig lecsatolta csuklójáról az óráját.

A szörnyűségek és az éhség elgyötörték az embereket, elgyötörték Emanuelt is, és hosszú heteken át csak valami ködön át látta a világot. Ilyen ködöt érez-

tek valamennyien ezen a nyáron. Egyesek ezen a ködön át is elszántan küzdöttek életükért, mások, akiket megmérgezett, megtört a szenvedés, csak egyet kívántak — meghalni.

10

Emanuel, miután elvesztette szeretteit, becsomagolt néhány inget meg egypár nélkülözhetetlen holmit a hátizsákjába, amelytől ettől kezdve soha nem vált meg; kulcsra zárta a szobát és elment hazulról, hogy a szegények életét élje. A szegények és nyomorgók, akiknek nem volt sem összeköttetésük, sem aranyuk, hogy helyet szerezzenek maguknak valamelyik üzemben, egyet tudtak: számukra az egyetlen menekvés, ha elrejtőznek. Az SD, a Sonderdienst kezdőbetűi szerintük azt jelentették: *sürgősen dekkoljál*. Jól el kellett rejtőzniük a zsidó rendőrség elől. Az Umschlagra felhajszolt hat „skalp" árán a rendőr meghosszabbította egy nappal saját nyomorult életét. Hat „skalp" volt egynapi ára a rendőrsapka viselési jogának és az életbenmaradásnak.

A felöltőjével felszerelten, amely éjszaka ágyául szolgált, nappal a csomagját jelentette, Emanuel pincéről pincére, padlásról padlásra, romházról romházra vándorolt, hogy nyugvó- és búvóhelyet találjon. Időről időre, többnyire esténként, amikor az embervadászat abbamaradt, és a bújkálók előjöttek a pincékből, hazament, hogy holmi ágyneműt vagy ruhát vegyen

magához. Ezeket aztán igyekezett elcserélni kenyérre, azoknál, akik kijártak dolgozni a gettóból. Időről időre el-elszaladt a barátaihoz is, hogy lássa, él-e még valamelyikük. A lakásukat rendszerint üresen és kifosztva találta. Gyakran akadt ott holttestekre; az emberek tömegesen vettek be mérget abban az időben.

Krakowskiékkal egy napon költözött ki a Królewska utcából Kurowski ügyvéd. Emanuel még gyermekkorából emlékezett Kurowskira. Az ügyvéd cukrot hozott neki olykor, de a kis Emanuel nem annyira ezért szerette őt, inkább azért, mert nagy ezüst Omegáján megtanította az óra járására. Az ügyvéd látogatása mindig élményt jelentett neki. Félénken somfordált be a szülei szobájába és csendesen megállt egy sarokban. Az ügyvéd tudta, mit jelent ez. Odahívta magához, a térdére ültette, előhúzta a tekintélyes Omegát és megkérte, ugyan mondja meg, hány óra, „mert ő bizony elfelejtette". Emanuel már a gimnáziumban összebarátkozott az ügyvéd fiával, Jerzy Kurowskival; barátok maradtak a műszaki főiskolán és később a gettóban is, bár itt gyengült a barátságuk. Egyik napon Emanuel elment a Karmelicka utcába, hogy megnézze, élnek-e még Kurowskiék.

A nap lement már; piszok, szemét és papír- és rongyhulladék borította az utcát. Itt is, ott is fel-felbukkant egy ember, de nyomban eltűnt újra. A félelmetes csend fojtogatta Emanuelt, amikor belépett a házba, ahol Kurowskiék laktak. A csend azt jelentette, hogy a házat már átfésülték. Növekvő rettegéssel ment fel a második emeletre. A lépcsőház olajfestésű falai ósdiak, kopottak, sötét is volt itt. A fél-

emeleti fordulókban lámpást tartó nő-alakok állottak. Mielőtt becsöngetett volna Kurowskiékhoz, megnézte az ajtó felett a számot, holott ismerte jól. A csengő nem szólt. Amikor lenyomta a kilincset, az ajtó kinyílt. Szűk, sötét előszobában találta magát, amelyből minden oldalon ajtók nyíltak. Ruhákkal teleaggatott fogas állt a sarokban, a padlón levert vakolatdarabok fehérlettek, Emanuel nem tudta levenni a tekintetét erről a fehérségről. Vadul vert a szíve, amint kinyitotta a balra nyíló ajtót, s egy kis szobában találta magát; itt is sötét volt, a fal kiszögellése félig eltakarta az ablakot, amúgy is szürkült már. Jobbra érintetlen, hófehér függönyös ágy állott, a másik oldalon a régimódi íróasztalon porlepte vaskos varsói telefonkönyv hevert. Mint az imént a vakolatdarabokról, most a varsói telefon-névsorról nem tudta levenni a tekintetét. Remegés fogta el. Egy pillanatra azt gondolta, *nincs a lakásban senki,* de *tudta,* hogy vannak, *pontosan tudott már mindent.* Visszament az előszobába, és úgy döntött, hogy elmegy innét, de mégis benyitott a szemközti ajtón. Tágas és meglepetésszerűen világos szobába került. Az ajtóval szemközt, az ágyon, egy nő feküdt a fal felé fordulva. Csinos, fehér blúz és fekete taftszoknya volt rajta. Úgy rémlett, mintha aludnék. Valami furcsa, szokatlan csönd lebegett felette. Emanuel érezte, hogy a lába meginog. Elszoruló szívvel, lábujjhegyen ment át a következő szobába.

A palackokkal és holmi édességgel terített asztalnál három férfi meg egy nő ült, valamennyien ünneplő ruhában. Az egyikük, egy középkorú férfi, egészen ernyedten ült. Nyitott szeme a belépő Ema-

nuelre meredt. A másik férfi, aki már deresedett, tépett ingben ült, úgy látszik, fulladozásában marcangolta szét. Viszont az asszony arcán nyoma sem volt a szenvedésnek, fejét könnyedén előrebiccentette; gyönyörű hosszú, vékony ujjainak vége kissé sárga volt a nikotintól. Kivételes, valósággal csodálatos szépség volt, nagyszemű, fekete hajú nő, gyönyörű metszésű, ovális arccal. A széttépett ingű férfi az öreg Kurowski volt. A fiát nem látta.

Az ilyen együttes öngyilkosságok gyakoriak voltak a reménytelen politikai helyzet és a hatalmas fasiszta győzelmek napjaiban. Néhány életúnt összegyűlt. hogy felhajtson egy kis ciánkális bort. Az ilyen társas öngyilkosságokat *lakomának* nevezték a gettóban.

De az emberi szív bonyolult törvényei szerint Emanuel ebből a nyárból mégsem a lakomára, nem is a cigarettáját eltaposó és anyja mellé odaálló bátyjára emlékezett (aki csak annyit mondott akkor: „ahová te mész, anyám, oda megyek én is"), és nem is a Wowa holtteste felett imádkozó édesapjára. Egészen más esemény nem hagyta nyugodni. Az egyik Nowolipki utcai házban történt. Afféle „gyermeknap" volt az, mint ahogy normális időkben szokott lenni „fák napja", „nők napja". Azon a napon a gyermekeket szedték össze, és a szülők álomba szenderítették és elrejtették kicsinyeiket, ahová csak tudták. Az udvaron összezsúfolódott a sokaság, a kapuban csendőrök álltak. Hirtelen az egyik udvari erkélyre kiszaladt egy négyesztendős kisfiú, akit szintén Emanuelnek hívtak. A nagy Emanuel jól ismerte, az unokanővérének a kisfia volt. Az édesanyja bezárta a szobába és meghagyta neki, hogy maradjon veszteg az

ágy alatt, de a gyerek, akit szemlátomást megrémített valami, felrettent álmából és kifutott az erkélyre, onnan kiáltozta: „Anyukám, anyukám." A gyerekek általában megértették a helyzetet, és úgy viselkedtek, akár a felnőttek — aki az utóbbi háború során megfigyelt gyerekeket vagy akár kutyákat, sok érdekes gondolatot meríthetett megfigyeléseiből — de ez a kisfiú ezúttal nyilvánvalóan *elfelejtette*, mi történik, *és nem is tudott ráeszmélni*. Nem értette, miért a nagy sokaság az udvaron, miért pisszegnek és miért haragszanak, a kisfiú *megfeledkezett* magáról. A pisszegésre csak keservesebben kezdett bőgni, s ezzel végül is becsalogatta a hóhérokat az udvarra.

Emanuel később kiment az utcára. A saját halála nem fájt volna neki így, mint ezé a kisgyermeké. A ház előtt néhány frissiben meggyilkolt asszony holtteste hevert. A bőrük valami ibolyás árnyalattal színeződött. Emanuelt a láttukra undor fogta el. Iszonyodva gondolt magára, az életére, mindenre, az egész egyetlen óriási rakás rondaságnak rémlett neki. Elrejtőzött az egyik lakásban. Bevett egy jókora adag altatót és két napig aludt egyhuzamban. Kínzó éhséggel ébredt. Valami pástétomot lelt és úgy vetette rá magát, mint az eszeveszett. Szörnyen sokat felfalt ebből a pástétomból.

Szeptember 6-án, a hirdetmények szerint, amelyeket az éjszaka folyamán ragasztottak ki — márpedig ellentétben a napkeltétől napnyugtáig tartó időszakkal, az éjszaka jelentette a gettó valódi nappalát — tehát másnap, szeptember 6-án mindenkinek, aki még élt a falak között, elő kellett bújnia odújából, ahol éppen rejtőzött és meg kellett jelennie a Mila, Lubecki, Libelt vagy Ostrowski utcában. A németek készítették a „nagy hálót". Kora reggel volt még, hűvösen derengett a napfény. Tíz óráig szabadon lehetett közlekedni az utcákon, és a tömeg ide-oda hömpölygött minden irányba. Rohant az egyik ember a másikhoz, hogy megszilárduljon elhatározásában; az emberek saját elhatározása attól acélozódott meg, hogy mit tesznek mások. Rokonok rohantak rokonokhoz, jó barátok a jó barátokhoz. Amikor Emanuel barna felöltőjében, hátizsákjával a kezében kilépett a házból, ahol az utolsó éjszakát töltötte, hullámzó embertengerbe csöppent. A szíve nem vonzotta senkihez sem. Északi irányba tartott, de nem döntött még. Az utolsó pillanatig habozott, vajon átlépje-e a németek szabta határt. Még egyre tartott benne *a köd*. Nem lobogott benne ugyanaz az elszántság, mint jó néhány társában, akik minden módon, lehetséges és lehetetlent megpróbálva, harcoltak az életükért, de nyoma sem volt benne azok gyengeségének, akik még a fasisztáknál is jobban gyűlölték az általuk teremtett életet és csak a halált kívánták. Nem akart küzdeni, de nem akart tenni semmi olyat sem, ami közelebb

hozhatná a halált. Afféle viszonyban volt a halállal, mintha távoli rokona volna; legalábbis így rémlett neki.

Az utcán mégis fürkészve szemlélte a házakat, nem nyújt-e valamelyik *menedéket*. Azok az épületek, ahol eddig meghúzta magát, nem szolgálhattak tartós búvóhelyül, ha tehát most az ittmaradásra szánja el magát, mindenekelőtt rejtekhelyre volt szüksége. A Zamenhoff utca egyik házát alkalmasnak találta. Az otthonukat odahagyó lakók, akikkel a kapuban éppen szembe találkozott, megvető pillantással mérték végig, azt gondolták, fosztogatni indul — hiszen oly kevés holmijukat hozták magukkal a lakásukból. Egy piszkos felöltőjű, apró emberke palacsintává lapult kalapban, kis híján rávetette magát.

A pince felé vette az útját, ott már éjszakázott egyszer, most újra szemügyre akarta venni. Benézett a tárva-nyitva hagyott pincerekeszekbe, de nem volt ínyére egyik sem; a folyosó végén gyakorlott szeme álcázott bejáratot fedezett fel. Ledobta a hátizsákját meg a felöltőjét, odább tolta a bádoglemezt, átkúszott a résen és gyufát gyújtott. Igen, ezt a zugot valaki már hasonló céllal berendezte magának. Tábori ágy állott itt, a sarokban egy vödör víz, mellette egy bádogdobozban száraz tészta. Az ágyon ruhadarabok hevertek. Vajon meghalt-e a gazdájuk vagy csak kiment és hamarosan visszatér? Ebben a pillanatban mindennek semmi jelentősége nem volt. Az idegennek mindenképpen meg kellett vele osztania ezt a zugot. Ez volt a gettó íratlan törvénye.

Emanuel leterítette felöltőjét, végigheveredett az ágyon, arrább lökte a nyirkos, vörös dunyhát és lé-

legzetét visszafojtva hallgatózott. Belehallgatózott önmagába, lesve, milyen elhatározás születik bensejében. Úgy gondolta, hogy bizonyos időt átvészelhetne itt. Megpróbálta lehúnyni a szemét. Tizenöt perc elteltével megértette, hogy nem bírná ki a pince sötétségében és dohos levegőjében, az elhagyott halott város közepette. Egy óra a napfényen, ahol feje fölé borult az égbolt s körülötte emberek voltak, értékesebbnek tűnt a szemében, mint egy évszázad a pince homályában. Azt mondta magában, nincs joga más sorsot kívánni, mint amilyen a többieké. Összeszedte a holmiját, zsebre vágott néhány marékkal a száraz tésztából és kibújt a résen. Az utca képe mit sem változott. A tömeg éppúgy hömpölygött, mint az imént, ugyanannak a folyónak a vize volt. A nap melegebben sütött.

Emanuel még jó néhány pincét, padlást, üres lakást sorra járt, mielőtt a német parancsban megjelölt utcákhoz ért. Kutatta a lehetőségeket és küszködött magában, míg váratlanul, egyszerre csak *lezárult számára a nap.* Vannak pillanatok, amikor fontos elhatározásra van szükség, s az ember egy fegyver dördülését várja, de a fegyverdördülés jóval a várt pillanat *előtt* vagy *után* hangzik fel. Tíz órakor az SS-legények nehéz-géppuskákkal elzárták az utcák kijáratát. A következő pillanatban Emanuel rádöbbent, hogy rosszabbul nem is cselekedhetett volna.

Negyedmillió ember szorongott az utcákon, amelyek mindig a legszánalmasabb varsói nyomor utcái voltak. A házak többnyire üresen álltak. Az idevalósi emberek, nehéz munkához szokott dolgozók elsőnek jelentkeztek, amikor „munkára" lehetett utazni.

Örökkön-örökké kiszákmányoltak voltak, azt hitték hát, most is a kezükre van szükség, nem pedig a fejükre. A puszta szobákban csak kiszóródott toll maradt utánuk — a pogromot átvészelt madarak tolla — és összeszáradt ürülék. Most keveseknek jutott hely a házakban, s a többiek a szabad ég alatt rostokoltak. Fiatalemberek, akik Emanuelhez hasonlóan ugyancsak későn kaptak észbe, felmásztak a tetőkre. Minden kijáratot géppuskák őriztek. Csak egy maradt szabadon: ez pedig bevagonírozó helyre vezetett.

Egy óra múlva megkezdődött a „szelekció". A térdre parancsolt, elnémult tömeg között végighaladó SS-legények két fenyegető szót vetettek oda: „Rechts, links."* Sorsdöntő szavak voltak. Elválasztották a fiatalokat az öregektől, az anyákat a gyermekektől. Az anyák kiszórták holmijukat és kiürített zsákjaikba, böröndjeikbe, hátizsákjukba gyömöszölték kicsinyeiket. Bebugyolálták gyermekük fejét, nehogy kiáltsanak. Zavart eszű öregek próbáltak beférkőzni a házakba, ahol már így is zsúfolásig szorongott a nép. Az emberek egymás torkának ugrottak. Elkeseredett harc folyt minden falmélyedésért, minden résért. Tébolyukban egyesek kanalukkal kezdték túrni a földet.

A szelekció az első napon nem ért el Emanuelig, a szabad ég alatt találta az éjszaka. Kétszázezer ember nem húnyhatta le a szemét. A sötétben kiáltások harsantak, ismerősök keresték egymást. Mindúntalan valaki fölébe hajolt az alvó Emanuelnek és az arcába

* *Rechts, links (német) — jobbra, balra.*

bámult. Amint észrevette, hogy tévedett, ment kutatni tovább.

Az egyetlen baráti lélek, akire Emanuel még számíthatott, most itt volt az oldalán: Tizenhét esztendős fiú volt, akivel az „akciók" kezdetén ismerkedett meg. Az első időben az árvaházak még együtt tartották neveltjeiket, arra számítva, hogy a németek nem viszik el a gyermekeket az intézetből. Amikor azonban kiderült, hogy éppen az intézetek jelentik a legkönnyebb prédát, az igazgatóság szélnek eresztette a gyerekeket, akiket csak saját ügyességük menthetett meg.

Emanuel ifjú barátja is ilyen árvaházból szabadult gyerek volt, aki éhesen, rongyosan bolyongott és ott hajtotta álomra a fejét, ahol éppen tudta. Valami pincében akadtak egymásra, és tüstént összebarátkoztak. A fiút egyszer deportálták már, de kiugrott a vagonból. Visszatért a gettóba, hogy segítsen egy barátján, akivel hosszú éveket töltött az árvaházban. „Hiszen olyan gyenge" — mondotta a társáról. Ezt a fiút Mundeknek hívták, és éppen a Mila utcában született, amelynek kövein most hevertek. Nem ismerte a szüleit, kora gyerekkorától Korczak árvaházában nevelkedett. A barátjával, azzal a „gyengével", arról ábrándoztak, hogy beállnak partizánnak.

Sötét, vörösesbarna haja volt, barna, mandulavágású szeme, finom metszésű orra, szépen ívelt szája, erős álla, finom bőre. Az egész legényben volt valami nagyon kellemes, nemes, erőteljes. Két napig együtt keresték az elveszett barátot, s közben ételt is együtt szereztek maguknak. Aztán szem elől vesztették egymást és most megint összetalálkoztak a „há-

lóban", váratlanul. Mundek éppen két napja tudta meg, hogy árvaházbeli pajtása meghalt.

12

Emanuel valósággal újjászületett, mióta barátjára lelt. Élni akart és tudta, hogy mindent el fog követni, csak hogy életben maradjon. Ott feküdtek a kövezeten, összebújva és újra meg újra azon tünődtek, hogyan juthatnának ki innen.

Másnap a németek már új rendszer szerint jártak el: a fiatalokat válogatták ki; Emanuel barátjával együtt a bevagonirozó helyre került. Ott szorongtak a tömegben, amely le nem vette a szemét a lezárt vagonokról, éppen akkor gördültek ki a rakodóról. Emanuelnek egy pillanatra úgy rémlett, mintha pályaudvaron állna, és afféle közönséges, bedrótozott ablakú marhavagonokból összeállított szerelvény kattogna el a szeme előtt. A vonat némasága döbbentette meg, azt hitte, kiáltást hall majd, de minden döbbenetes csendben folyt le. Csak ez az egy szerelvény indult el aznap, az ember-válogatók gyorsabban dolgoztak, mint a vasutasok.

Éjszakára az emberek egy részét, köztük Emanuelt és Mundeket is, beterelték egy négyemeletes házba a tér végében. A sokaság szüntelenül fel-le hullámzott a lépcsőn. Azonnal kiderült, hogy a házban nincsen víz. Minden szobában egymás hegyén-hátán hevertek az emberek. Akiknek nem jutott hely a pad-

lón, állva aludt, nekidőlve a falnak. Egy asszony a kezét tördelve kiáltozta: „Elvitték! Elvitték!" Egy vörös hajú, középkorú, dülledt szemű férfi, könyörögve kiáltotta, nem lehet tudni, kinek: „Öljetek meg! Öljetek meg végre!" Másutt egy fiú vigasztalta az anyját: „Holnap! Meglásd, holnap minden véget ér, holnap végre elindulunk, majd megvált a halál." S miközben egyre a megváltó halált emlegette, megállás nélkül simogatta az édesanyja kezét.

A két jó barátnak sikerült helyet szereznie padlón, lefeküdtek hát. A fény alig hatolt be ide. A kimerültség elbágyasztotta őket és elaludtak. Éjszaka Emanuel fulladozni kezdett. Kigombolta az ingét, óvatosan, nehogy felriassza a barátját, aki a fejét az ő vállára hajtva, aludt. Emanuel attól félt, hogy megfullad levegő híján. Végül is erőnek erejével úrrá lett a fojtogató rohamokon. Lehúnyta a szemét, de nem bírt elaludni, beszélgetésre lett figyelmes a közelben. Valami „Bubinak" csúfolt németről mesélt valaki a társának: ha ő van szolgálatban, *eszményi* rendnek kell lenni. Akik munkára jártak a gettóból, tudják, hogy elég volt a fejüket felemelni, Bubi tüstént észrevette. Akkor pedig lő. Nem ismer más büntetést, csak a lelövést. Megvan a saját módszere: megparancsolja, hogy önként adják át a felesleges ruhát, az aranyat, dollárt, briliánsot; csak tíz złotyt hagy meg élelemre. Ilyen bevezető után az emberek általában oda is adnak mindent. Amikor mindenki kipakolt, Bubi *stichpróbát* csinál, kiszúr egy-két embert és megparancsolja, hogy vetkőzzenek le. Akkor aztán, ha csak egy złotyt is talál a megengedett összegen felül — agyonlövés jár érte. Szeret üres lakásokat átkutatni.

Ha meglel valakit, tarkónlövéssel végez vele. Megvannak a maga napjai: hol az öregeket kutatja, hol a gyerekeket, máskor a fiatal nőket. A kilencedik „skalp" után egészen megváltozik, nem rohangál, nem ordítozik, nem fenyegetőzik, csak álldogál ernyedten. Filmszínész volt civilben. Bécsben játszott.

Másnap az épületbelieket zsúfolták a vagonokba, bár a tér is tele volt emberrel, de hát a rakodón sem dolgoztak sablonosan. A két jó barátra késő délután került csak sor. Mire őket vagonirozták, végignézhették, hogyan megy az egész. Maga a bevagonirozás pillanata nem is festett olyan tragikusan. A rakodók a halotti csöndben odaállították a hordozható följárót és kiszámoltak hol nyolcvan főt, hol százat, hol százhúszat, s azzal rájuk csattantották az ajtót.

13

Áthatolhatatlan sötétség uralkodott a vagonban. Időről időre valaki gyufát gyújtott és megszólalt (mindüntalan ugyanaz a hang volt): „Emberek, merre visznek minket? Mondjátok, hol vagyunk? Vajon ez a treblinkai vonal? Ha Istent ismertek, engedjetek valakit az ablakhoz, aki ismeri a vidéket!" Jajkiáltások hallatszottak. Valaki ütötte a társát. Emanuelnek eszébe jutott, amit egyszer meséltek neki, hogy a lezárt vagonokban egyik ember dührohamában elvágja a másik torkát. Görcsösen az ablakba kapaszkodott, attól félt, hogy megfullad levegő híján, ha

odább szorul onnan. Két gondolat zakatolt benne szűntelenül: a szökés és az, hogy valahogy a szűk kis ablakhoz kell vonszolnia a barátját; a tömeg elválasztotta őket. Újra meg újra kiáltotta a nevét. A fiú eleinte válaszolgatott, aztán elmaradtak a feleletek. Valahányszor Emanuel kiáltott, dühödten ütni kezdték. Az idegek a végsőkig feszültek, minden dühöt gerjesztett. Emanuel azt gondolta: „Ha nem tudom őt idevonszolni, ha nem öntök belé erőt, ha nem frissíti fel az éj hűvöse, elájul és akkor halálra taposják." Nagy nehezen ellökte magát az ablaktól és visszagondolt rá, merről jött a fiú hangja. Rúgások és szitkozódások kísérték, amint utat tört magának a testek tömegén keresztül, míg végre meglelte a barátját. A hóna alá vette, mint egy zsákot és az ülő és fekvő embereken keresztül az ablakhoz vonszolta. „Végy lélegzetet! — kiáltott rá. — Az Isten szerelmére, lélegezzél! Ne hagyd el magad! Küzdjél! Küzdjél az életedért!"

Néhányan, akik el voltak szánva mindenre, feszegetni kezdték a vagon padlóját. Valahonnan fejsze is akadt. Hajnalra elkészültek. Ki kellett ugraniuk, ez volt az utolsó lehetőségük.

14

Emanuel ugrott elsőnek. Mielőtt kiugrott volna, valami kétségbeejtően átvillant az agyán, a következő pillanatban már elfelejtette, mi volt az. Megcsúszott

és elzuhant. A világ egyetlen robajjá változott fölötte. Lehúnyta a szemét, *tudta,* hogy többé nem nyitja fel már; *tudta,* hogy mozdulatlanul kell feküdnie, eszébe villant, hogy az utolsó vagonban utaznak az őrök, akik lőnek, ha csak moccanni mer. Úgy rémlett neki, nagyon sokáig feküdhetett így. Amikor kitárult fölötte az ég, felugrott, a lövések döreje megsüketítette. „Eltaláltak!" — villant át rajta, de tovább futott. Egy perc múlva elérte az erdőt.

Elrejtőzött a sűrűben és hallgatózott. A vére lüktetett. Nem hallott mást, csak a szíve zakatolását. Tíz másodpercenként kellett ugraniuk: Mundek volt a negyedik. Mielőtt kiugrott, biztatta még őt, hogy ugorjon csak — az ég szerelmére! — ne féljen! „Meglehet, hogy beljebb vannak az erdőben" — gondolta. De nem ugrott fel, hogy arra, a sűrűbe fusson. Körülkémlelt. Óriási páfrányok között feküdt, feje felett a fenyőkön és tölgyeken átderengett a vöröses kora reggeli nap. Olyan csend honolt itt, mint egy tó fenekén.

Hirtelen eszébe jutott, hogy mielőtt felugrott volna a földről, egy alakot látott, aki valami furcsa módon hanyatt zuhant, s az az ember *sárga kabátot* viselt. Emanuel megborzongott: Mundeknek volt sárga düftin kabátja. Emanuel hallott róla, hogy az utakon fosztogatók lesnek a szökevényekre, s valóságos szakmát csináltak ebből, mégis visszafelé futott, a vasúti sín irányában. Amint kiért az erdőből, a feltáruló táj úgy lobbant föl előtte, mintha láng csapna a szemébe. Nem látta a síneket, azok kissé lejjebb vezettek a bevágásban. Vagy negyven lépésnyire lehetett a vágánytól, lélegzetvétel nélkül futotta végig. Hirtelen

néhány lépésnyire megpillantotta a sárga kabátot. Földbe gyökerezett a lába. Végül is visszafojtott lélegzettel közelebb ment. Letérdelt és egészen a meggyilkolt fiú arcába hajolt.

15

Amint visszatért az erdőbe, a földre vetette magát. Borzalmas zokogás rázta, sírt, sírt, amíg csak könnye volt. Ahány halál, mind elsiratta ebben az egyben. Megfeledkezett magáról. Amikor végül felállt, rádöbbent, hogy sántít, hogy sajog a csípője, úgy látszik, megütötte magát ugrás közben. Bicegve indult vissza Varsó felé.

Az erdő szélén haladt, s közben egyre gyötörte az éhség. Előhalászta zsebéből a maradék száraztésztát és sokáig majszolgatta. Mindegyre a fiú arcát látta maga előtt és mindúntalan feltette magában a kérdést: *miért?* Miért kellett a fiúnak meghalnia? Nem tudott beletörődni ebbe a halálba. Egyszer csak ráeszmélt, hogy a legnagyobb ellensége — a saját arca. Nem volt ugyan kreol típus, hamuszínű haja volt, magas homloka, egyenes orra, szürke szeme, erős termete, *mégis.* Tulajdonképpen nem is az arcáról volt szó, a helyzete volt gyanusan *tipikus.*

Egy kis csermelyt talált, lehasalt és mohón itta a vizet, sokáig. „Akinek aranya van, akinek órája van, kap vizet" — kiáltozták az őrök, amint csörömpölő vödrökkel végighaladtak a lezárt vagonok mellett,

ahol az emberek haldokoltak a szomjúságtól. Az embereket kevésbé gyötörte a rájuk váró halál gondolata, mint a szomjúság. Egy pohár víz többet ért az életnél. „Még utaznak" — jutott eszébe a transzportról. Amikor ismét a víz fölé hajolt, hogy igyon az összesek helyett, akik nem juthattak hozzá, megpillantotta a képét a csermely tükrében. „Még egy gyermek is mindent leolvas erről a fájdalom torzította arcról" — gondolta új rettegéssel. Kezére pillantott. Piszkos volt, olajos, véres.

Ledobta felöltőjét, megmosdott és elindult; gyenge volt, alig bírt botorkálni. Észrevette, hogy az inge piszkos, a nadrágja elszakadt. „Minden elárul engem — gondolta — a ruhám, az arcom, a beszédem. A nyelvem elárul, mihelyt beszélni kezdek." Eszébe jutott, hogy már évek óta folyton figyelmeztették, ne kezdje „na"-val a mondatait. Tizenöt év alatt talán ötször ha sikerült.

Vánszorgott és közben arra gondolt: „Az elemek ideje jött el. Jaj annak, akit legyűr a hatalmuk." Amikor a pincékben rejtőzött, megértette, mit jelent az otthon. Amikor a rendőröket látta, megértette, kik a júdások. Most, amint az erdő szélén baktatott, megértette, mi a haza. Idegen volt neki ez az erdő, idegenek a rétek, és legjobban az emberektől félt. „Az első házból kiléphet egy ember — fordult meg a fejében — akinek a barátomnak kellene lennie és a gyilkosom lesz. Hol éltem hát eddig? És hogyan lehet, hogy nem gondoltam mindeddig erre? Hogy élhettem, ha nem tudtam, mi a *haza*?"

Hirtelen megremegett. Egy oldalösvényről előbukkant az, akitől a legjobban félt — egy ember. Negy-

ven év körüli, szikár férfi volt, hosszúkás arcú, ráncos képű, tömpe orrú, cserepes szájú. Kabát nélkül volt, gallértalan ingben, amelyet egy kapocs tartott össze a nyakán. Mindaz, amit Emanuel valaha is hallott vagy olvasott az emberi arcokról, óvatosságra intette. Ezúttal késő volt az óvatosság.

Késő volt visszafordulni. Végtére is ellenséges földön volt, mindenütt tüzes lehetett neki a talaj. Megint az következett be, aminek be kellett következnie, nem volt menekvés. „Azok, akik a Varsó környéki Falenciából jöttek, összetalálkoztak azokkal, akik Otwockból igyekeztek szemközt. Az egyik csoport a másikat kérdezte: hová? És ezek is, azok is tanácstalanul tárták szét a karjukat, nem volt hová menniük, ellenség volt körös-körül." Ösztönösen azt színlelte, hogy ő Varsóba megy, azt kell mondania, *kiránduláson* volt és most tér haza. Minthogy éjszakáznia is kellett, magával vitte hát a felöltőjét, most pedig a karján viszi. Összeszorított fogakkal, megfeszülő izmokkal, rémülten félresandító szemmel ment el a paraszt mellett. De a következő pillanatban meghallotta a szót, amelyet várt:

— Forduljon vissza!

Emanuelnek egy pillanatra úgy rémlett, hogy ez az ember késsel fogja rávetni magát. Hogy kifosztja mindenéből, hogy elveszi a zakóját, a felöltőjét, a cipőjét, de mindez a legkisebb baj lett volna még.

Visszament.

Kiderült, hogy ez a „forduljon vissza" csak figyelmeztetés volt. Vasárnap volt éppen, és odább, a falu végén, ott üldögélt Jaš Molenda, aki személy szerint sohasem tudta megbocsátani, hogy a zsidók kétezer

évvel ezelőtt megfeszítették Krisztust. Ezért aztán kifosztott mindenkit, akinek sikerült megszöknie a vonatokról, és aztán csendőrkézre adta őket. Éppen erre figyelmeztette a paraszt Emanuelt.

Emanuel később meggyőződött róla, hogy a könyvek és az úgynevezett értelmes emberek nagy része ostobaságokat fecseg az emberi arcokról. Ilyen szép emberrel, mint ez a paraszt, Emanuel még nem találkozott életében. Besötétedésig ott tartotta őt az erdőben, aztán az éj leple alatt a szérűjéhez vezette és ott rejtegette három hétig, állandóan hordva neki az élelmet. A kis falu, mintegy negyven kilométernyire feküdt Varsótól, a paraszt pedig, akit Kajetan Siteknek hívtak, a fővárosba járt dolgozni. A szérű résén Emanuel gyakran kilesett a jótevője házára. Rozzant kis viskó volt, bádoggal és újságpapírral foldozták ki a fedelét. Messziről minden másnak lehetett volna gondolni ezt a kalibát, csak éppen lakásnak nem. Egy csöpp kert tartozott a házhoz. Emanuel feltette magában, hogy élete végéig nem felejti el Kajetan Siteket.

1

Alig két és fél esztendő múltán, 1945 januárjában a Vörös Hadsereg és a Lengyel Hadtest nyomában visszatértek Varsóba a kiűzött lakosok. Visszatértek a városba, amelyet a hitleristák egyszerűen „földrajzi fogalommá" változtattak, a városba, ahol nem voltak házak és lakások, nem volt víz, világítás, közlekedés, nem voltak üzletek, ahol hiányzott mindaz, ami nélkül azt hihetné az ember, nincs város és nincs élet.

„1945-ben — írja Boleslaw Bierut Varsóról — a város úgy festett, mint földrengés után... Nehéz felfogni ésszel ennek a gaztettnek a méreteit és bestiális értelmét." Szakemberek számítása szerint a város kilencven százalékban elpusztult. Egyetlen értéke a föld alatti közműrendszer maradt: a csatornák, a vízvezetékek — és a romok. A hajdani város romjain újat kellett építeni. A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság felhívást adott ki a főváros újjáépítéséről, és szavára megmozdult a világ egyetlen népe, amelyik kész volt a munkára és nem kérdezett semmit, nem követelt semmit magának. Csak varsóiak tehetik meg, hogy ennyire ne gondoljanak magukra. A lengyel „majd csak lesz valahogy", ami oly elviselhetetlen máskor, most csodákat művelt.

Ahhoz, hogy ismét várossá legyen a város, vízre volt szükség, villanyra, gázra és közlekedésre, és — építeni, építeni, építeni kellett. Az építészmérnököknek azt mondták: lakásokat, lakásokat és ismét laká-

sokat. 1945-től 1950-ig ötven-százezer varsói lakos állott mindig az építészek rendelkezésére. Volt időszak, amikor minden hatodik varsói lakos a város közvetlen újjáépítésén dolgozott, és a mérnökök utasításait teljesítette.

Emanuelnek a megszállás idején mindvégig egyetlen vágya volt: megérni a szabadságot, aztán végigmenni az utcákon, amelyeket több vér öntözött, mint eső, elsiratni az elhunytakat és nekivágni a világnak. „Ha megérem a holnapot — mondta magában — ha megérem a hajnalt, felszabadulásom első napja egyben az utolsó napom lesz ebben az országban"; nem ő egyedül gondolkodott így.

Most azonban más gondja akadt, most már senki sem gondoskodott róla, egymaga volt és magának kellett megkeresnie a kenyerét. A háború előtt két évet végzett az építészmérnöki főiskolán. Így hát most, amikor elsiratta halottjait, arra az elhatározásra jutott, hogy először is be kell fejeznie a tanulmányait.

A szakemberhiány a függetlenség első pillanatától kezdve olyan nagyméretű volt, hogy a tehetséges építészhallgatók annyi munkát kaptak, amennyit mínálunk a háború előtt, s külföldön akár most is, öt okleveles mérnök végezne. A nálunk kialakult munkatempóban senkinek sem volt joga hozzá, hogy véka alá rejtse képességeit.

Emanuel K. mérnök irodájába került, ahol rövidesen már önállóan kezdett tervezni. Hamarosan csak a munkának élt; a háború után meggyőződhettünk róla, mennyire be tudja tölteni a munka az ember életét. Azonban időnként Emanuelnek akadt néhány szabad órája, és ilyenkor érezte, hogy körülötte egyrészt nö-

vekszik az új élet, de másfelől pusztul a régi, amelyvel pedig érzelmileg annyira össze volt kötve. Látta azt is, hogy mások nem torpantak meg a félúton és valóra váltották hajdani vágyukat, hogy itt hagyják atyáik porát és nekivágjanak a világnak. Sokan kivándoroltak az életben maradottak közül, különösen azóta, hogy Izrael megnyitotta kapuit. A kormánynak pedig emberekre volt szüksége. Minden gyárban, minden építkezésen, minden intézményben, hivatalban kezekre, agyakra, emberekre volt szükség. Az egész ország emberekért, szakemberekért kiáltott. Olyan emberhiány volt, hogy úgy rémlett, ha még húszmillió ember élne itt, akkor sem maradna tétlenül egyetlen kéz sem. A kormány mégsem tartotta vissza azokat, akik menni akartak, hisz oly sok minden szólt mellettük. Nem volt nehéz megérteni, mi megy végbe ezekben a megtört szívekben. Más tájra vágytak, amelyet kevésbé itatott át a sors szeretteik halálával, mint az ittenit.

A felfedezés, hogy elmegy ez a néhány vagy tán néhány tucat csodaképpen életben maradt ember, aki régről ismerőse volt, úgy hasított Emanuelbe, mint a kés. Megesett, hogy a fél városon is végiggyalogolt és nem találkozott ismerős arccal. Megesett, hogy amikor felkereste azt a néhány ismerősét, akik az „egész világot" jelentették neki, megtudta, hogy vagy már kivándoroltak, vagy éppen „most készülődnek". Gondolataikat már betöltötte az ottani élet, amely „nehéz lesz, de gyötrő emlékek nélkül", és Emanuelre már „odaátról" néztek.

Az ember a feleségéért dolgozik, a gyermekéért, az anyjáért, a szeretteiért, akik a hazájának részét je-

lentik. De Emanuelnek nem volt senkije, egymaga volt, és már a munka sem nyugtathatta meg. Sohasem barátkozott könnyen az emberekkel, és amint a csüggedés pillanataiban lenni szokott, magányosságát örökkétartónak érezte. A pusztulás félelme ismét rátört, talán még gyötrőbben, mint azelőtt. Mind kevesebb és kevesebb helyet talált magának abban a világban, amelyet segített építeni.

Különös időket élünk. A mi időnkben véget ér egy korszak és egy új kezdődik, a szemünk láttára történik az egész, magunk alakítjuk ennek az új korszaknak a körvonalait s talán éppen ebben különbözünk mindenkitől, aki előttünk élt. Ha két korszak szembe találkozik egymással, ezer és ezer új, szokatlan konfliktust robbant ki. Új korszakba érkezünk, de más dolog a családunkkal, a barátainkkal együtt lépni ebbe az új világba, mint egyedül, magányosan, akár a maratoni futó, aki mellől kidőltek a társai. Nehéz hát gyötrőbb magányosságot elképzelni, mint Emanuelé volt. A hazája összeszűkült arra a néhány emberre, akik életben maradtak és akik most elhagyták az országot. A föld kicsúszott a lába alól. Kétségbeesetten menekült a szabad pillanatoktól, de tőrdöféseik elől nem volt menekvés. Végül már rettegett az éjszakától, mint a kisgyermek; ilyenkor mindig jobban kínozta a szenvedés. Félelmetes dolog túlélni a népünket.

A munkába menekült. De az utcák, házak, óvodák, kertek, életünknek ez a hatalmas zengő dala, ez a mi hatalmas, élő tengerünk, amelyre olyan büszkék vagyunk, számára mégis holt anyag maradt. S ahhoz, hogy életre keljen, valakinek jönnie kellett

és lelket lehelnie belé. És annak a valakinek el kellett jönnie. A marxisták azt állítják, hogy a véletlen ott rejlik a szükségszerűben.

2

1949 tavaszán az egyik ifjúsági lap szerkesztőségéből egy húszéves újságírónő látogatott el a mérnöki irodába. Az építkezésről gyűjtött anyagot. Tévedésből Emanuelhez irányították, aki ugyan mással foglalkozott. Tán egy félórát beszélgethettek. Mikor a fiatal nő az adatok kiegészítése végett átment az illetékes tisztviselőkhöz, Emanuelben ugyanolyan erővel robbant ki valami, mint amikor a sokáig parlagon hagyot föld újra teremni kezd. Még sokáig gomolygott Emanuelben valami szép: a kissé ferdevágású kék szem, a kiálló arccsont, a homlokból hátrafésült gesztenyeszínű haj, a furcsán kiejtett „ł" betű és a minden kérdés előtt a szemén átfutó riadt zavar. Ez a teremtés félóra múltán eltávozott, és az álmok tengerét hagyta maga után. Elegendő lett volna felhívni az ifjúsági lapot, hogy megtudja ennek a teremtésnek a nevét, de Emanuel ezt túlságosan brutálisnak találta; ha érzés keveredik a játékba, ott a hétköznapi dolgoknak már nincs helye. Két hétig nem múlt el egy óra, hogy Emanuel ne gondolt volna a leányra, hogy ne nyúlt volna a telefon után, de visszariadt. Az érzéstől félt. Az ő fogalmai szerint a szerelem fé-

lelmetes, keserű érzés volt; a múlt tragikus emlékei kísértették.

Két hét múlva azonban összetalálkoztak a színházban. Emanuel megremegett, amikor megpillantotta. Sokáig nem tudta eldönteni, kivel lehet a lány. Azonban a szünetben éppen szembejött vele az előcsarnokban, egyedül, mosolyogva. Éppen ez a mosoly ragadta meg a figyelmét most is, először is. Első ízben azt hitte, bizonyára tintafoltos valahol, azon mosolyog a lány, egy pillanatig erre gondolt most is. De nem volt tintás, sem akkor, sem most. A lány azért mosolygott, mert megismerte őt. Kajetan Sitek lánya volt, azé a paraszté, akivel kapcsolatban Emanuel megfogadta, hogy nem felejti el, amíg él.

Nem kellett az élete végéig várnia, véletlenül hamarosan összetalálkozott Sitekkel az egyik hivatalban. Az egyik vezető tisztviselő, amint meglátta a parasztot, felugrott, odasietett hozzá, jobbról-balról megcsókolta. Emanuel másoktól tudta meg, hogy Sitek régi párttag volt, aki nem ült tétlenül a megszállás idején sem. Jelenleg egy iskolában tanult, ahol hajdani földművesekből igazgatókat képeztek az állami gazdaságokba. Kajetan Sitek nem volt olyan ember, aki hálálkodást várt volna, inkább az látszott rajta akkor is, hogy siet. Azon az egyetlen beszélgetésen a lányát dicsérte, Kasiát, de Emanuel akkor ügyet sem vetett erre. Csak a színházban jutottak eszébe az apa szavai. Az is eszébe jutott, hogy a fészer résén nemegyszer látta a lányt, akkor még egészen gyerek volt, kis vadóc, aki mindig mezitláb szaladgált. Kora reggel felkapaszkodott már a körtefára, csak a nagyanyja hívására jött le, többet volt a fákon, mint a földön.

Hamarosan jobban megismerték egymást. Kasia teljesen az új világban gyökerezett. Még 1945-ben belépett az ifjúsági szövetségbe. Frissiben elutazott nyugati visszaszerzett területekre, mint traktorista, más, szövetségbeli fiúkkal és lányokkal, akikre úgy néztek akkor, mint az agyalágyultakra. Mert akik akkoriban odautaztak, inkább a szőnyeget, bútort, porcelánt, aranyat „szervezték" maguknak. Kasia a következő nyáron Jugoszláviába utazott. Részt vett a nemzetközi ifjúsági brigád munkájában. A napok *tűrhetetlenül* forrók voltak ott, éjszaka dolgoztak hát, napközben a sátrakban pihentek és itták az ottani dús föld borát. A lány gyakran járt külföldön, megfordult Budapesten, Szófiában, Párizsban, Prágában. A nemzetközi kongresszusokon sok-sok emberrel ismerkedett meg, akiknek egzotikus nevük és színes bőrük volt. Ezekkel aztán levelezett és szívesen látta őket vendégül, ha Lengyelországba jöttek. Az internacionalizmus olyan természetesen csengett ennek a Varsó környéki kis faluban felnőtt lánynak az ajkán, mint a kommünárokén. Még gimnazista volt, amikor már Lengyelországot képviselte külföldön. Most szociológiát tanult és egy ifjúsági lapnál dolgozott.

A Czytelnik szerkesztőségében kezdte az újságírást. Kollegáival együtt isten háta mögötti kis falvakba járt, ahol a levélhordó is csak négynaponként egyszer fordult meg és hozta az újságokat, ilyenkor az egyik emberre négy szerdai újságot tukmált rá, a másikra pedig négy csütörtökit. Ilyen kis zugokba utaztak a tudósítók és beszélgettek a lakosokkal, igyekeztek megtudni gondjukat, bajukat. Ezeknek a beszélgetéseknek nagy helyet szenteltek a sajtóban, aztán újra

felkeresték a falut és elbeszélgettek arról, milyen hatása volt a cikküknek. Az efféle vitákat műsor követte. Az embereket jobban érdekelte a vita a műsornál is.

A Czytelniktől aztán átkerült a *saját* ifjúsági lapjához és tovább utazgatott vidékre. Legjobban szerette a gdański vajdaságot. Egy alkalommal az ifjúsági szövetségben dolgozó társai az egyik hajóra vezették, ahol az ifjúsági kör öt fiúból állt, „mert ezek voltak tizenöt-tizennyolc esztendősek". A hajó kapitánya „vén reakciós" volt, aki az ifjúsági szövetség tagjait nem engedte sem előlépni, sem a gépteremben dolgozni, nem tanította őket semmire. Kasia elhatározta, hogy beszél vele. A kapitány nagyon udvariasan, nagyon előzékenyen fogadta. Amikor kicsit belemelegedtek a beszélgetésbe, Kasia megkérdezte, hogyan lehet, hogy annyi ideig visszatartja a fiúkat. „Ön tudja, hogy az előléptetés nem tőlem függ, hanem a hajózási társaságtól." — „De hiszen a kapitány úr távol tartja a fiúkat a gépteremtől is." — „Nem egészen így van, szívesen odahelyezném őket, de akkor föl kéne vennem valakit a fedélzeti munkára." A lány vitatkozott: „Nem, nem így van, én már beszéltem velük. Négy fiú ellátná az ötödik munkáját is, Rysieket pedig vegye oda a kapitány úr a gépterembe." És a *vén reakciós* odahelyezte Rysieket egy kéthónapos út idejére. „Próbaképpen" — utánozta Kasia a kapitány öblös hangját.

Amikor sűrűbben találkoztak, és Emanuel kérte a lányt, meséljen magáról, Kasia éppen ezt a történetet mondta el neki az öreg kapitányról, Gdańskban. Mesélt gyárakról, ahová szívesen járt, „mert ott az em-

berek megértették, mit akar, hogy segíteni akar nekik, hogy az újság erős fegyverük". És mesélt azokról a gyárakról is, ahová úgy ment, mintha ricinust kellene bevennie, „mert ott az emberek semmit sem értettek meg, de hát azért oda járni csak kell — nehéz dolog ez". Efféle dolgok töltötték be ennek az ifjú lánynak az életét. Ezt a szenvedélyes részvételt a társadalmi kérdésekben Emanuel önmagánál is tapasztalta, találkozott vele lépten-nyomon, egész életünket ez jellemezte. Igen ám, de most nem kívül állóról volt szó, hanem valaki olyanról, akit mindinkább a legközelebb érzett magához. Hosszú időn át azt gondolta, hogy mindez csak afféle ködfüggöny, hogy csak várakoznia kell, és Kasia egyszer csak beszélni kezd majd *igazi nyelven az igazi dolgokról, amelyek valójában érdeklik.* Azt a nyelvet, amelyen a lány beszélt, Emanuel valamiféle zsargonnak érezte. Mintha mindúntalan valakinek a szavait ismételte volna. Mikor szólal meg végre emberi nyelven? Mikor mutatja meg végre *igazi arcát?*

3

Egy napon kirándultak a Visztula partjára. Ott hevertek a tömeg közepette, befúrva magukat a homokba. Ha csak egy kissé is felemelkedett valaki, a meleg szél végigfésült a hátán és a fésülés csakhamar már égetni kezdte.

— Kasia — mondta a fiú a hosszú beszélgetés vé-

gén — te elsősorban és főképp elvtársnő vagy, aki a munkának szenteled magad.

— Tévedsz — felelte a lány, szokása szerint a lényegre térve. — Elvtársnő vagyok és fiatal lány vagyok.

— Egészen elemésztenek ezek a szervezési munkák. Soha sincs időd. Még kevesebb időd van, mint nekem.

— Nem áll olyan rosszul a dolog. Ezek a munkák elveszik egy kis időmet, de értelmet adnak az életemnek. Ez pedig értékes dolog.

— És az egészséged?

— Gondolnak az egészségemre is. A tegnapi ülésünk éjszaka kettőig tartott. Tizenegykor azt mondta a főszerkesztő: „Kasia felállni és mars haza, az ágyba." Törődnek az egészségemmel... El sem tudom képzelni az életemet munka nélkül, a szervezet nélkül, a barátaim nélkül és a közös ügyeink nélkül; ugyan miféle élet is lenne az?

— Barátaim nélkül! — tört ki Emanuel, és most kifakadt belőle minden, ami régtől fogva kínozta: féltékeny volt. — Nem vagyok túl öreg hozzád?

— Túl öreg? — képedt el a lány. — Ugyan miket találsz ki!

Haragos volt.

Emanuel mielőtt először megcsókolta volna, már határozott. A szerelem nem hiányzott kettőjük között, nem ezért késlekedett sokáig, éppen ellenkezőleg. De volt valami csodálatos tisztaság ebben a lányban, s ez parancsolta így Emanuelnek. Tudta, mit akar. Emanuel végtére is nemcsak másoknak akart építeni, hanem magának is. Egyre tisztábban látta, hogy a lány

beszéde, amely oly távoli volt számára, olyan lényről szólt, aki a legközelebb állott hozzá, aki nélkül már élni sem tudott volna.

4

Három hónap múlva összeházasodtak.

Nincs nagyobb költő a világon az ifjú lányoknál, és jaj annak, aki megfeledkezik róla, hogy kielégítse költészetre vágyó éhségüket, amely állandóan ott lüktet leányszívükben. Tönkreteszik vele ezeket a fiatal teremtéseket, de tönkremennek maguk is. Ha ma nem csillapítod le ezt az éhségüket, holnap fokozott erővel tör fel bennük. Ha te nem csillapítod le ma, lecsillapítja holnap más. A fiatal teremtések mindent megbocsátanak, csak a kisszerűséget nem. Amikor ilyen fiatal teremtésekhez közeledsz, kérdezd meg magad, ki vagy. Jaj neked, ha semminek látszol az éles fiatal szemekben!

Emanuel költészete a munkája volt. Nem ingyen ette a kenyeret. Becsülték is a munkájáért. Kasia tudta ezt, noha nem mutatta, és Emanuelnek nem kellett igazolnia magát a szemében. Emanuel más értékeit is megmutatta a házasságában. Értette, hallotta, látta fiatal feleségét és nem értette, nem hallotta, nem látta, ha kettejük érdeke úgy kívánta. Szem előtt tudta tartani, hogy mellette él egy másik ember, észre tudta venni, mi megy végbe az asszonyban és örömét tudta lelni benne. Tudott hallgatni, nem feledve, hogy

a szavak többé-kevésbé mindig teherként nyomják a szerelem gyenge testét. Sosem ismerjük eléggé saját szavainak erejét! Ítéletet mondunk magunkról, pusztulásba sodorjuk magunkat saját szavainkkal, s nem is tudjuk, mikor tettük. Emanuel vigyázott, nehogy a hétköznapok apró gondjai elemésszék őket. A házastársak évek múltán kezdenek hasonlítani egymásra, de egymásra való kölcsönös hatásuk már az első naptól megkezdődik. Emanuel, mikor így cselekedett, nemcsak saját maga alkalmazkodott, hanem alkalmazkodásra szoktatta fiatal feleségét is. Mindez könnyen ment, hiszen szerette. Szerette felesége nehézkességét a fogalmazásában — mert nem könnyen fogalmazott — szerette a szeplőket az orra körül, szerette a tudatlanságát sok mindenben és a tudását más dolgokról, amelyekhez viszont ő nem konyított.

A nőiesség széles királysága rejtőzött a kis ifjúsági-szövetségi funkcionáriuslány bőre alatt. Nyoma sem volt benne az érzések és idegek remegő bizonytalanságának, amely előbb-utóbb megmérgezi az életet. Kasia nyugodt volt, mindig uralkodott magán s mintha mindig ablaktábla választotta volna el a világtól, holott állandóan ott sürgött-forgott benne, de még mennyire! Nem volt féltékeny sem a férje múltjára, sem a jövőjére és ha volt is, jól tudta titkolni. A férfit elkápráztatta a nő értelme. „Úgy kezeli az embereket, mint valami orvos" — gondolta nemegyszer. Szerette nézni, amint a háztartással foglalatoskodott. Akár seperni kellett, akár a reggeli zabkását megfőzni, Kasia odaadással és örömmel végezte — s közben esküdözött, hogy ki nem állhatja a konyhát! Valami kedves elmélázás kísérte minden mozdulatát.

Még arra a néhány percre is el tudott merengeni, míg a teát kitöltötte, s ilyenkor olyan szép lett az arca, hogy Emanuel nem volt képes levenni róla a tekintetét. Még most is gyakran elpirult, különösen idegenek előtt, de el nem ismerte volna semmi áron. Fogalmazásának zűrzavarossága is ebből a félénkségből eredt.

Mióta gyermekük született, Emanuelnek az volt az érzése, hogy nemcsak a csöppség, hanem mind a hárman egy méhből jöttek a világra. A szerelemről már beszélni sem kellett. Szerelem volt minden, a séta és a kis kád megvásárlása, a villamosozás az orvoshoz és a hazatérés. Emanuelben mindig fellobogott az öröm, amikor hazaért. A kis apróság, akit napjában számtalanszor kellett újra pelenkázni, púderezni, beragyogta életét.

5

Azon a környéken kaptak lakást, amely régebben a hajdani úgynevezett gettóhoz tartozott — éppen ott, ahol annyi mindent átélt. Az állványok erdeje, amely elborította az egész várost, végül itt is kinőtt, ezekben az utcákban, amelyeket legjobban ért a pusztítás. Bolesław Bierut szavai arról, hogy „ezt a pusztulást nem lehet felfogni ésszel", elsősorban a városnak erre a részére vonatkoztak, amelyből kétemeletnyi magas törmelékhalom maradt. A szakemberek kiszámították, hogy a törmelék elszállítása a hajdani gettóból tízezer ember három esztendei munkájába

kerülne, hét szerelvényre és rengeteg szállítóeszközre lenne szükség hozzá. Így hát a szakemberek elhatározták, hogy a törmelék tetején kezdenek építeni, az alapzatok oszlopait tíz méter mélyre süllyesztik a talajba, és az új pincéket a régiek fölött építik. Ezért aztán a talaj, amely valaha olyan sima volt, mint a jégpálya tükre, hullámzó lett, sőt valósággal izgatóan érdekes az építészmérnökök számára, akik az utat a házak szintjénél alacsonyabban vezethették, s egy helyütt a házakhoz vezető lépcsőkkel, másutt az út oldalán húzódó füves lejtőkkel díszíthették.

Körös-körül pusztaság terült el s az egyetlen irányjelző, amelynek segítségével tájékozódni lehetett ezen a vidéken, egy épen maradt templom volt. Emanuel is ennek köszönhette, hogy eligazodott a környék földrajzában és felidézhette képzeletében a házakat, utcarészleteket, ahol a megszállás idején lakott s ahol összes szeretteit elveszítette. Ismét itt lakott hát és itt dolgozott.

A többiekkel együtt fogott hozzá ennek a negyednek a felépítéséhez, még a házassága előtt. Eleinte szinte szentségtörésnek érezte, hogy új életet teremtenek ebben a temetőben. „Ezt a földet érintetlenül kellene hagyni — gondolta — hogy tanúság legyen az idők végezetéig."

— Tudja-e, hol járunk most, mérnök úr? — kiáltott oda neki egyik nap egy öreg kőműves. — Egy régi Nowolipki utcai bérkaszárnya második emeletén. Valami nagy bérház egyik szárnyában.

Ha ez a munkás tudta volna, mit ébresztett fel Emanuelben szavaival, milyen emlékeket idézett fel halottaiból! Emanuel tudta, hol jár, egyszerre csak

rádöbbent, hogy minden valószínűség szerint itt állott valamikor a házuk, itt halt meg az apja és Wowa, innen vitték el az anyját és legidősebb bátyját. Aznap Emanuel úgy bolyongott ide-oda az építkezésen, mint az alvajáró. Valami elnyűtt erszényre bukkant, rozsdás volt már a csukója, aztán holmi fadarabot lelt, majd egy törött csempét. Mindezt összegyűjtötte és félretette, mintha ereklyék volnának. „Félmillió ember csontjain építünk — ismételgette magában. — Apáink és anyáink temetőjében." Minden másképp volt, mint ahogy elképzelte. Az élet minden új fejezete gyökeresen szakított az előzővel, minden előzmény elmerült, mintha vízbe hullott volna. Valamikor a tífusz és az éhség idején, amelyet még, úgy rémlett, túl lehet élni, arra gondolt, hogy a háború után eljön majd ezekbe az utcákba, elvezet ide valakit, akit nagyon szeret és annak elmond majd *mindent*. Most még a romok is elpusztultak. Ő maga tűntette el őket, ő maga emelte az új várost, amelynek nem volt semmi köze a régihez.

Vasárnaponként a varsóiak eljártak az építkezéshez és csodálkozva néztek körül. — Miféle utca ez? Egyáltalán, tudod, merre járunk? — kérdezték egymástól. Az emberek nem ismerték meg a várost. Nincs mit csodálkoznunk rajta. A régi utcákat eltűntették vagy összekötötték, áttörték, más utcákkal összeépítették, új tereket képeztek. Emanuel figyelte, hogyan reagálnak az emberek: először csodálkoztak, aztán sajnálkoztak, aztán mosolyogtak és kacagtak.

Mióta Kasia belépett az életébe, Emanuel egyre ritkábban emlékezett, és mind gyakrabban élte mai életét. Eleinte másképp reagált az eseményekre, mint a

többiek, most már mindinkább úgy fogadta azokat, mint a körülötte élő emberek. Emanuel nem hitte, hogy ilyen hatalmas lehet az emberben az újjászületés ereje. Nem hitte, hogy még mindig tud nevetni s most nemcsak hogy nevetett, hanem egyenesen valami állandó örömet érzett. Olykor annyira vidám volt, hogy szégyellte maga előtt is.

Körülötte azt mondták: *új élet.* Ebben a két szóban benne volt minden. Elfelejtette a megszállás szörnyűségeit, a lehetetlen megvalósult.

Harmadik fejezet

1

Ezen a délután a rajzasztalánál állt, és bár a vázlatokon kalandozott a szeme, látta és hallotta Kasia minden mozdulatát, aki készülődött elmenni hazulról. Néhány hete nem volt már az utcán. Először a szülés, aztán valami kisebb megbetegedés ágyban tartotta. Most szeretett volna sétálni egy kicsit, szippantani a friss levegőből, beugrani az újsághoz, tereferélni valamelyik kolleganőjével, elintézni száz dolgot, amelyek olyan örömet szereznek egy lábadozónak. Emanuel rajzai fölé hajolt és várt. Elképzelte a pillanatot, mikor belép a felesége, megáll az ajtóban, rápillant, elmosolyodik és azt mondja: *Hát akkor a viszontlátásra.* Ő tűnődik egy kicsit s végül azt mondja: *No, akkor a viszontlátásra.* Kasia mindig nevetett

rajta ezért a mély tűnődésért, mielőtt kimondta: „No, akkor a viszontlátásra." Kikísérte az előszobába. Az asszony az egyik ajtóra mutatott. Ez azt jelentette, hogy a kicsi alszik és bizonyára aludni fog a következő szoptatásig, vagyis van még három órája. Kasia egy pillanatra megállt a fogas előtt és mosolyogva Emanuel kalapjára bökött: néhány napja az orvos rácsodálkozott erre a kalapra: „Kinek van ilyen óriási feje?..." Most eszébe jutott ez.

Emanuel kinyitotta az ajtót. Még egyszer kérte, hogy vigyázzon magára. Egy kis ideig hallgatta, amint a léptei távolodtak a lépcsőn, aztán visszament a dolgozószobájába és az ablakon át nézte az utat a ház előtt, amíg csak Kasia el nem tűnt a távolban: állandó kölcsönös szertartásuk volt ez. Aztán visszament a vázlataihoz, de még mielőtt elmélyedt volna a munkában, megszólalt a csengő.

Az asszony, aki az ajtóban állt, ötven esztendős lehetett. Sápadt lárva arca úgy hatott, mint egy kiáltás. A ruházata mutatta, hogy már régen nem törődik vele, mit mondanak róla. Az időjáráshoz képest nagyon is nehéz, vásott férfi felöltőt hordott, fején széles karimájú, fekete „Napóleon-kalap", a lábán turistacipő. Sem a ruháján, sem az arcán nem volt semmi, ami megnyugtatta volna az embert.

— Ön nem ismer engem — kezdte, amint belépett. — De a fiam jól ismeri Önt. És az ő ügyében jöttem.

Hangjának, ennek a panasszal és haraggal átitatott hangnak, ugyanolyan hőmérséklete volt, mint az arcának és éppoly elviselhetetlen volt.

Emanuel a dolgozószobájába vezette a jövevényt,

odatolta neki az egyetlen fotelt, ő maga állva maradt a rajzasztala mellett. A szobában még meg-megcsillantak a hideg esti nap utolsó sugarai. Napközben aranyszín kendőket szőttek a falra a sugarak, most ezek a napkendők megvörösödtek, megritkultak, felfeslettek s kihűltek.

A látogatót Regina Borkowskának hívták. Emanuel fürkészve nézte: nagylábú, nagykezű asszony volt, telt keblű, de az arca apró és sovány, s benne hatalmas fekete szempár tüzelt. „Napóleon-kalapja" alól kibukkanó haja is fekete volt.

„Túlságosan fekete — gondolta Emanuel. — Túl nagyok a szemei, ezt a nagy feketeséget enyhíteni kellene. túlzottan árad belőle a fájdalom."

2

Az idős nő a fia ügyében jött. Elbeszéléséből kiderült, hogy amikor egy hete hazatért, látta, hogy a fia elvitte hazulról a holmiját, elvitte még az orvosi felszerelését is; a fiatal Borkowski orvostanhallgató volt. — Ott hagyott engem! — kiáltotta az asszony. — Mindig önfejű volt, mindig megtett mindent, amivel szomorúságot szerezhetett nekem. És miért? — Kereste már Varsóban mindenfelé, sőt elutazott Łódzba is, mindhiába. Az ügy bonyolódott, a dékán az egyetemről való kizárással fenyegette a fiút: „Önnek a fia, de az én szememben diák, és őt is kötelezi a tanulmányi fegyelem. Az állam költ rá." Végül is

beleegyezett, hogy néhány napot vár. Az anya soksok éjszakát virrasztott át álmatlanul. Végül eszébe jutott valami es ezért jott most ide. Arrol volt szo, hogy Emanuel segitsen kozzetenni egy hirdetest, az *Echo Warszawy*-ban: „Jozek, azonnal gyere haza. Nincs vesztegetnivaló idó. Jelenletedre feltetlenul szukseg van. Minden rendben." Emanuelnek kellett volna aláirnia a nevet. Ez a kozlemény visszafordítaná a fiut a rossz utról. Az anya elvinné a szerkesztősegbe, kifizetné, csak Emanuel engedelyére és szemelyi igazolvanyara van szukseg, mert anélkul az ujsag nem fogad el az ó nevevel ilyen szoveget.

Emanuel habozott egy kis ideig, de aztan beleegyezett. A beszelgetes ezzel tulajdonkeppen veget is ert, de az asszony nem mozdult a helyerol.

— Nem akarok semmit eltitkolni on elótt — kezdte ujra. A nagy testbol gyenge, lihego hang szakadt fol, erzodtek benne az almatlan ejszakak. — Azt mondták nekem... meg akar nosulni. Azert hagyott itt, kerem szepen, mert tudja, hogy én nem egyezem bele a házasságaba.

Figyelmesen nézett az építészre, aki ismét lesütotte szemét: az első perctől kezdve alig tudta elviselni az asszony tekintetét. Ebben a pillanatban kacagni lett volna kedve. „Hát csak erről van szó! Kozonséges fiatalkori szerelmi regény!..."

— A fiam tudta, soha nem egyezem bele abba, hogy elvegyen valakit, hogy elvegyen valakit *ókozúlúk*... — tette hozzá.

Az asszony állta a pillantását, továbbra is rámeresztette a szemét, egy kissé mintha gúnyos lett volna a

tekintete: „Tetteted magad, mintha semmit sem értenél, pedig értesz te mindent jól."

— Nem tudja, miről beszélek?

— Nem.

Egy pillanatra mintha habozott volna. De későbbi szavaiból kiderült, hogy csakis Emanuel miatt habozhatott, mert a maga részéről megingathatatlan szemlélete volt a világról.

— Mi zsidók vagyunk — jelentette ki határozottan.

Lehet, hogy magára értette és a fiára, aki miatt álmatlan éjszakákat töltött, de épp így érthette Emanuelre is, ezt már a férfi képzeletére bízta.

— Én mindig keményen dolgoztam, kérem. Háromig az irodában ültem, aztán még vittem haza gépelnivalót, korrektúrát; nyelveket tudok, megvan a szükséges képesítésem, így tudtam hozzákeresni egy kicsit a fizetésemhez. — Neked csak egy dolgod van — mondtam neki mindig — tanulnod kell és diplomát szerezned. Anyád majd dolgozik helyetted is. Zsebpénzre van szükséged? Megkapod. Nehéz ifjúságod volt, szórakozzál, ha akarsz, *de mértékkel.* Ő azonban elkezdett nap nap után zsúrokra járni. Amikor elment, most is eleinte azt hittem, hogy ezúttal is afféle két-háromnapos kirándulásról van szó. De később rájöttem, hogy ez nem holmi kiruccanás. Otthagytam az irodai munkámat és naphosszat az ő nyomát kerestem. Végigjártam már az összes ismerős címeket, hiába! Łódźban eszembe jutott, hogy van itt egy barátja Varsóban, aki valami építészeti irodában dolgozik a Chmielna utcán. Tüstént arra gondoltam, hogy ennek a barátjának mindenről tudnia kell, fiatalembereknek nincsen titkuk egymás előtt. Nem

tudtam azonban a címét annak az ifjoncnak, végül is megszereztem, de kinevetett engem az a fiatalember. Fenyegetőztem a rendőrséggel is, azon is csak nevetett. Maga varsói?"

Emanuel bólintott.

— Bizonyára emlékszik még a háború előttről arra a nagy textilüzletre, a Bielanska utcában: F. Cwibak volt a cégtáblánkon. Az édesapámé volt. Gazdag fiatal lány voltam, lengyelhez mentem feleségül, egy ügyvédhez. Negyedmillió złotym volt, ötvenezer dollárom, három bérpalotát lehetett volna venni azon a pénzen. A férjem csak a pénzemért vett el, nem is ámítottam magamat sokáig. A férjem nem szeretett és hamarosan csalni kezdett. „Megcsaltam Krisztust, megcsalhatlak téged is" — mondta nekem egyszer, így kereken... Megcsalták Krisztust, most hát szabad nekik mindent. S mindezt valami elégtétellel cselekszik, amit csak a bosszú adhat. Bosszút állnak magukon és azokon, akikkel összekötötték a sorsukat. Így van ez...

— Nem így van — kiáltotta Emanuel és elpirult.

— Igenis így van, ne is próbálja tagadni! És most a fiam is ilyen sorsot készít magának. Tudta, hogy én nem egyezem bele, ezért szökött meg tőlem...

Emanuel ezúttal semmit sem válaszolt. Kezdte már *látni* egy kicsit az idős asszonyt, aki ott ült előtte.

— 1939 szeptemberében — folytatta a nő — a férjem kiment a frontra és nem tért vissza. Amikor elkezdődtek *velünk* azok a históriák, arra gondoltam: elutazom a férjem családjához, akkor még nem ismertem őket úgy, mint most. Elutaztunk Józekkel Tarnówba, a férjem nővéréhez. Odaadtam nekik minden

pénzünket, az én pénzemen éltek. Egyik vasárnap a sógornőm hazajön a templomból és azt mondja: „Ma *igazán* kellemes volt végigmenni a városon, egy zsidót se látni . . .” Ez éppen az akciók után volt, frissiben, kérem, hatezer ember kiirtása után. A Łwowska utca egy kilométer hosszúságban mozgott a rájuk szórt vékony földréteg alatt, őneki meg kellemes volt . . . Összecsomagoltam, fogtam Józeket és elmentem. Egy órával sem akartam tovább maradni abban a házban, ahol így megkínozták a szívemet. A sógorom utánam szaladt: „Hová mész, hiszen elpusztulsz, a halálba mész. És a gyereket is magaddal rántod. Gyere vissza. Halszka csak ostobaságból mondta az egészet, egyáltalában nem így gondolja.” Nem mentem vissza. Krakkóba utaztunk. Ott is éppen akkor folytak az akciók. Majdnem egérfogó lett számunkra a pályaudvar, de kijutottunk a németeknek fenntartott kijáraton. Krakkóban élt a férjem másik nővére. Egyetlen éjszakára sem eresztett be bennünket. Nem maradt más hátra, mint visszatérni a sírba, o*da* — mutatott a romtengerre az ablakon túl.

— Tudja-e — fűzte tovább a szót Regina Borkowska — miért jöttem magához? Miért kérem az engedélyét a hirdetéshez? Mert nem akarom, hogy a nevem megjelenjen az újságban, éppen a férjem családja miatt nem. Nyolcvanhárom rokonomat veszítettem el, de a férjem családja megmaradt. Nem akarom, hogy megtudják, hogy Józek megszökött tőlem. Odalennének a gyönyörűségtől. Nem akarom nekik megszerezni ezt az örömöt.

Az asszony mosolyra fintorította az arcát.

„Ótestamentumi figura — gondolta Emanuel — a haragjában is az, a kicsinyességében is."

— Amikor megjöttem Krakkóból — folytatta — tanácstalan voltam, és a két fiammal, Józekkel meg a bátyjával, Janekkal, akinek nem jutott hely *azoknál*, visszatértem *oda*. Ez már a Nagy Akció után volt, az Umschlag után, közvetlenül a gettó-felkelés előtt. A házunkat az első napon felperzselték a németek. Ott állottam a két fiammal a második emeleten a tűz és a füst tengerében. Fuldokoltunk, és köd borult a szemünkre. A mennyezet a fejünk felett, a padló a lábunk alatt kiégett már; végig lehetett látni a házon, a tetejétől a pincéjéig. A padló maradványain kapaszkodtunk meg. A németek tüzeltek ránk. Percenként hallottuk a puffanásokat — az emberek beleugráltak a lángokba, velőtrázó kiáltások közepette. Számunkra is ez maradt az egyetlen kiút. A fiaim ugrani akartak. „Nem! — kiáltottam. — Nem!" Karmoltam, ütöttem őket. „Ennek véget kell érnie! — kiáltottam. Aztán: — Ki kell tartanunk! Várnunk kell!" Úgy tartottam őket a nyakuknál fogva, mint a kutyakölyköket. A falhoz lapultunk és vártunk. Végül induló dallamát hallottuk: *Wir wollen nicht, wir brauchen nicht.** Ez volt a jel. A hóhérok elhagyták a gettót. Lementünk. A fal résén át láttuk a tűz tengerét. A füstgomolyagok elfüggönyözték az eget, de a tűzfénytől olyan világos volt, mint nappal. Az udvart elborította a törmelék: üvegcserép, tégla, bádog, megüszkösödött fa, szétzúzott csövek, ablakkeretek, karnisok, edé-

* *Wir wollen nicht, wir brauchen nicht (német) — nem akarjuk, nem kell nekünk.*

nyek. Itt is, ott is megszenesedett holttestek hevertek a romhalmazok között. Itt is, ott is sebesültek feküdtek tulajdon vérük tócsáiban és jajgattak. Időről időre rongyokba bugyolált emberek rohantak arra, az arcuk fekete volt a füsttől, a szemükben halálfélelem. Egyetlen gondolatunk volt: menekülni innen, minél előbb menekülni ettől a látványtól. Sikerült helyet találnunk egy pincében, magamnak és a gyerekeimnek. Nem akartak befogadni. „Feljelentelek benneteket a németeknél — kiabáltam. — Ha engem halálraítéltek, magatokat ítélitek el!" — „Fogadjátok be ezt az őrültet — mondták a többiek — vagy fojtsátok meg párnával." Végül is beeresztettek. Ott a pincében halt meg az idősebbik fiam, Janek. Amikor meghalt, kiderült, hogy túl kövér, nem lehet kivinni a résen, mi magunk is négykézláb szoktunk átmászni. Azt tanácsolták, vigyem ki darabokban. Nem egyeztem bele. Másnapra bomlani kezdett a holttest, az emberek ájuldoztak a szagtól. A következő éjszakán kivonszoltam a résen és az égő házak fényénél eltemettem. Sírja fölött rabbi mondott imát. „A fiad — mondta aztán — nagy kegyelemben részesült, a törvény szerint temettük el őt. A földbe tért a teste, nem szállt el a füsttel."

Emanuel lesütött szemmel hallgatott.

— Nem, nem adom oda az egyetlen fiamat! — fakadt ki vadul az idős asszony. — Megmentettem őt, nem egyszer és nem tízszer. Rég a földben feküdne, ha én nem volnék. A csatornákon keresztül jöttünk ki *onnan* — mutatott az ablakon túlra. — Először Grochówban rejtőztem el, aztán Boernerówban, a romok között. Huszonnégy óra hosszat lapultunk egy

zugban, óvatosaknak kellett lennünk. Közben az emberek a fejünkre vizeltek. Hogy éhen ne haljunk, koldulnom kellett. Gondolja, hogy magamnak kéregettem? Én ugyan meghalhattam volna akármikor, annyi sem kötött engem az élethez — és a kisujját mutatta. — Egyszer a Chlodna utcán bekopogtattam egy ajtón, hogy egy falat kenyeret kérjek. Az asszony, aki kinyitotta, rám meresztette a szemét: „Frania! — kiáltotta. — Frania! Nézd, ki jött ide..." Nem akarok még egyszer ilyen hangot hallani az életemben. Egy napon alkonyatkor valaki egy benzines üveget hajított be közénk, amely tüstént meggyulladt. Éjszaka egy kis erdőbe menekültünk. Borzalmasan összeégve feküdtünk egymás mellett. Annyira szenvedtem, hogy szívesen végeztem volna magammal akkor. De azt mondtam magamban: „*Anya* vagy, meg kell mentened a gyermekedet." Azt mondják, mindenki szenvedett! Nem. A szenvedés nem egyforma. Nem tudom, maga hol töltötte a háborút. Nem tudom, itthon volt-e és ha itthon, *ott* volt-e? Lehet, hogy ismerősöknél búvt és az egyetlen hátrány, amiben része volt, csak éppen hogy nem járhatott ki vagy rosszabbul kosztolt. Bizonyára a maga számláján is vannak veszteségtételek, erről nem érdemes most beszélnünk. S amiket bizonyára rég elfelejtett. De vannak elszámolások, amelyeket nem lehet elfelejteni. Nem tudom, milyen szíve van magának, mert csak azt nevezhetjük szenvedésnek, ami a szívben nyomot hagy. Különböző szívek vannak!

Hallgatás nehezedett rájuk.

Emanuel mereven az asztalra szegezte a tekintetét. Amíg Regina Borkowska beszélt, úgy érezte, mintha

ecet ömlene végig a testén, mintha sav marná a bőrét. Regina Borkowska szinte letépte róla a bőrt. Már régen nem hallotta ezeket a történeteket. Azoktól az időktől elválasztotta őt az oly nagy munkával felépített új élet.

— Ez a gettóbeli tűzvész idején történt — folytatta az idős asszony, aki érzéketlen volt Emanuel gyötrődése iránt. — Akkoriban már menetoszlopok jártak be munkára. Felpüffedtünk az éhségtől, egy épen maradt lépcsőfordulón bújtunk meg. Elhatároztuk, hogy kis lapokat hajítunk ki, ráírjuk, hogy éhezünk és kenyérért könyörgünk. Azon töprengtünk, hogyan írjuk alá ezeket az üzeneteket. Egyet tudtunk: Ha kenyérhez akarunk jutni, el kell titkolnunk, kik vagyunk. Farkasszemet nézve a halállal, az utolsó percig titkolnunk kellett az igazságot. Milyen hatalmasaknak kell lenniük a gyűlölet hegyeinek! Nem! Ne szóljon egy szót sem! Hallgasson!

„Uram Isten, mit művel ez az asszony" — villant át Emanuel agyán. Mindúntalan rá akart kiáltani Regina Borkowskára, hogy hagyja abba. De nem kiáltott. Felállt, kiment a fürdőszobába és megnedvesítette a halántékát.

3

Amikor néhány perc múlva Emanuel visszajött a fürdőszobából, Regina Borkowska ugyanúgy ült ott, mint az imént — feketén, félelmetesen, tragikusan.

— Tehát beleegyezik, hogy leadjam a hirdetést. No?... — kezdte ismét.

Nem mindjárt felelt rá, erőt gyűjtött.

— Én is átéltem a gettó utolsó időszakát — kezdte lassan. — Mindazokon az útakon, amelyeket végigjárt, végigmentem én is, asszonyom. Visszatértem *oda* 1943 húsvétján, mert arra számítottam, találok néhány emléket a családom után, akiket ott temettem el. A felkelés elvágta a visszafelé vezető utat, saját szememmel láttam, mint söpörték ki a negyedet. Láttam, amint a németek gépágyukat hoztak, s láttam az égő falrészeket lezuhanni a levegőben. Átkoztam a pillanatot, amikor egy pincébe húzódtam, ahol a levegő hamarosan oly nehéz lett, hogy a gyertyákat is elfojtotta, ahol a férfiak fürdőtrikóban ültek, az asszonyok pedig holmi ronggyal takarták el az ölüket és mellüket. Lefogytam és elvadultam. Megbetegedett a szemem, megbénultak a végtagjaim. El akartam szökni, de nem engedtek ki, mert féltek, hogy elárulom a rejtekhely bejáratát; ha volt ott, asszonyom, akkor tudhatja. Hajnaltól éjszakáig feküdtem mozdulatlanul, egy falat ennivaló nélkül, visszatartva még a szükségemet is; a csendnek kellett lennie az orvosságnak mindenre. Éjszaka ettem, éjszaka aludtam is néhány órát, afféle éber álomban. Egy napon valaki felkeltett. Valahányszor felkeltettek, mindig úgy rémlett, csak egyetlen pillanatig aludtam. „*Itt vannak* odafenn." Hallani lehetett, amint feszítővassal törték az udvar kövezetét. Körös-körül minden sötétbe borult, valaki elfújta a gyertyát, amelyet égetni szoktunk. Éreztem, hogy senki sem alszik már. Akik mellettem álltak, borzongtak. „Csak csend legyen —

suttogta valaki mellettem — csak csend legyen." Hirtelen a pince bajárata felől végigfutott a hír: *gáz!* Mindnyájan azonnal éreztük a gáz édeskés ízét a szánkban, a fülünkben, szemünkben. Az emberek a kijáró felé tódultak, senki sem ügyelt már a csendre, kitört a pánik. Valaki kiabált, hogy gyújtsuk meg a gyertyát, egy másik túlordította, hogy akkor a levegőbe repülnénk. Végül is teljes erőmből a képébe vágtam valakinek és elüvöltöttem magam: Csend! Csend legyen! Nincsen itt semmiféle gáz!" Tüstént megnyugodott mindenki. Az örökös halálváró rettegésben az emberek hajlamosak voltak a hisztériára. Amikor később az óvópincét „kifüstölték", „búvópók" lettem. A kiégett házakban, amelyek lépcső nélkül, tető nélkül, tátongtak, rendszerint épségben maradt egy-egy kis szoba vagy egy szobának a zuga, ahol meg lehetett bújni, s az ember maga lentről vagy oldalról észrevétlen maradhatott. Az „óvóhelyesek" nem győztek csodálkozni rajta, hogy lehet egész nap a szabad ég alatt kuporogni és az emberek agyonlövetését, a házak felégetését bámulni fentről, a „búvópókok" viszont azt nem értették, hogyan élhet valaki a föld alatt, kitéve magát minden pillanatban annak a veszélynek, hogy megfullad vagy betemetik. Amint fent hasaltam a padlómaradványokon, valahol a magasban, a legfelső emeleten, *mindent* láttam, nemegyszer fényes nappal, fütyülő golyók között kellett egyik rejtekhelyről a másikra menekülnöm. *Ott* voltam őszig. Félmillió emberből tán húszan maradhattunk. Senkitől nem féltünk úgy, mint egymástól. Ha éjszaka, a kivájt alagutakban egymásba ütköztünk, elmenekültünk egymás elől és semmi hívásra

nem fordultunk volna vissza. Nem bíztunk egymásban. Megismertem az éhséget. Egy napon régi szalonnabőrt rágcsáltam, amelyet régebben magam hajítottam el. Megismertem a szomjúságot. Éjszaka utolsó erőmből lemásztam a vastraverzeken és mindenekelőtt vizet kutattam, de valamennyi tartály üres volt. Napközben elkínzott a meleg, éjszaka feltámadt a szél, fullasztott a szárazság. Egyik éjszakán egy elhagyatott pincében, ahol rajzottak a legyek, találtam egy kis darát. Azon mód nyersen felfaltam... Átéltem *mindent* és azt akarom, hogy tudja ezt, aszszonyom.

Elhallgatott és eltűnődött. Még egyszer látta magát abban az utolsó időszakban. A végső pusztulás söpört végig a városon. Egy szoba megmaradt zugában hasalt, valahol a Dzielna utcában, sárgára festett, tátongó falak között, amelyek a napfényben valósággal szépnek látszottak. Az ablak üregén át mindenféle színű más faldarabokra látott, mintha egy festékgyár színmintái volnának. Időnként a távolból villamos csikorgása hangzott, egy újságos kiáltása s olykor — leginkább hajnalban — a tejeskannák csörömpölése. Ezek a hangok, mintha egy másik világból jöttek volna, az álom világából. Lehetetlennek tartotta, hogy van egy világ, ahol az emberek nem lépcsőmaradványokon rejtőznek, ahol esznek, mosdanak, átmehetnek az utcán, nem pedig falról falra ugrálnak át.

Olyan gyenge volt akkoriban, hogy gyakran elveszítette az eszméletét. A ruhája már rég nem volt emberi öltözék, csak egy csomó bűzlő rongy. Minden akaraterejével azon igyekezett, hogy ne gondolkoz-

zék a helyzetéről. Egy seb volt a teste, a sebek elbágyasztották, félholt volt. Nyitott szemmel hevert és ábrándozott. Látta régi lakásukat a Królewska utcában, minden apró tárgyával, sosem hitte volna, hogy ennyi apróságot megőriz az emlékezetében. Látta a könyvkötőműhelyt az udvarban, a kis pékboltot, ahol minden reggel porcukorral megszórt süteményt vettek neki, amikor kicsi volt. Látta az apját, az anyját, Wowát, Aniát. Az egy év előtti emlékek összekeveredtek a tíz esztendő előttiekkel. Ezekben az emlékeiben látta önmagát is. Távol állt, mint valami idegen, mint valaki egészen más.

Órák hosszat tudott így feküdni és nézni a romokat. Körös-körül csend honolt, sziklák csendje, hegyek csendje, ebben a csendben a papírzizegés már robajnak rémlett. Időről időre lehulló faldarabok jellegzetes zaja hallatszott, mint a szikláké a hegyekben. Körös-körül, ameddig a szem ellátott — romok. Romok meg száz és száz, ezer és ezer kémény. Nézte ezt a pusztulást és szünet nélkül ismételgette magában: *túléltük őket, túléltük a népünket.* Könnyek folytak végig az arcán. Az első áldozatok még abban a hitben pusztultak el, hogy érintetlen utcák maradnak utánuk, ahol egykor majd szeretteik keze gyertyát gyújt értük. És ő most láthatta: a város halottnak látszott és halott is volt. Tán húsz ember rejtőzhetett még a falak közt, de az ő sorsuk is meg volt pecsételve, haláluk napok kérdése.

Egy szeptemberi napon végső elkeseredésében Emanuel két társával megpróbált átjutni a gettófalon. Egyedül ő maradt életben.

Most pillantott először fürkészően az előtte ülő asszonyra. Már nem félt tőle.

— Jób könyve — szólalt meg — semmiség ahhoz képest, amin mi keresztül mentünk. És ön miért jön elő azzal, hogy *mi* meg *ők*, asszonyom. Hiszen éppen mi vagyunk azok, akik megérhettük, hogy végképp befejeződtek szenvedéseink. Minden *mi* és *ők* előbb vagy utóbb véget ér, láthattuk. Éppen nekünk kell megtennünk mindent azok után, amit átéltünk, hogy ledöntsünk minden válaszfalat ember és ember között, éppen a mi kötelességünk, hogy mindenütt és mindig harcba szálljunk mindennel, ami elválasztja az embereket, és azért küzdjünk, ami összekapcsolja őket. Hiszen az egész történelmünk könny és vér, könny és vér és mérhetetlen, embertelen szenvedés. Miért akarja megint előlről kezdeni, asszonyom? Ha a fia meg akar nősülni, miért állítja elébe a maga komor érveit? Miért erősködik azon, hogy semmi meg ne változhassék? Mi vonzza vissza a holt-tenger sós vizéhez, asszonyom? Miért támad tőrrel a kezében az ellen, ami tiszta, fénylő, ami új és más és *ami minden emberé*? Hát semmit nem tanult azokból a szörnyű időkből, asszonyom? Mi és ők! Ezek e pillanatban holt szavak és hála Istennek, hogy holtak. Ezeket a szavakat túlhaladta az idő és hála Istennek, hogy az idejük lejárt, hiszen mit is adott nekünk ez a megkülönböztetés? Mindent, igenis mindent meg kell tennünk, hogy sírba tegyük ezeket a szavakat, legalábbis abban az értelemben, ahogy ön használta őket, asszonyom. Hiszen mindennap látja a felnövekvő házakat és úgy látszik, mégsem lát semmit. Itt él, vergődik olyasvalamiben, ami már rég a múlté és ami nem

jön vissza soha. Olyan földön áll, amelyet lépésről lépésre megváltoztatunk. Rémképek közt él, asszonyom és azt hiszi ugyan, hogy éppen ezek a rémképek jelentik az igaz életet, de azért azok csak rémképek. Körülöttünk felnőttek az új emberek, akik olyan nyelven beszélnek, amely a mi öreg fülünknek éretlennek, zöldnek hangzik, de azért szép nyelv az. Igenis, zöld ez a nyelv, májusi, tavaszi nyelv, olyan, amely összeköti az embereket, olyan, amelyen nem szólhat a faji gyűlölet, a népek gyűlölködése. Körülöttünk új emberek nőttek fel, akik hajlandók akár megkorbácsoltatni magukat ezért az új nyelvért. Új leányok nőttek fel, nagyszerű nemzedék, csodálatos nemzedék. A fia nem választhatott volna jobban, mint ahogy választott... — Emanuel, tekintetével elkapta az asszony rémült pillantását.

— Nem minden házasság egyforma — folytatta s egészen felhevült a saját szavain — meglehet, hogy a fia jobban választ, mint az anyja tette. Ezekben a dolgokban nincs szabály és nevetséges mindenféle szabálygyártás, ezt önnek is be kell látnia, asszonyom — tette hozzá keserű mosollyal. — Azt hiszi, hogy ha fiát nem adja *nekik*, biztosítja ezzel a boldogságát? Szerencsétlenségemre, bár ne lenne, van erről némi tapasztalatom. Elmondom önnek is, talán megváltoztatja a véleményét. Kasia, sajnos, a második feleségem, valamikor nős voltam már, ez még *ott* volt, ahogy ön mondaná, minden együttvéve nagyon rövid ideig tartott, de a nyomát itt hagyta — a mellére mutatott. — A *mi* asszonyaink közül választottam feleséget, nem *közülük*. Nem mondom el, milyen volt az az élet, elmondom azonban, milyen volt az elvá-

sunk, az megvilágítja ezt a rövid és viharos együttlétünket. Alkonyatkor történt, abban a csöpp szobában, amelyet hallatlan erőfeszítések árán szereztünk, de ami nem sokat segített rajtunk. Eleinte, amikor nem laktunk együtt, hanem továbbra is a szüleinkkel, azt gondoltam, a szoba majd megold mindent. Nem oldott meg. Ott álltunk hát alkonyatkor egymással szemközt és a szavai úgy csaptak az arcomba, mint a sósav. Az ilyen szavak sokáig égnek az ember szívében. Később aztán másvalakinek évekig kell dolgoznia, hogy eltüntesse a nyomukat. Ott állt szemben velem és hangoztatta: „Húsból és vérből való nő vagyok és nagyon határozott, nagyon világos követelésem van az élettel szemben. Tudom, mit akarok s nem várok ábrándokra, csodákra, mint te. Belesárgulok az irigységbe, ha látom, hogyan élnek körülöttem az asszonyok, akiknek megvan mindenük, amíg énnekem nincsen semmim, semmim! Nem titkoltam előtted, hogy szeretek szórakozni, szépen öltözködni. Te igyekeztél más gondolkodásra bírni és én, szerencsétlenségemre, hittem neked. Most magad is meggyőződtél róla, hogyan fest az igazság. Igenis, szeretem a szép kendőt, a jó kölniket, a könnyelmű férfiakat, a pénzt, mindazt, ami fel-felgyújtja a véremet. Te megtagadtad a természetes életet, hát most edd meg, amit főztél. Igenis élni akarok és nem érdekelnek a skrupulusaid. Nekem nincsenek skrupulusaim és te is nevetséges vagy velük. Nyisd ki a szemed, vedd észre, mi történik körülötted. Az emberek szórakoznak, esznek, isznak, nem törődnek semmivel. Azt mondod, hitványok. Én meg azt kérdem tőled, ki fog ítélkezni felettük, mikor mindannyiunkból amúgy is csak a

füstünk marad meg? Hiszen mindannyian úgyis elpusztulunk halálnak halálával? Hát miért ne élvezzük az életet? Miért ne használjuk ki a fiatalságunkat?...” Hallgattam és nem hittem a saját fülemnek. Nagyon fiatal voltam akkor, annyi idős lehettem, mint az ön fia most. A feleségem is nagyon fiatal volt. Az a mohó életvágy, amely benne lobogott, megdöbbentett engem. Soha nem hittem volna, hogy lehetséges ennyire akarni az életet, élvezni mindenre való tekintet nélkül. Hiszen ön *ott* volt. Emlékszik rá, asszonyom, milyen szorongó rettegést éreztünk, valahányszor kiléptünk az utcára és akkor ott van mellettem valaki, aki így szomjazza az életet ... Kiment, bevágta az ajtót maga után. Meghalt a Britannia-szállóban, a Nowolipki úton, még mielőtt megkezdődtek volna a nagy kivégzések. Hányszor gondolok a régi feleségem szavaira, amikor a mostani feleségemre nézek. Soha nem ismételném el azokat a szavakat Kasia előtt. Azt hiszem, nem is tudja, hogy így is lehet nézni az életet.

— Hiszen akkor bizonyára ismeri *őt*? — kérdezte az asszony ijedten.

„Mindabból, amit elmondtam, csak ennyi jutott el a tudatáig” — gondolta Emanuel.

— Ismerem.

Emanuel ismerte azt a csodálatos teremtést, akit Regina Borkowska fia választott magának. A lány feljárt Kasiához. Édes volt, mint a cseresznye, a szeme kék, mint a hegyi tavak és regényes volt, akár a régi piactér Kazimierzben. Szinte furcsa volt, hogy viszonozta az ifjú Borkowski érzelmeit, holott a fiatalember eléggé szürke jelenség volt.

— Amit hall tőlem — folytatta Emanuel s újra kitört rajta a düh, nem tudni, miért — nem azért mondom, hogy tanítsam önt, asszonyom. A pénze az sohasem elég senkinek, de az eszével mindenki beéri. Ha valaki hozzám jönne és azt kérdezné, mi a fontosabb: te vagy a háromhetes fiad, azt felelném — a fiam. Érte dolgozom, azért, hogy neki más élete legyen, hogy ő ne lássa mindazt, amit az én szemem látott. Mindig azt kell kérdeznünk magunktól: ki a fontosabb. Önnek is fel kell tennie a kérdést, ki itt a fontosabb?

Elkapta az idős asszony növekvő rémülettel teli tekintetét és elhallgatott. Emanuel megértette, hogy félbe kellene szakítania szavait, de valami hajtotta, hogy mindent elmondjon.

— A hirdetésre — tette hozzá s szinte holdkórosan járt a saját szavai kőzött — a hirdetésre egyébként már későn van. A fia már feleségül vette Baskát. Tegnap délelőtt volt az esküvőjük Willowában. Az egyik ismerősöm volt éppen a tanújuk.

4

Attól a pillanattól kezdve, hogy Emanuel közölte vele a fia házasságát, az asszony meg sem szólalt. Úgy ült, mint a szélütött. Olyan sápadt volt, hogy Emanuel már-már attól félt, hogy az asszony eszméletét veszti.

Emanuel megijedt, szavainak hatása láttán és óva-

tos visszavonulásba kezdett, azt bizonygatva, hogy a házasságnak ma már nincs olyan jelentősége, mint volt régen, különösen, ha ilyen fiatal fejjel kötik. Ha kiderül, hogy nem egymáshoz valók, el is válhatnak. Jó ideig beszélt ebben a szellemben. Úgy rémlett neki, hogy az asszony nem is figyel rá. Semmi sem mutatta az arcán, hogy valamit is felfogott volna a mondottakból. De mikor Emanuel elhallgatott, az asszony egészen józanul válaszolta:

— A férjem nem szeretett engem, mégsem vált el tőlem. Nekem nagyon rossz volt a férjem mellett, mégsem hagytam ott. A szüleim sem éltek nagyon jól egymással, mégis... A mi családunkban nem ismertük a válásokat. Hiszen ő, a fiam, gyenge, gerinctelen ember, az az asszony az ujja köré csavarhatja.

„Nem is anyának látszik, hanem féltékeny vetélytársnak. Olyan, mint a hajdani nők, akik a templomajtónál meglesték szerencsés ellenfelüket és vitriolt loccsantottak a szemébe" — gondolta Emanuel.

— Nem gondolja, hogy érvényteleníthetném a házasságukat annak alapján, hogy szülői beleegyezés nélkül kötötték? — kérdezte az asszony nagyon komolyan.

Emanuelnek felelni sem kellett a kérdésre, kis idő múltán az asszony maga is megértette, milyen értelmetlenséget mondott és legyintett rá.

— Olyan kis szőke nő? — kérdezte. — Mérnök az apja?

— Igen...

— Találkoztam velük néhányszor. Kérdeztem a fiamat, nem valami komoly dolog-e? „Nem — felelte — semmi komoly." És én, vén hülye, hittem

neki. Azt gondoltam: mind a ketten fiatalok. Mintha csak az öregek házasodnának. Mintha csak az öregek csinálnának ostobaságokat. Az ember csak a maga korabeli embereket látja. A többieket elferdítve látja vagy nem látja. Tévesen hallja vagy nem hallja. Elcsábította a fiamat — tört ki váratlanul, vadul, hisztérikusan.

— Hogy mondhat ilyet, asszonyom? — háborodott fel Emanuel. — Sok embert ismerek, akik boldogok lettek volna a fia helyében. Isten tudja, hány kérője akadt volna annak a lánynak. Ráadásul önáluk is fogcsikorgatva vették tudomásul a házasságát. Lehet, hogy éppen azért választotta a fiát, mert a szülei ellenezték, éppúgy, ahogy ön is . . .

— Ha igaz az, amit most mondott nekem — szakította félbe hevesen az asszony — akkor a fiam elrontotta az én életemet és a sajátját is. Sosem titkoltam előtte a házasságom sorsát. Sajnos! Most látom, hogy én boronáltam össze őket. Nem szabad beszélni arról, amitől fél az ember. A veszély csábítja az embereket. Magam készítettem neki és magamnak ezt a sorsot.

Elhallgatott. Tekintete az asztalra révedt. Emanuelnek úgy rémlett, hogy a megzavarodás jeleit fedezi fel az idős nő nagy fekete szemében. „Ezek a szemek nem az életre valók" — villant át rajta.

Az asszony már hosszabb ideje hallgatott. Mikor végre erőt gyűjtött, újra megszólalt. Mondatai már nem áradtak úgy, mint az imént, akadozott, olykor elfogyott a lélegzete.

— Maga azt mondta nekem, hogy itt két dologról van szó, egy fiatalember ügyéről, aki maga szerint a

legjobb úton van, akit szerencsés fickónak kellene nevezni, mert az a kis szőke nő őt választotta száz kérője közül és neki adta magát, és egy öreg asszonynak az ügyéről, akire nincs szüksége senkinek és aki útban van, mint minden öreg asszony és ráadásul még forr benne a gyűlölet is, mert megkeserítette saját szerencsétlen élete. Maga azt mondja nekem: *felejts*. Kérem, higgye el nekem, hogy semmit sem szeretnék jobban. Maga felejthetett, de én nem. Én nem tudom elfelejteni mindazt, amit elmondtam, de azt sem, amit önnek nem mondtam el. Nem tudom elfelejteni, hogy néhány hétig táncos bárban léptem fel a Sisters Mary and Dolly duóban. Sister Mary én voltam, Sister Dolly pedig — egy hetven esztendős férfi, akinek deres és sárga volt a szakálla a nikotintól és az évektől, amelyek eljártak felette, a csontjai pedig görcsbe csavarodtak a köszvénytől. Ez az öregember volt női ruhában a partnerem. Minden reggel munkakezdet előtt az összegyűlt táborlakóknak néhány „tréfát" táncoltunk el a zenekar hangjaira, „hangulatuk" emelésére. A táborlakóknak már olyan volt a szíve, mint a cipőtalp és mégis, valahányszor táncoltunk, mindannyiszor elsírták magukat. Nem tudok elfelejteni egy kivégzést az ablakom alatt. Egy ízben az agyonlövetésre odavezetett csoportban volt egy fiatal nő, gyermekkel a karján. A gyermek átölelte az anyját és azt kiabálta: „Mama! Mama! *Ich wil nist starbn*.. Nem akarok meghalni." Nem tudom mindezt elfelejteni. Hányszor hallottam az ablakom alatt a romok közé vezetett elítéltek hangját: *Herlebn hot rachmunis!* Könyörülj meg rajtam!" Nem volt könyörület, mindig felcsattant a lövés.

Szóval itt van egy öregasszony ügye, akit ennyi átélt szenvedés nyom, aki nem tért vissza az életbe. Nem tért vissza sem ő, sem semmi az ő világából. Megesik, hogy a fél várost bejárom és egyetlen arcot sem látok, amelynek láttán olvadna a fagy a szívemben. Nemrégiben Plockban jártam. Valaki azt mondta nekem: „Huszonkét ember maradt meg a városunkban és abba már beleszámítom azt a két munkást, aki Bodzanowoból jár be dolgozni." Tudom, hogy öreg vagyok, én már eldaloltam az én dalomat, hogy nem magamra kéne gondolnom, egyébként minden anya így tesz, tudom, hogy nem szabadna az én fekete lelkemmel árnyékot vetnem napsugaras hálószobájukra. De itt nemcsak két dologról van szó, van egy harmadik is. És ez a harmadik dolog az én bizalmatlanságom. Maga azt mondja: új valóság, új élet. Maga azt mondja: új emberek harcolnak új ügyért, új emberiségért, a varsói kőművesek nemcsak új házak alapját rakják, hanem új életét is. Maga azt mondja: milliók küzdenek most azért, hogy ne engedjék azt, ami volt, hogy senki szeme soha meg ne lássa, amit a miénk látott . . . Én azt mondom erre — hát meglehet, hogy ezért dolgoznak, de engem sokáig vert az élet. Nem lehet időtlen-időkig verni valakit, aztán azt mondani egy szép napon, hogy higgyen abban: az emberek jók, soha nem emelnek kezet rá. Maga azt mondja: szép, új rend ez, amely nem állít korlátot ember és ember közé, mely szeretetet hint el a szívekben, amely arra tanítja az embereket, hogy a szív jósága nem a bőr színétől, nem a nemzetiségtől, nem a vallástól függ. Bizonyára nagyon szép rend, de az ember már nem ilyen szép. Az emberek majd meg-

találják és előrángatják a különbségeket, amelyek köztük vannak, hogy kétségbeesésbe hajszolják egymást, hogy megmérgezzék egymás életét. Az ember vadállat, vadállat! És éppen ezért minél kevesebb különbség kell, hogy legyen közöttük. Nem szabad az embert kiforgatni valójából. Nem szabad rábeszélni arra, amit nem akar, ha száraz étellel erőltetjük — megfekszi a gyomrát. Ha az embernek az élethez *magafajta* emberekre van szüksége, olyan emberekre, akiknek arcát megérti, nem szabad ráerőszakolni idegeneket, akiket nem akar, akiknek az arca semmit sem mond neki, akiknek a szava nem szerez neki örömet. Nem szabad túl sokat csűrni-csavarni a dolgokat. *Ők ketten* nem lehetnek boldogok egymással, boldogtalanoknak kell lenniük. Olyan lesz a házasságuk, mint a bársony, elkopik hamar. Aztán majd elkezdenek távolodni egymástól, ugyanazon a nyelven fognak beszélni, de a szavuk mást és mást fog jelenteni. Sajnos, fiam olyan játékba kezdett, amelyből megtört szívvel kell kikerülnie.

Az idős nő elhallgatott. Emanuel felpillantott. A szemébe nézett, már nem ingerelte őt szemének feketesége. Ellenkezőleg, valami olyasmit érzett az asszony iránt, amit gyermekek iránt szoktunk érezni: látta, hogy több szelíd meggyőzésre van szüksége, több megértésre, több — szeretetre. Az asszony szavai nemegyszer a szívébe hasítottak. Elmondotta például, hogy odahaza tartotta sokat megért anyját, Florkowskát, meghagyta neki, hogy el ne eressze az ifjú Borowskit, ha az haza találna jönni. Emanuel ismerte Florkowska asszonyt, aki valamikor Génigsteinnek hívtak. Az idős néni koncentrációs táborban volt s

fogolyéletéből egy betegsége maradt vissza: az, hogy örökké futott, mindent rohanva csinált, ahogy arra a táborban kényszerítették. Emanuel gyakran látta őt végigfutni az utcákon. Negyvenötben, közvetlenül a háború után, még mikor a táborok emléke friss volt, az emberek részvéttel és megrendülten húzódtak félre az útjából, de negyvenhétben, negyvennyolcban, negyvenkilencben, mikor a tábori szenvedések emléke elhalványult, az emberek már csak mosolyogtak a rohanó öregasszony láttán, sőt egyesek hangosan nevettek rajta. Másodízben akkor rendítette meg Regina Borowska, amikor magányosságáról beszélt. Azok, akik nagy árat fizettek, míg végre boldogok lehettek a szerelemben, sokáig nem tudnak elviselni egyes szavakat. Emanuel nem bírta, ha a magányosságról beszéltek. Hiszen csak épp hogy behegedtek a sebei. Amikor az asszony megemlítette, hogy olykor utcák hosszat nem talál egyetlen ismerős arcot sem, Emanuel megborzongott.

— A szerelemben megmutatkozik az ember értéke — kezdte Emanuel —, de megmutatkozik a társadalmi rend értéke is. Lehet-e szerelem, amelynek ez a rend útját állná? Ez a rend semmivé lenne, ha nem állítaná első helyre a harcot. A harcot jobb ingekért, a jobb fűtésért, és a jobb emberért. Mindennap benő bennünket a gyom és mindennap újra ki kell irtanunk. A sötétség az emberekben felderíthetetlen. Az emberekben benne van minden és mindenkit ki lehet húzni belőlük. Elő lehet rángatni a különbséget, de felszínre lehet hozni azt is, ami összeköti az embereket. Hogy egy ember önmagában azt leli-e meg, ami összeköti az emberekkel, vagy ami elválasztja tőlük,

a társadalom határozza meg. Ha ez a társadalom a különbségeket várja, az ember megtalálja a különbségeket, de ha a szeretetet várja, az ember megtalálja magában azt is. Most senki sem várja azokat a szavakat, amelyeket ön hallott a férjétől, asszonyom. A nemzeti, a faji különbségeknek ma nincs talaja nálunk — ezért a fiatalok nem is találják meg magukban. És éppen ezért kell harcolnunk mindannyiunknak, akik láttuk azt, amit láttunk. Ön azt mondja: *„én nem hiszem"*. Most én kérdezem meg: miben hisz akkor? Újra abban, ami volt? A vérben, a könnyben, a szenvedésben — és így legyen ez végtelenségig? Így legyen a világ végezetéig?

— Csak egy hibát követtem el — felelte az asszony, valamennyi érvelésére. — Már régen elindulhattunk volna Izraelbe és húztam, halasztottam a dolgot. Azt akartam, hogy előbb befejezze a tanulmányait. Soha nem lett volna ilyen alkalma a tanulásra.

— Szóval, ön is „készülődik"?

— Igen, készülődöm. Úgy gondolom, hogy ezen a földön már befejeződött az életünk. Csak a nap süt itt még úgy, mint azelőtt. A föld, a házak, az utcák, az emberek — minden megváltozott, minden idegen. Olykor hirtelen azt hiszem az autóbuszban, hogy a forduló után a régi házakat, a régi embereket látom majd. És a forduló után — romok. Acélból kell lennie az ember szívének, hogy kibírja mindezt.

Abból az időből, amikor még Emanuelt is foglalkoztatta az elutazás, megmaradt az emlékezetében egy beszélgetés. „Azt kérdezi, elutazom-e" — hallotta valakitől, akinek a nevére már nem emlékezett. Csak széles tatár arcát, hollófekete haját idézte fel. „Nem,

nem utazom el, itt akarok élni és meghalni. Ha a pénzüket nem vihetik el, mit fognak ott csinálni ezek az emberek? Táborokban tartják őket, aztán mehetnek rakodómunkásnak. Én most elégedett vagyok. A háború előtt 75 złotit kerestem. Hoffmann volt a főnököm, akinek három mozija volt. Váltókkal fizetett, aztán megóvatolta mindet. Később meg jegyekkel fizetett. Mindennap a mozi előtt kellett lebzselnem, hogy a pénzemhez jussak. Ott álltam és elcsíptem az embereket: Nem akar moziba menni, uram. Van egy jegyem. Adjon érte egy złotit. Azoknak az időknek nem szabad visszajönniük. Egyáltalán nem kívánom vissza. Az emberek azt mondják, túl sok a hűhó ezekkel a kapitalistákkal. Ha valaki egyszer tulajdonos volt, kár a szóért, azt ugyan át nem nevelik. Nekem ugyan ez az egész marxizmus nem megy a fejembe. Ha túlontúl soká magyarázzák, még a fejem is belefájdul. De azért hiszek ebben a marxizmusban. Minek vágnék neki a világnak, mikor a marxizmus úgyis jön utánam. Ott Nyugaton ezer meg ezer dolog lesz, ami felbőszít engem. Öt év új gondolkodás, öt év az új népi Lengyelországban, az nem valami kis patak, amit egyszerűen át lehet ugrani."

— Talán a kivándorlás miatt történt, hogy a fia elment hazulról?

Az asszony nem felelt.

„Meg fog nyugodni — gondolta Emanuel, amikor ismét csend ereszkedett rájuk. — Éppen azért, mert ilyen erősen szenved ma, megnyugszik holnap. Azok, akik erősen szenvednek, nem szenvednek sokáig. Belenyugszik majd. Ott marad a mostani lakásában, egy héten egyszer a fiatalokkal ebédel, rettenetesen fogja

szidni őket, de nem fog tudni élni nélkülük, mint ahogy most sem tud élni a fia nélkül. Baska családjával ugyanígy lesz. Az idő ezek ellen a gyűlölködések ellen van és ez a döntő. Az idő ennek a fiatal szerelemnek kedvez és nem kell számolniuk a vén előítéletekkel."

Megrendülve gondolt Kasiára a szoba csendjében. Amíg egyedül volt, mindig úgy rémlett neki, megöli a magány, feleségre van szüksége, otthonra, gyermekre, nem tudja az életet elképzelni család nélkül. Később, amikor Kasiával megismerkedett, az első idők édes ködében csak megerősödött ez a meggyőződése. De amikor oszlani kezdett ez a könnyű köd, rádöbbent, hogy egy szemernyi hite sincs az életben, hogy örökre elromlott az élete, hogy nem kell, nem is szabad családot alapítania. Nappal az élet értelmetlenségéről támadtak benne kínzó gondolatok, éjszakánként meg úgy rémlett neki, hogy egy tenger közepén áll magányosan az ágya. Azokban a napokban találkozott ezzel a kifejezéssel: *halállal fertőzött.* Nem tudott segíteni magán s ezért mindennek ellenére a házasságban keresett menedéket. „Csak nem szabad bölcsebbnek lenni másoknál" — hajtogatta magában. Csahogy el lehet bújni valaki elől, akit havonként egyszer lát az ember, de hogy rejtőzhetne el az elől, akivel állandóan együtt van. A felesége látta, mi megy végbe benne. Egyszer vásárolni voltak. Vagy öt gyerek is összesereglett éppen az üzletben. Egyikük imbolyogva járt, mint egy részeg tengerész, a másik nagy komolyan távolabb húzódott, a harmadik guggolt. Lehet-e csodálatosabb, mint egy ilyen csapat gyerek. Kasia nem tudta levenni róluk a szemét.

„Nézd! — mondta — nézd hát!" Ő elkomorodott, fizetett és szó nélkül kiment. „Nézd, kedvesem — szólt aztán az utcán. — Én nem nézek a gyerekekre. Nagyon is sok megŋyilkolt gyereket láttam..." Meggondolatlanul mondta ki azokat a szavakat és már meg is bánta. Megértette, hogy igazságtalanul vádolja a lányt, az életet. Attól a naptól kezdve összeszedte magát. Hamarosan elhatározták, hogy gyerekük lesz. Kasia soha nem emlékeztette azokra a szavakra.

5

A fotelben ülő testes alak, amelyben az imént még lüktetett az erő, most élettelennek látszott. Egyetlen arcizma sem rándult. Emanuel hallgatagon fürkészte. „Hátha elaludt?" — fordult meg a fejében.

— Néhány nap múlva kellene utaznunk — szólalt meg hirtelen az asszony; végső erejéből beszélt; nem volt még könny a szemében, de érezni lehetett, hogy tüstént ki fog buggyanni. — És én legalább el szeretnék búcsúzni tőle. Most már tud mindent. Nem tudná-e elintézni...

Emanuel széttárta a karját.

— Ott van a fiam a lány szüleinél?

— Nem.

— Hát hol?

— Nem tudom. Sajnos, semmit sem tudok azonkívül, amit már hallott tőlem.

Az asszony hitetlenkedve sandított rá.

— Kérem, higgyen nekem, nem titkolok el semmit. A házasságukról is az egyik műszaki rajzolónktól hallottam. Tőle tudom azt is, hogy tüstént az esküvő után elutaztak *ismeretlen irányba*. Így mondta. Gondolom, ha elébe tárom az ön helyzetét, talán megadja a címet, ha tudja. S ha nem tudja, akkor is megszerezzük. Kérem, higgye el, hogy mindent megteszek.

— Elbújt! — fakadt ki keserűen. — Elbújt én előlem!

— Mindenki elől. Ez afféle fiatalos história. Biztos azt hitték, így *érdekesebb* lesz. Alighanem *olvashatták* az ilyesmit valahol.

— Dehogy mindenki elől — rázta a fejét az asszony —, én előlem bújt el. Mégsem vártam tőle ekkora gyűlöletet...

— Nincs itt szó gyűlöletről — próbálta ellene vetni Emanuel.

— Tudom, mit beszélek, sajnos, ez gyűlölet... Hát akkor elutazom magam. Az embert végül is eléri az, amitől a legjobban fél. El lehet mondani, az ember előre sejti a végét és azért fél tőle egész életén át. Kiderül, hogy nincs menekvés előle. Ha a fiam nem hagyta meg a címét, akkor azt akarja, hogy egyedül utazzam.

Emanuel nem tudta, mit feleljen erre. Ott ültek szemközt, de már nem látták egymás arcát, a szobára sötétség ereszkedett. Emanuelnek úgy rémlett, hogy az idős asszony borzong.

Borowska azt mondta:

— Nem viszem az én komor lelkemet az ő derűs hálószobájukba. Nem rontom el az ő tiszta ifjúságukat az én keserű fájdalmammal és emlékeimmel. De

nem is öltözöm gyászba és nem mondok halotti imát a fiamért...

Hangja megtört.

— Egymagam utazom. A hordár, aki feladja a bőröndömet, lesz az utolsó ember, akinek megszorítom a kezét.

Emanuel lesütötte a szemét. Nem volt bátorsága az idős asszonyra nézni.

— Nem tudom, hogy lesz majd másutt — folytatta mind csendesebben, mind elhalóbban. — A háború igénytelenségre szoktatott, sem itthon, sem sehol a világon nem vár énrám senki. Az öregség éppen azt jelenti, hogy az ember nem kell már senkinek. „Lakatlan sziget az öregség..." Ha találkozna a fiammal, akkor... akkor mondja meg neki, hogy... minden jót kívánok neki...

Az idős asszony feje az asztalra hanyatlott. A sötét, már-már éjjeli szobában kegyetlen, kibírhatatlan csend honolt. Az idős nő hirtelen felzokogott, keservesen, fájdalmasan — azok sírnak így, akik magukra maradtak a világban.

Emanuel felugrott. De minden mozdulata, amellyel csitítani szerette volna Regina Borowska zokogását, csak fokozta azt. Ez a sírás úgy szaggatta szét a szoba éles csendjét, mint egy megvert eb fel-felszakadó nyüszítése. Hullám, hullám után tört fel belőle, réteg rétegre rakódott ebben a zokogásban, végül is elhallgatott, s ott ült élettelenül, kifacsartan.

1

„Vannak emberek, akikről minden lepereg, mint száraz gitt az ablakkeretről és vannak emberek, akikben minden megmarad, mint az agyagban. Felejteni szeretnék, de nem tudok. Hiszen az ember nemcsak kenyérrel él. Itt, amikor végzek a munkámmal, nincs senki, akivel akárcsak elbeszélgethetnék. Ha megbetegszem, ki látogat meg? Olyan arcokat akarok látni, amelyeket megértek. De ezeket az arcokat itt körülöttem nem értem. Bizonyára mást mondanak, mint amit én leolvasok róluk. Nem tudok olvasni ezekből az arcokból, de vajon azért vannak-e az arcok, hogy olvasni lehessen róluk? És fel kellene, hogy derítsenek. Hát talán csak az értelméből él az ember? Mások is elmennek, én is el akarok menni. Olyan emberek vagyunk, akiknek egy valamitől kell óvakodnunk — az emlékektől. De hogyne emlékeznénk, amíg ezekben az utcákban élünk, ahol mindez lejátszódott és amelyek részei a mi fájdalmunknak."

Emanuel most egyedül volt. A fotelben ült, ahol az imént még Regina Borowska mesélt és most visszaemlékezett a szavaira. Nem gyújtott lámpát, nem ült vissza a munkájához, nem volt kedve semmihez, fel volt bolygatva, mint már régen nem. Őt magát is meglepte, milyen indulatba jött. Senki sem ért még haza. A szolgálónak valami elintézni valója akadt a városban és néhány órára kimenőt kért. A kicsi aludt, Kasia még most sem jött meg. Emanuel vágyódott

utána, szerette volna, hogy mellette legyen, de másrészt örült, hogy a felesége nem hallotta a beszélgetést és hogy most ebben a magányban össze tudja szedni magát.

Üldögélt hát a sötétben, próbálta lerázni magáról az imént ráhullott szavak terhét. Még mindig maga előtt látta a sötét arcot, a termetes alakot, a durva férfi-felöltőt és a „Napóleon-kalapot". Azon tűnődött: „Ha nem tud itt újjászületni, ha ez a mi hatalmas, oly nagy erővel épített valóságunk nincs rá hatással, ha ez a százszínű világunk olyan szürke a szemében, mint a külvárosok deszkakerítései, ha a szívében nincs megértés még a fia szerelme iránt sem, aki pedig egy olyan szép és értékes lányt szeret, ha ennyire megmérgezte a szenvedés, akkor talán jobb, ha beteg szemét más tájak képében fürészti. Talán jobb is lenne, ha elutazna."

Üldögélt a szobában, szemét az egyre sötétülő égre meresztette, nézte a távoli építkezés fényeit — szakadatlanul, fanatikusan, önfeledten dolgoztak ott — és ezeket a gondolatokat szövögette. De bármily bölcsen gondolkozott is, a szíve fájt azért. Túl sok, hozzá oly közel álló sorsot fedezett fel Regina Borowska mostani sorsában. Végre megszólalt a csengő. Igen, Kasia jött meg. Úgy látszik, észrevett valami szokatlant a férje arcán, mert megkérdezte, mi történt.

Nem mindjárt felelt neki. Mintha a kisfia lenne, lépésről lépésre lopakodott utána a konyhába, ahol a felesége az asztalra dobta a csomagjait, aztán a fürdőszobába, ahol a kezét mosta. Végül mindketten bementek a gyerekszobává átalakított ebédlőbe. Odaléptek a kicsihez — tágra nyitott szemmel, csendesen

feküdt. Az anyja átvitte az ágyából a kanapéra s ott kihámozta a pólyából, pelenkából, lehúzta róla a kis inget. A csöppség olyan nyugodtan fogadta ezt a barbár műveletet, amilyenre csak az ártatlan tudatlanság képes. Közben Kasia, mint minden más anya a kerek világon, összevissza gügyögött neki, a szeretet nyelve nem törődik a szavak értelmével. Végül is a kis csöppség ott feküdt anyaszült meztelenül. Egy egynapos kisgida a tökély és a nagyszerűség csúcsát testesítette meg ehhez a kis csodabogárhoz képest, akinek a nagyujja olyan apró volt, hogy halálra nevethette magát az ember, ha csak ránézett. De aki mégis befejezett ember volt már. Kezének vonalai olyan határozottak voltak, hogy a tenyérjósok és kiromantisták megmondhatták volna egész sorsát, ha ugyan a tudományuk ér valamit. A kicsiny *teremtmény* időnként kinyitotta kék szemecskéjét és csak nézett, nézett.

— Adam, fiacskám, — mondta az anya magánkívül az örömtől és úgy forgatta a kicsiny testet, mint palacsintát a sütőben.

„Adam" — ismételte gondolatban Emanuel. Még nem mondta ki első szülöttük nevét hangosan, szégyenkezett. De amikor egyedül volt, megállt a kis ágy fölött és halkan kimondta a nevét, nagyon halkan, mintha attól félne, hogy valaki hallgatózik. Most állt a csöppség fölött és csak csodálta és csodálta. A gyerek ágya fölé a nagymama, Kajetan Sitek felesége, Tintoretto Mercur és a három gráciáját akasztotta. A nagymama szemében ez szinte szentképnek számított, az ő szemében minden *régi* kép szentképnek számított. A fiataloknak hozta ajándékba és sebtiben felakasztotta; valósággal *odalopta.*

Emanuel most a dolgozószobája ablakánál állt — az építkezés fényeit nézte.

A hatalmas Holt-tenger, a mérhetetlen romhalmaz, amely úgy lapult az éj leple alatt, mint félelmetes alvó békák serege, elválasztotta őt a helytől, ahol ismét nőni kezdett a város. Egy kivilágított daru forgott ide-oda. Szemében még mindig ott volt a *kicsiny teremtmény* képe, kitárta az ablakot, hogy legalább ennyivel is közelebb kerüljön az építőkhöz. Tudta: ők az erő, amely éltette és védelmezte ma és amely meg fogja védeni holnap. Ők adták neki a feleségét az otthonát s nem kérdeztek semmit, csak azt, mihez ért? Ők hárították el nap nap után a veszélyeket, amelyekről Regina Borowska azt mondotta, hogy leküzdhetetlenek, örökösek. Ők formálták számára a hazáját, ők adták vissza a reménységét.

Emanuel még sokáig állt így az ablakban. Csak akkor csukta be, amikor Kasia bejött és összeszidta, hogy kihűti a lakást.

Aki a novelláit olvasta előbb, s az utószót hagyta a végére, az már tudja is, hol, milyen környezetben született, nevelkedett Adolf Rudnicki. Csak a kisváros nevét és az évszámot kell még ideiktatnunk erre az irodalmi bejelentőlapra: Zabno, 1912. A kisvárosét, amelynek kispolgári világa, zsidó társadalma sokáig ihletője és színhelye maradt a műveknek s ott sejlik a Varsóban játszódó novellák hátterében is.

Rudnicki is a *Daniel a halálban* c. elbeszélésében megrajzolt hősök ifjúkorának misztikusan fülledt, ezeréves szertartások és hitek mozdulatlanságába kövült világából indult el, *A császár*éhoz hasonló szülő házból, amely gazdag, szinte túlfűtött érzelmi életével oly jó útravalót adott a művészpálya érzékenységéhez. S a bonyolult érzelmi világban az értelem is korán fogant meg: „Még mielőtt az első lengyel könyvet olvastam volna, betéve tudtam a fél Bibliát eredetiben. A prófétákból oldalszám tudtam héberül idézni. Atyám gyakran kihallgatott és olyan kérdéseket oldatott meg velem, amelyek legalább nyolc évvel idősebbeknek valók voltak". Gazdag világ ez, de a dúsak féltékeny bezárkózottságával. Bőkezű az ősi útravalókban, de fukar az új külvilág befogadásá-

ban. Ugyancsak gyerekkori emlékeiből idézi Rudnicki: „Első színházba menésem vihart keltett odahaza. Apám nagyon vallásos ember volt, és az egész jiddis színház megbotránkoztatta őt. Azt, hogy férfiak és nők együtt ülnek, már önmagában véve is szörnyű következményekkel járó bűnnek vélte. S az, hogy embereket utánoztak, az emberben megtestesülő isteni lényeg megcsúfolása volt a szemében, vagyis még ennél is súlyosabb bűn." Rudnicki azonban már abban a korban indult el, amikor a külvilág feltartóztathatatlanul betört ebbe a zártságba és meghódította az ifjú nemzedéket. A híres kántorok szívbemarkoló imái helyett már a Karenina Anna tartotta bűvöletében őket, kiszabadultak társadalmuk béklyóiból, tíz esztendő múlva már „semmi sem volt szent a szemükben", szembefordultak atyáik világával, fellázadtak, mint a *Daniel a halálban* Rafalja, aki „Felszabadult" néven írott cikkeivel megbotránkozást keltett a szülői házban.

Gazdag és zárt volt ez a világ. S mert sűrítettség és lefojtottság jó feltételek a robbanáshoz, nem véletlenül kerültek ki e kisvárosok társadalmából lobogó fantáziájú szenvedélyes újítók, s emelték fel itt is, ott is a lázadás zászlaját. Innen érkezett az orosz irodalomba Iszak Babel, a német nyelvűbe Franz Kafka, a lengyelbe Bruno Schulz, a művészetbe Marc Chagall. Innen indult el Adolf Rudnicki is. Az újításhoz már későn érkezett — így hát az újítók követői közé állt. 1932-ben megjelent első regénye, a *Patkányok*, a freudi szellemű lélekboncolás iskoláját járja.

Az élet sodra azonban hamarosan új irányba fordítja az író művészetét. Behívják újoncnak, s új könyve, a *Katonák* (1933), már a laktanyai hónapok apró, gondos, éles szemre valló megfigyelésein épül. A kemény társadalombírálat, a katonaéletről szőtt romantikus illúziókat szertefoszlató bátor szókimondás nagy érdeklődést, s a hivatalos körökben felháborodást keltett. Egyesek tudni

vélték, hogy „magát Piłsudski marsallt is nagyon elszomorította a könyv". A huszonegy éves írót azonban nem elégítette ki a hatás. Ő az ifjúság merész ábrándjaiban élt. „Akkoriban én is azok közé a boldogtalanok közé tartoztam — írja finom öngúnnyal később —, akik művük megjelenésének másnapján berohangálták a várost, hogy lássák, milyen változásokat eredményezett könyvük máris a társadalomban." Még egy könyvet írt a hadseregben szerzett újabb élményanyagból: a *Kísértetek*-et (1939-ben), amelynek új címe — *Katona arcképek és apróságok* — jól mutatja a legelső regény óta végbement változást: Rudnicki ekkor tért át a részletmegfigyelések pontos rajzára, amiről később ezt írja: „... tudom, hogy olyan író vagyok, akiről azt mondják: szívesen megadná az ábrázolt személy címét is". Arcképek és apróságok sorozata egy másik írása is: a népszerű üdülőhely, Kazimierz Dolny életét megörökítő, 1939-ben írott *Nyár*. Mindez nem a naturalizmus, hanem a naplószerűség felé vezet. Nem naturalisztikus regények, sokkal inkább realista ihletésű vázlatfüzérek ezek a művek. Közben egy boldogtalan szerelem finomrajzú kisregénye is elkészül 1937-ben: a *Viszonzatlan szerelem*. Eredeti hang és modor, egyéniség és divat küzd még egymással ezekben az írásokban, de a színtelenebb oldalak mellé erős ábrázolókészségre valló részletek sorakoznak, s itt is, ott is helyet kap már a társadalmi problémák éles szemű elemzése is. „Adolf Rudnicki a radikalizálódó fiatal írók közé tartozott, akik nem tudták ugyan áttekinteni korunk társadalmi és történelmi méreteit, de mélyrelátóan megérezték nehézségeit és konfliktusait" — írja róla egyik kritikusa, Helena Zaworska.

1939-ben Adolf Rudnicki új regényt fejezett be, *Gyűrűk* címmel — ezúttal az írók, művészek világáról. Nem ismerjük ezt a művét, mint ahogy nem ismerik a lengyel olvasók sem. Lapjait szertehordta a háború forgószele,

elkallódtak a hatalmas katasztrófa vad kavargásában. 1939. szeptember 1-én a német csapatok átlépték a lengyel határt. Az író a hadseregben harcolt; majd két esztendeig a szovjet Lvovban élt, dolgozott; azután visszatért a fasiszták megszállta Varsóba. Az antifasiszta küzdelem harcosa volt, földalatti megbízásokat hajtott végre, illegális lapokba írt.

A város és az ország, s a hárommillióból maroknyivá morzsolódó lengyel zsidóság, „a nép", „a társadalom", amelynek az író fiául vallotta magát, a legszörnyűbb megpróbáltatások éveit élte. S most megmutatkozott, hogy Rudnicki egész eddigi művészete csak előkészület volt, erőgyűjtés a nagy próbára. A pusztítás tébolya lobogott körülötte, s a szörnyű élmény tüzében nagy íróvá edződött a finomtehetségű literátor. (Mint ahogy íróvá izzott benne ezer kilométerrel odább egy tizenhárom esztendős kislány: Anne Frank is.) A füstölgő Vezuvot távolból festő plein-airista szeme láttára kitör a vulkán, és a művésznek most már egy világégés láva-zúdulását *kell* vásznán megörökítenie. Ez történt Adolf Rudnickival is. Helena Zaworska írja: „Adolf Rudnicki két háború közötti munkásságát a tragikus elemek, a bánat és reménytelenség hangsúlyozása, írói érdeklődésének a magányos, elveszett, a valósággal összeütköző emberekre való összpontosítása jellemzi". Az egyéni bánatok panaszos dalát azonban egy nép fájdalmának kórusa váltotta fel. Most milliók életének „tragikus elemeiről" volt szó.

A „lvovi novellák" nyitják meg a sort, s közülük is a *„Ló"* és a *Józefów*, egy bontakozó tragédia áldozatainak hősi múltját, a munkásmozgalomban megérlelődő emberi nagyságát idéző két írás. És követi a háború után *Az élő meg a holt tenger* címmel kötetbe foglalt elbeszélések és kisregények sora.

Nem a borzalmak leírása teszi művészivé ezeket az írásokat, hanem az emberek és az emberi sorsok, érzések

meglátása e borzalmak közepette, a belső konfliktus ábrázolása a szenvedésekben s a problémák könyörtelen nekünk szegezése a szenvedések múltával, az új élet hajnalán. Lélektől lélekig vezet Rudnicki útja, az első regény modorosságokba hajló pszichologizálásától az érett alkotások tisztultabb lélekábrázolásáig.

A szenvedések és a szenvedélyek realizmusa jellemzi ezeket az írásokat; a félelmetes felidéző erő a végletekig feszül a belső gyötrődés és testi nyomorúság ábrázolásában. A témakör és az ábrázolásmód sugallja, hogy kimondjuk: valamiféle ó-testamentumi realizmus útját járja Adolf Rudnicki. A Szenvedések Könyvének íróját a feladat pátosza fűti, így is mondhatnánk: az elhivatottság. *Az írás művészete* c. esszéjében meg is vallja ezt: „Van egy régi legenda, amely szerint minden nemzedéknek oly nagyok a bűnei, hogy az Isten mindúntalan véget akar vetni a világnak. Csak az igazak tartják vissza ettől, akikből minden nemzedékre jut kettő-három. Az ő érdemük, hogy nem húny ki az élet, ezeké a két-három igazaké, akiket nem ismer senki. Próféták már régen nincsenek. De mutassanak nekem olyan írót, akiben ez a legenda ne keltené fel a titkos, remegő, esztelen, boldog — az egyetlen reményt!...“ És ugyanott írja ezt is: „Láttuk az apokalipszist és tudjuk, hogy a világ egyedüli értelme, hogy ez soha többé meg ne ismétlődjék!...“

Nemcsak a vázlatokban, tanulmányszerű jegyzetekben, hanem a novellákban, az esszébe hajló elbeszélésekben is sajátos gondolatiság, a bölcselkedés mindúntalan való előtérbe lépése jellemzi Rudnicki írásait. S e gondolatok nem díszítő sallangjai elbeszéléseinek — a témából erednek, az ábrázolt társadalom kérdéseire keresik a választ. S a téma, amely körül e gondolatok forognak, gyakran ismétlődik a művekben. De alkotójuk nem félt ettől. „A régi mesterekhez tesz hasonlatossá, hogy szűkre szabom témáim körét“ — vallja büszkén. S tudta, hogy a téma

kimeríthetetlen, hiszen az időkről „új Emberi Komédiát lehetne írni".

De az új Comédie Humaine mégsem született meg. Nemcsak azért, mert Rudnicki eredendően novellista tehetség s nem erős oldala a szerkesztés. A kiadók, s a kultúrpolitika irányítói mereven szemlélték az életet és meghaladottnak nyilvánították Rudnicki témavilágát. Keserűen emlékezik erre később az író: „A lengyel irodalom eljátszotta nagy lehetőségét. Elsők voltunk a szenvedésben, elsők lehettünk volna a róla szóló művészetben is. Aztán beléptünk a valóságba, amelyben már nem voltunk az elsők." A negyvenes évek végén mintha meg is fáradt volna. Novellája nem jelent meg évek óta. Csak népszerű ..kék jegyzetlapjait" közli hétről hétre a „Swiat" c. hetilapban.

Rudnicki kétségtelenül írói válságot élt át. Ő maga is igyekszik megfogalmazni e válság okát bécsi és párizsi útjának sokkal inkább gondolatvilágáról, semmint útiélményeiről számot adó tavaly megjelent naplójában. De Adolf Rudnicki mindig a társadalom, a társadalmi problémák írójának tartotta magát. Szélesebb értelemben a lengyel nép, az általános haladás, a munkásmozgalom írójának is.

ELBERT JÁNOS

TARTALOM

A császár — — — — — — — — — — — — — — — 7
Józefòw — — — — — — — — — — — — — — — 17
A „Ló” — — — — — — — — — — — — — — — 34
Daniel a halálban — — — — — — — — — — — — 58
Az élő meg a holt tenger — — — — — — — — — — 121

14,50 Fr

A. Rudnicki
Az élő meg a holt tenger

ADOLF RUDNICKI

Az élő meg a holt tenger

— az új életbe hívó, a minden szenvedést túlélő nagy emberi érzések és a gyötrelmes szenvedésekkel kísértő kozelmúlt viaskodik egymással ezekben az írásokban.

Nem a borzalmak prófétikus szenvedélyű ábrázolása, hanem az emberek nagysága, tiszta szerelme, makulátlan becsületért aggódó vívódása, hite, lelkiereje győzedelmeskedik Adolf Rudnickinak, a mai lengyel próza egyik legjobb képviselőjének művészetében.

„A császár", „A »Ló«", a „Józefów" a két háború kozti világ munkásmozgalmának állít finom művű emléket, háttérul felvetítve a lengyel zsidóság fojtogatóan izgalmas világát, a tobbi elbeszélés s a címadó kisregény a fasiszta megszállás éveit, a város s a gettó szenvedéseit és a varsói felkelés kusza napjait ábrázolja nagy művészi erővel.

EURÓPA KÖNYVKIADÓ

nevét sok millió ember ismeri — műve ma már a haladó emberiség kincse. Ott állt az elnyomottak oldalán, élete céljául azt tűzte ki, hogy az ő nyomorukat ábrázolja, az ő harcukat segítse. „Teljes egyetértésnek kell uralkodnia a művész és a nép között" — ez volt az ő művészi hitvallása, melytől a német fasizmus legsúlyosabb éveiben sem tért el.

Käthe Kollwitz élete útját, fejlődését barátnője, Lenka von Koerber, mondja el ebben a kötetben. Sok éven át igen szoros kapcsolatban volt a művésznővel s a személyes emlékek, levelek, naplórészletek alapján vonzó képet ad róla. Műve nyomán, olyan emberrel ismerkedünk meg, aki művésznek is, embernek is egyaránt nagy.

Käthe Kollwitz művészetét a könyv illusztrációs anyaga próbálja érzékeltetni.